

Сацыяльная тапаграфія гарадзенскіх вуліц і плошчаў

Характарыстыка пляца

Ад замалёўкі сукупнай горадабудаўнічай панарамы навачаснай Гародні паспрабуем перанесці разважанні ў ягоную шэрую будзённасць, заглябіцца ў жыццё паасобнай вуліцы ці плошчы, прасачыць маёмасныя адносіны кожнай сядзібы, г.зн. шляхі яе пераходу з рук у рукі, закранаючы, па магчымасці, характар забудовы пляца.

Пачынаючы расповяд, нагадаем пра адну істотную эканамічную катэгорыю феадальнага грамадства, якой з’яўляўся факт валодання зямлёй. Паводле тагачасных грамадскіх уяўленняў багацце асацыявалася не столькі з капіталам, неабходнасцю ягонага абароту ды атрымання прыбытку, колькі з фактам валодання зямельнай маёмасцю.

Нерухомыя набыткі гараджаніна — урадніка магістрата, рамесніка ці святара — складаліся з зямельнага ўчастка ды ўзведзенай на ім жылой ды гаспадарчай забудовы і ў даўнія часы акрэсліваліся **пляцам**¹. Такім чынам, пляц выконваў функцыю асноўнай „цаглінка”, з якой будавалася кожная вуліца. З юрыдычнага пункту гледжання пляц з’яўляўся істотнай каштоўнасцю ды сродкам узбагачэння яе ўладальніка. Ён мог драбіцца на меншыя ўчасткі ці „паглынацца” вялікімі зямельнымі комплексамі.

Найменшыя па памерах пляцы ў Гародні знаходзіліся ў заходняй ды паўночна-заходняй частцы горада, г. зн. на абшары старадаўняга дамагдэбургскага горада 11—14 ст. Вуліцы гэтай часткі горада ахіналі замак сваім радыяльна-кальцавым „павуціннем”. Адсюль забудова прызмакавага раёна, „сціснутая” сярэднявечнымі

---

¹ У навачасных дакументах пляц акрэсліваўся пасэсіяй ці ўладаннем.

лініямі абарончых умацаванняў, характарызувалася высокай ступенню скучанасці.

У 15 ст. сярэднявечная фартыфікацыйная сістэма, якая, як можна меркаваць, была ўзведзена па ініцыятыве гарадзенскага кашталяна Давыда², стала выразнай перашкодай у развіцці планіроўкі горада, а таму была ліквідавана. Горад пачаў імкліва разрасціся ва ўсходнім і паўночным накірунку. Складзеная ў 16 ст. планіровачная сетка Гародні не з'яўлялася вынікам мэтанакіраванай горадабудаўнічай распрацоўкі, таму сістэма рэгулярнай квартальнай планіроўкі ў горадзе не склалася. Кожная ягоная вуліца характарызувалася непаўторнай, уласцівай толькі ёй колькасцю участкаў, неаднолькавых па сваёй плошчы ды формах. Апроч таго, па меры аддалення ад замкавага квартала ў кірунку паўночных і ўсходніх ускраінаў горада, а таксама на занёманскае прадмесце памеры пляцаў узрасталі. Адпаведна змянялася шчыльнасць сядзібнага засялення ды забудовы пляцаў³.

Планіровачная сістэма занёманскага прадмесця, у адрозненне ад правабярэжнай Гародні, вызначалася больш рэгулярнымі формамі. Вымярэнне тутэйшага Рынку ды вуліц на аднастайныя пляцы плошчай 2, 2½ ды 3 сядзібных прэнтэ з'яўлялася наступствам ажыццяўлення ўставы на валокі 1557 г. ды вынікала з імкнення ўпарадкавання сістэмы падаткаабкладання ды папаўнення скарбу. Праведзеная перапланіроўка занёманскай замкавай юрыдыкі зафіксавана ў валочнай памеры 1560—1561 г.⁴

Звесткі пра уніфікаванне па памерах участкі натуюцца таксама ў дакументах другой паловы 18 ст. Яны сведчаць аб тым, што на вуліцы Маставой былі вымераны пляцы плошчай 16×22 локці і 25×42 локці. Гэтая ж тэндэнцыя закранула пляцы зямельных комплексаў Радзівілаў на Калюцінскай вуліцы плошчай 18×36 локцяў. Стандартныя участкі плошчай 22,5×72 локці вымяраліся ў канцы 18 ст. на вуліцах Басняцкай, Ерусалімскай і Новаўдзялянай⁵.

Найбольшае распаўсюджанне ў Гародні ў 16 ст. атрымаў пляц у 1—1,5 сядзібных прэнта (23,7—35,5 м²). Такімі пляцамі валодала 44,5% жыхароў горада. Ва ўладанні 22,6 % гарадзенцаў знаходзіліся участкі плошчай 2—2,5 прэнта (47,4—59,25 м²)⁶.

Дзякуючы захаваным крыніцам можна паспрабаваць прывесці падлік агульнай лічбы ўсіх пляцаў Гародні ў 16—18 ст. У ва-

² Ю. Гардзееў, *Планіроўка ...*, с. 26.

³ P. Korcelli, *Teoria rozwoju struktury przestrzennej miast*, Warszawa, 1974, s. 93.

⁴ Неабходна адзначыць, што неўраджаі 1556—1557 г. ды пачатая ў 1558 г. Лівонская вайна змусілі сойм да ліхаманкавых пошукаў сродкаў. Таму, кіруючыся фіскальнымі меркаваннямі, у 1559 г. сойм прыняў рашэнне аб увядзенні надзвычайных падаткаў. Дададзім, што становішча дадаткова пагоршыў несвоечасовы збор серабшчыны з гаспадарскіх гарадоў за 1559—1560 г. (М. Любавский, *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*, Москва, 1910, с. 248; В. Пичета, *Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве*, Москва, 1958, с. 429-431; ПКГЭ, т. II, с. 57-64; РИБ, т. 30, Петербург, 1914, с. 548-549).

⁵ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 808-809, 814-816, 818-824, 826-828, 830-832, 844-847.

⁶ А. Краўцэвіч, *Гарады...*, с. 85.

лочнай памеры горада 1560—1561 г. падаецца, што ў ягонай правабярэжнай частцы было 543 участкі, а ў левабярэжным Занямонні — 173⁷. Трэба, аднак, падкрэсліць, што насамрэч колькасць гарадскіх пляцаў была значна большай, што тлумачыцца адсутнасцю перапісу нерухомай маёмасці духавенства, за выключэннем пляцаў, што належалі Фары ды царкве Св. Крыжа.

Абгрунтаваныя сумненні выклікаюць падлікі колькасці дымоў Гародні сярэдзіны 17 ст., праведзеныя Юзафам Можы⁸. Па-першае, даследчык памылкова абапіраўся на колькасць 648 гарадскіх дымоў у 1561 г., якая, на яго думку, пры ўліку каэфіцыента гадавога прыросту ў 0,35% у 1655 г. мела ўзрасці да 950. Па-другое, гэтыя высновы, каторыя мелі характар выключна тэарэтычных разважанняў, былі зроблены без выкарыстання архіўных матэрыялаў ды без уліку дынамікі маёмасных адносін Гародні, у выніку якіх на карце горада з’явіліся комплексы зямельных уладанняў шляхты ды духавенства.

Ваенныя знішчэнні сярэдзіны 17—18 ст., а таксама іхнія спадарожнікі (стыхійныя бедствы, асабліва пажары, буйнешыя з якіх закрунулі горад у 1672, 1753 і 1782 г.) прычыніліся да запаволення развіцця горада ды спарадзілі паглыблены дэмаграфічны крызіс. Таму нельга выключыць магчымасці, што толькі ў другой палове 18 ст. адсотак гарадскіх дымоў пачаў вяртацца на ўзровень першай паловы 17 ст.

Па звестках тарыфу падымнага падатку Гародні 1775 г., у горадзе налічвалася 573 пляцы, што выглядае даволі неверагодным. Гэтыя дадзеныя наводзяць на думку аб тым, што заніжаная колькасць гарадскіх зямельных участкаў магла быць сфальсіфікавана пад ціскам надворнага каралеўскага падскарбія Антонія Тызенгаўза, які імкнуўся занізіць падаткавыя паступленні ў дзяржаўны скарб. Як вядома, памер падымнага падатку ў ВКЛ залежаў не ад колькасці выведзеных на дах комінаў, як гэта было ў Кароне, а ад колькасці гарадскіх дымоў. Улічваючы гэты фактар, Тызенгаўз мог дамагацца перайначання тарыфных падлікаў ды падрыхтоўкі „адпаведных” спісаў гарадскіх падаткаплацельшчыкаў. І тым самым штучна занізіў колькасць гарадзенскіх сядзіб, калі насамрэч іх колькасць была значна большай. Не лішнім будзе падкрэсліць, што ўраднікі, якія складалі гэты дакумент, памінулі пустыя, незаселеныя пляцы, якіх, па звестках 1780 г., было недзе 60. Найбольш незабудаваных участкаў знаходзілася на вуліцах усходняй часткі горада (Дзям’янаўскай і Бернардзінскай), над Нёманам (Падольнай) і на Занямонні (Горніцкай і Лабенскай)⁹.

Паводле плана Гародні 1780 г., гарадская прастора была падзелена на 697 сядзіб ды шматпляцавых зямельных комплексаў аднаго ўладальніка. Гэта тычыцца 14 участкаў юрыдыкі каралеў-

⁷ ПКТЭ, т. II, с. 55, 64.

⁸ J. Morzy, *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku*, Poznań, 1965, tab. 49.

⁹ РДВГА, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

скага скарбу на вуліцы Скаліманаўскай, двух пляцаў Патоцкіх на Горніцкай ды двух радзівілаўскіх пляцаў, што ляжалі над Нёманам на Рабяёўскай вуліцы і былі названы „*плоскасцю*”. Легенда плана Юзафа Маркевіча 1780 г. фіксуе пасэсію з пяці сядзіб „*грунтаў сеўных гарадскіх*” на Навадворскай вуліцы, а таксама „*пляцы пустыя павятовыя, пляцы павятовыя засеяныя*” на Новаўдзялянай вуліцы, „*пустыя пляцы Легатовіча*”. Акрамя таго, неабходна заўважыць, што Юзаф Маркевіч не ўлічыў 17 скарбовых пляцаў, што мясціліся над Гараднічанкай, паміж Старым замкам і ўніяцкім манастыром на Каложы.

Шматлікія „*кагальныя пляцы жыдоўскія*” на вуліцы Школьнай Жыдоўскай ды Цеснай Жыдоўскай на плане горада былі пазначаны № 301 і 302. Таксама без пералічвання ў легендзе плана падаваліся „*пляцы агульна злучаныя*” на вуліцы Плябанскай (№ 324 і 325)¹⁰. На самой справе, мяркуючы па крыніцах, агульная колькасць сядзіб жыдоўскай супольнасці магла вагацца ў межах 80—100 участкаў. Заўважым, што ў крыніцах 1789 г. адзначаны 82 кагальныя пляцы. У падымным тарыфе Гародні 1775 г. змешчана інфармацыя аб тым, што на вуліцы Цеснай Жыдоўскай было 45 дымоў, а спіс жыхароў горада 1794 г. фіксуе на Плябанскай вуліцы 58 пляцаў¹¹.

Падсумоўваючы згаданыя дадзеныя, трэба заўважыць, што агульная колькасць пляцаў у Гародні на пачатку 80-х гадоў 18 ст. набліжалася да 800, а разам з Гарадніцай складала 850. У выніку актывізацыі гаспадарчага жыцця горада праз дзесяць год колькасць гарадскіх участкаў прыкметна павялічылася. Так, у 1789 г. у горадзе налічвалася 1014 дымоў, а ў 1790 г. — ужо 1108 сядзіб¹².

У гараджан сядзібна асацыявалася з аб'ектам абарачэння на гарадскім рынку нерухомасці, нават калі яе пераход да іншага ўладальніка не фіксаваўся ў актах гарадской канцылярыі. Інтэнсіўны характар маёмасных адносін навачаснай Гародні, акрамя чыста юрыдычнага аспекту, меў яшчэ іншы бок. Даволі часта новы ўладальнік праводзіў рэарганізацыю сядзібы: праводзіў яе унутраную перапланіроўку, далучаў да яе суседнія набытыя раней пляцы, драбіў свой зямельны фонд, займаўся перабудовай ці пасяляў тут рамеснікаў, якія абжывалі нерухомасць ці яе невялікі ўчастак. У выніку памянёных працэсаў гарадскі пляц у планіровачна-прасторавым сэнсе быў адзінкай няўстойлівай, а таму колькасць вулічных пляцаў стабільнасцю не характарызавалася.

У першую чаргу гэта тычылася вуліц ды рынкаў, сядзібы якіх масава скупляліся кляштарамі ды магнатамі ды з цягам часу станавіліся інтэгральнай часткай лібертацый ды юрыдык. Па гэтай прычыне колькасць гарадскіх участкаў на працягу ўсяго Новага часу пастаянна змянялася. Паказальным прыкладам гэтай тэндэнцыі

¹⁰ Тамсама.

¹¹ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; [*Spis...*], s. 121-130.

¹² ЛДГА, СА 11649; Ф. 1282 воп. 1 спр. 5820.

з'яўляліся ўсе гарадзенскія рынкі: галоўны, Нямецкі ды занёманскі; цэнтральныя вуліцы: вуліцы Віленская, Азёрская і Калюцінская; а таксама вуліцы на Занямонні: Навадворская і Лабенская. Напрыклад, у 17 ст. усходні бок Рынку заняў комплекс езуцкага кляштара і палац Патоцкага (пазней належаў Сапегам і Бжастоўскім). У 16 ст. паўднёвы бок Азёрскай вуліцы складаўся з 23 участкаў, якія ў пераважнай большыні знаходзіліся ў руках мяшчан. Пачынаючы з канца 16 ст. мяшчанская нерухомасць паступова пачала пераходзіць да манахак-брыгітак, Сапегам ды Чартарыйскіх. Менавіта гэтым тлумачыцца той факт, што мернік Юзаф Маркевіч на складзеным у 1780 г. плане Гародні на гэтым баку вуліцы адзначыў ужо толькі 12 пляцаў.

Пераход мяшчанскіх сядзіб ва ўласнасць прадстаўнікоў іншых саслоўяў меў розны наступствы. Здаралася, што новы ўладальнік, імкнучыся максімальна выкарыстаць лібертаваную сядзібу, праводзіў пераразмеркаванне зямельнага набытку і драбіў яго на невялічкія ўчасткі. Напрыклад, у 16 ст. прастора Скаліманаўскай вуліцы падзялялася на 10 пляцаў, а ў канцы 18 ст. — ужо на 27 (у 1780) ды на 23 (у 1790). Тая ж прычына абумовіла рост колькасці пляцаў на Маставой вуліцы. У гэтым выпадку, як і вышэй, развіццю гэтай тэндэнцыі спрыяў працэс драбнення вялікіх пляцаў. Даволі паказальным прыкладам у гэтым сэнсе з'яўлялася Плутніцкая (Падольная) вуліца, якая ў 16 ст. была падзелена на 34 вялікапамерныя ўчасткі. Так, Адам Храптовіч валодаў пасесіяй плошчай 13,5 прэнтаў², Конан Варабей меў пляц велічынёй у 8 прэнтаў² ды два вялізныя агароды (22 і 11 прэнтаў² кожны). А вось на плане горада 1780 г. на Падольнай вуліцы налічвалася ўжо 52 пляцы, а згодна з тарыфам падымнага падатку Гародні 1790 г. — ажно 69.

Уплыў на павелічэнне колькасці вулічных сядзіб, канешне ж, аказвалі не толькі маёмасныя адносіны, але і іншыя фактары, у першую чаргу, абжыванне гарадскіх ускрайкаў. У выніку зацірання і заканамернага перасоўвання гарадскіх межаў вуліца разрасталася ды абзаводзілася новымі пляцамі з рэгулярнай забудовай. Што істотна, разбудове вуліц ды пашырэнню гарадской плошчы спрыяла адсутнасць гарадскіх умацаванняў.

Шэраг вуліц горада на працягу 16—18 ст. захавала складзены яшчэ ў сярэднявеччы аднабаковы характар забудовы. Добрай ілюстрацыяй гэтай тэндэнцыі можа быць Аліскоўская вуліца, сядзібы заходняга боку якой традыцыйна залічваліся да „*другой вуліцы з вуліцы Дзям'янаўскай*”, а таму, як можна меркаваць на падставе аналізу шматлікіх спісаў падаткаплацельшчыкаў, усе яе пляцы размяшчаліся па ўсходнім вулічным баку.

Існаванне вуліц з падобным „змяшчэннем” пляцаў было абумоўлена пераходам участкаў аднаго вулічнага боку ў рукі ўладальнікаў, сядзібы каторых знаходзіліся на сумежнай вулічнай артэрыі. Гэта, напрыклад, тычыцца пляцаў, размешчаных паміж дзвюма паралельнымі вуліцамі, Калюцінскай ды Златарскай. Колькасць сядзіб заходняга боку Калюцінскай вуліцы зменшылася з 12 (16 ст.)

да 3 (18 ст.), таксама як і заходняга боку Златарскай — з 7 (16 ст.) да 4 (18 ст.). Такім чынам, у 18 ст. 82% усіх сядзіб Калюцінскай вуліцы і 73% пляцаў Златарскай мясціліся на яе ўсходнім вулічным баку. Гэтая тэндэнцыя ўяўляла своеасаблівую ланцуговую рэакцыю. Уладальнікі пасэсій усходняга боку Віленскай вуліцы паступова набывалі пляцы заходняга боку Калюцінскай, у сваю чаргу, уладальнікі ўчасткаў усходняга боку Калюцінскай „перасоўваліся” на заходні бок Златарскай.

Таб. 3. Дынаміка зменаў колькасці пляцаў¹³

Вуліца	Валочная памера Гародні 1560—1561 г.	План Гародні 1780 г.	Тарыф падымнага падатку Гародні 1790 г.
1. Рынак	22 (6+5+6+5)	11 (4+2+1+4)	
2. Віленская	55 (32+23)	34 (19+15)	41 (16+25)
3. Калюцінская	30 (18+12)	20 (17+3)	14 (13+1)
4. Мірсніцкая	18 (2+16)	34 (14+20)	36 (18+18)
5. Скаліманаўская	10 (2+8)	27 (4+23)	23 (16+7)
6. Азёрская	49 (23+26)	33 (12+21)	33 (24+9)
7. Дзямянаўская	21 (16+5)	22 (9+13)	32 (15+17)
8. Аліскоўская	8 (1+7)	11 (11)	4
9. Навікоўская	9 (5+4)	10 (10)	5
10. Вуліца з Рынку на Падол	17 (10+7)	29 (23+6)	10 (8+2)
11. Златарская	14 (7+7)	19 (15+4)	22 (18+4)
12. Замкавая	16 (9+7)	22 (11+11)	
13. Маставая	16 (11+5)	17 (15+2)	47 (23+24)
14. Падольная	34 (24+10)	52 (26+26)	69 (33+36)
15. Нямецкі рынак	11 (1+1+6+3)	5 (1+1+1+2)	
16. Вуліца ад ірва да перавозу	46 (18+28)	8 (5+3)	15
17. Бернардзінскае падгор’е	6 (6)	18 (16+2)	38 (32+6)
18. Садоўніцкая	12 (5+7)	18 12+4+1+1)	37 (23+14)
19. Рынак за Нёманам	29 (5+6+10+8)	18 (2+3+1+4+8)	
20. Горніцкая	39 (21+18)	44 (23+21)	61 (33+28)
21. Навадворская	46 (11+35)	9 (9)	11 (10+1)
22. Лабенская	47 (20+27)	32 (15+17)	31 (12+19)
23. Рабяёўская	12 (12)	13 (4+9)	21 (14+7)

У Гародні існавалі артэрыі, разрастанне якіх было абмежавана тапаграфічнымі ўмовамі. Сказанае тычыцца вуліцы Дзямянаўскай, канцавы пункт прабегу якой замыкаў яр. Па звестках 16 ст., яе вулічная прастора падзялялася на 21 пляц, а план 1780 г. фіксуе 22 сядзібы. Здавалася б, што гэтыя дадзеныя маглі пацвярджаць выснову аб устойлівасці пляцавага фонду вуліцы. Нягледзячы на гэта, у сапраўднасці яе сядзібы былі актыўна ўключаны ў

¹³ РДВГА у Маскве Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА СА 11649; *ПКГЭ*, т. II, Вільно, 1882, с. 25-64.

вір актаў куплі-продажу. У 16 ст. абодва бакі Дзям’янаўскай вуліцы складаліся з 21 (16 і 5) участка, у той час як у канцы 18 ст. гэтыя прапорцыі былі абсалютна іншымі — 9 і 13.

Некаторыя вуліцы горада мелі скучаную сістэму размяшчэння пляцаў, абумоўленую асаблівасцямі рэльефу мясцовасці. Напрыклад, у правабярэжнай частцы горада блізу берага Нёмана ляжала Садоўніцкая вуліца. Сядзібы ляжалі паабাপал артэрыі, а таксама замыкалі яе тарцовыя пункты. У яе паўночна-заходнім рагу размяшчаўся пляц літоўскага падкаморыя Станіслава Радзівіла, а з паўднёвага ўсходу да вуліцы прымыкаў вялізны зямельны комплекс кляштара кармелітаў босых.

Правабярэжны горад

Рынак

Дамінуючым планіровачным элементам навачаснай Гародні была ягоная галоўная плошча, якую ў мінулыя часы называлі Рынкам. Слова „рынак”, таксама як і іншыя шматлікія словы, звязаныя з гарадскім жыццём, тыпу „войт” ці „райца”, паходзіць з германскай групы моў. Напрыклад, у нямецкай ці англійскай мовах слова „ring” азначае „кола”, што вынікала з сутнасці гэтага кампазіцыйнага элемента планіровачнай прасторы горада, замкнёнага з усіх бакоў шчыльнай забудовай.

Першае ўпамінанне аб гарадзенскім Рынку паходзіць з прывілею Жыгімонта Старога 1507 г. У ім кароль загадваў вярнуць жыдам, выгнаным 12 гадамі раней з Вялікага Княства Літоўскага, „*домы их и клетки на рынку в месте Городенском*”¹⁴.

Тым не менш, неаспрэчным з’яўляецца тое, што фарміраванне Рынку магло пачацца на мяжы 14—15 ст., калі была спынена крыжацкая навала. Палітычная стабілізацыя ў рэгіёне стварыла выдатныя ўмовы для развіцця гарадской гаспадаркі ды хуткага росту гарадской тэрыторыі. Рынак узнік у месцы збегу галоўных камунікацыйных восяў горада: вуліцы Маставой, якая ішла праз заходні рынкавы бок і пераходзіла ў Віленскую, другараднай магістральнай лініі — „*вуліцы з рынку на Падол*” ды Калюцінскай, якія таксама дапаўнялі транзітны рух з захаду на поўнач, а таксама ўсходняй артэрыі — вуліцы Азёрскай. Можна пагадзіцца з думкай аб тым, што канчатковае фарміраванне архітэктурна-планіровачнага комплексу цэнтральнай плошчы горада мела непасрэдную сувязь з наданнем Гародні ў 1496 г. Магдэбургскага права¹⁵.

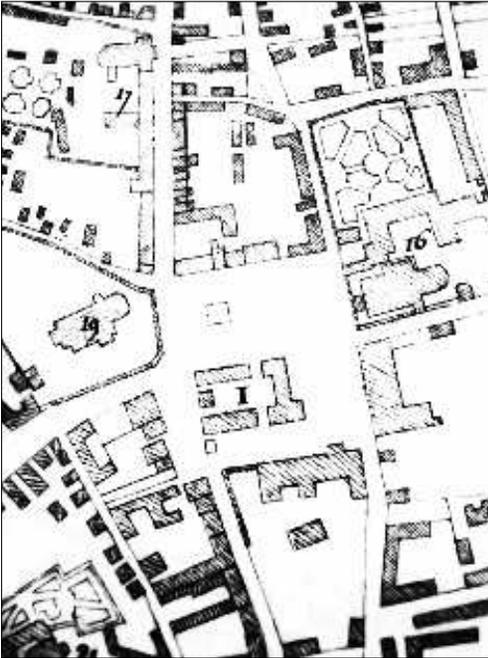
---

¹⁴ Цяжка адназначна сказаць, якой акалічнасцю быў выкліканы гэты крок вялікага князя Аляксандра Ягайлавіча. Нельга выключыць версіі, што выгнанне жыдоў было абумоўлена доўгам, які князь не быў у стане аддаць найбольш прадпрымальным жыхарам горада. У 1503 г. жыды вярнуліся ў Гародню (АЗР, т. 2, с. 29; KDKW, t. 1, z. 3, s. 763-764; С. Бершадский, *Литовские евреи*, Санкт-Петербург, 1893, с. 256, 259; К. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań, 1995, s. 163-164).

¹⁵ Е. Квитницкая, *Планировка...*, с. 15.

Іл. 43а. Рынак.
План Гародні 1795 г.

Іл. 43б. Рынак.
План Гародні 1812 г.

Аб стыхійным складанні Рынку ды адсутнасці якіх-небудзь мэтанакіраваных планіровачных мерапрыемстваў сведчыць няцотная лічба вуліц, якія з'ягаліся ў ім. Як вядома, з паўночнага ды паўднёвага бакоў цэнтральнай плошчы выходзілі па дзве артэрыі, ва ўсходнім накірунку ішла толькі адна вуліца, а да ягонага заходняга боку — ажно тры¹⁶. Па сваёй форме Рынак быў набліжаны да няправільнага простакутніка, а таму характарызаваўся пэўнымі рысамі рэгулярнасці, якія маглі выкрышталізавацца на мяжы 15—16 ст.¹⁷ Планіровачныя карэктывы, якія, як можна дапусціць, маглі закрануць яго пасля атрымання Магдэбургскага права, не маглі аказаць сур'ёзнага ўплыву на ягонае распланаван-

¹⁶ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

¹⁷ Е. Квитницкая, *Центры городов...*, с. 30.

не, а толькі прычыніцца да ўпарадкавання ды забудовы прасторы будынкамі грамадскага прызначэння.

Комплексныя звесткі аб уладальніках гарадзенскага Рынку адносяцца да сярэдзіны 16 ст., калі гаспадарскі дваранін Лаўрын Воўна і гарадзенскі стараста Бенядзікт Дыбоўскі правялі валочную памеру горада. Са складзенага імі апісання горада вынікае тое, што рынкавыя ўчасткі не былі стандартнымі, як гэты было, напрыклад, у некаторых нямецкіх ці польскіх гарадах, а наадварот, адрозніваліся сваімі памерамі. Напрыклад, адна з сядзіб мясцілася на 12,2 прэнта², а найменшы ўчастак займаў плошчу ў 1 прэнт². Найбольш распаўсюджаныя пляцы вагаліся ў межах 3—3,5 прэнта², ці 71,1—82,95 м²¹⁸.

Іл. 44. Забудова Рынку. Медзярыт Адэльгаўзера-Цюндта 1567—1568 г.

Паўночны і ўсходні рынкавыя бакі ў 16 ст., якія мелі па 6 пляцаў, займалі розную прастору. Плошча паўночнага боку складала 33,7 прэнта², а ўсходняга — 34 прэнты². Заходні бок Рынку, які праходзіў на месцы сярэднявечнага горада¹⁹, складаўся з пяці пляцаў агульнай плошчай 20 прэнтаў² ды пляца гарадзенскага каталіцкага плябана (3 прэнты²). Столькі ж пляцаў было вымерана па паўднёвым рынкавым баку. Аднак ягоная плошча была меншай і займала 17,5 прэнта².

У сярэдзіне 16 ст. 18 з 23 рынкавых пляцаў знаходзілася ў руках мяшчанства. З цягам часу сядзібы ў гэтым прэстыжным раёне горада пачалі набываць магнаты ды духавенства. Канешне, гэтая тэндэнцыя была запачаткавана значна раней. Для прыкладу, ужо ў першай палове 16 ст. уладальнікамі рынкавых сядзіб згадваюцца Мікалай Курніцкі, гарадзенскі ключнік Афанас Дудка, ад якога пасэсія перайшла ў рукі шляхціча Рабея Грынковіча²⁰.

¹⁸ ПКТЭ, т. II, с. 27-28, 55-56.

¹⁹ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

²⁰ АВАК, т. XXI, с. 261; ПКТЭ, т. II, с. 28.

З цягам часу новыя ўладальнікі аб'ядноўвалі купленыя пляцы ў адзіны зямельны комплекс. Па гэтай прычыне колькасць рынкавых пляцаў паменшылася да 16 у 1680 г. Заўважым, што ў валоданні мяшчан засталася толькі 9 сядзіб. На працягу 18 ст. гэтая тэндэнцыя атрымала далейшае развіццё. Шэраг участкаў паўночнага боку быў набыты шляхтай, а на паўднёвым баку Рынку распасцёрлася юрыдыка Радзівілаў. У другой палове 18 ст. прастора галоўнай гарадской плошчы складалася толькі з 11 пасэсій, з якіх толькі тры належалі заможнаму мяшчанству²¹. Такім чынам, прыведзеныя дадзеныя сведчаць аб скарачэнні агульнай колькасці рынкавых пляцаў ды мяшчанскай нерухомай уласнасці з 81,82 % у 16 ст. да 27,27 % у канцы 18 ст.

Сярод мяшчанскіх уладальнікаў рынкавых участкаў пераважалі заможныя рамеснікі ды магістрацкія ўраднікі. У валочнай памеры 1560—1561 г. падаюцца прозвішчы Цвіклічаў, Алішковічаў, Грандзічаў, рамесніка „*Гжэгажа пастрыгача*”²². Па звестках камісарскай рэвізіі Гародні 1680 г., да іх ліку адносіліся злотнік Годфрыд Варланд, бурмістр Ян Адамовіч, лаўнік Адам Ярашэвіч, ландвойт Казімір Цвікла. У першай палове 18 ст. свае камяніцы ў Рынку мелі райца Юзаф Судан і бурмістр Міхал Календа, а ў другой палове стагоддзя — магістрацкі пісар Даніэль Лянкевіч, райца Ян Крайбіх, войт Юзаф Зялінскі, а таксама прэзідэнты горада Андрэй Сталінскі ды Юзаф Бадаракі²³.

Галоўны Рынак быў не толькі сэрцам горада, ягоным цэнтральным элементам горадабудаўнічага ансамбля, але таксама выконваў іншыя грамадска-гаспадарчыя функцыі, г. зн. з'яўляўся асяродкам мясцовай улады ды асноўнай гандлёвай плошчай. Таму згодна з сярэднявечнай традыцыяй, ягоная ўнутраная прастора ніколі не пуставала, а была шчыльна забудавана рознымі пабудовамі: ратушай ды шматлікімі крамамі.

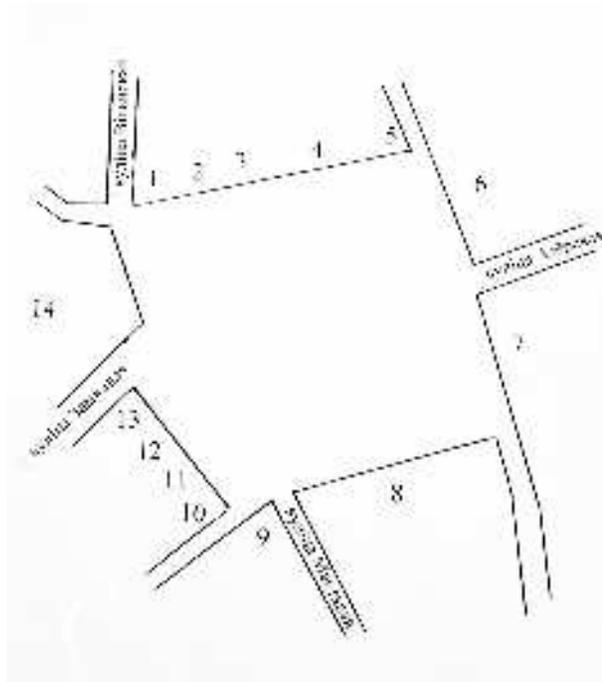
Рэгулярная забудова гарадзенскага Рынку ў 16—18 ст. мела пераважна мураваны характар. Сказанае тычыцца фарнага касцёла ды комплексу езуіцкага кляштара, якія ўзвышаліся над шараговай забудовай горада, палацаў Сапегаў і Радзівілаў, камяніц Сангушкаў ды Тызенгаўзаў. Заўважым, што камяніцамі ў Рынку валодалі мяшчане. Дзеля прэстыжу яны называлі свае фахверкавыя будоўлі „*камяніцамі прускага муру*”. У Рынку таксама ўзводзіліся драўляныя шляхецкія дворыкі, якія ўзбагачалі архітэктурную панараму плошчы. Пастаўленыя будынкі крыліся гонтамі ці дахоўкай. Бляха ў тых часы, хаця і сустракалася, але ўсё ж такі з'яўлялася рэдкасцю. Гэтым матэрыялам, напрыклад, быў пакрыты фрагмент палацаў Радзівілаў ці Сапегаў.

²¹ ПКТЭ, т. II, с. 27-28, 185; РДВГА, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

²² ПКТЭ, т. II, с. 27.

²³ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 553, 554; 695, 769; Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 149-150, 416-418; ЛДГА, СА 3862 арк. 12адв; *[Spis...]*, s. 65-68; ПКТЭ, т. II, с. 185.

Паспрабуем прасачыць маёмасныя адносіны, ды па магчымасці, характар забудовы кожнага рынкавага пляца на працягу 16—18 ст.

Іл. 45. План
рынкавых
пасасій
ў 18 ст.

Паўночны бок Рынку²⁴ ў сярэдзіне 16 ст. меў шэсць сядзіб. Паводле рэвізіі горада 1680 г., ён дзяліўся на пяць участкаў.

1-2. Першы пляц, што знаходзіўся ў паўночна-заходнім рагу Рынку, на скрыжаванні з вуліцай Віленскай, у 16 ст. быў забудаваны старадаўняй гарадской карчмой, якая займала плошчу ў 3 прэнты² (71,23 м²)²⁵. У канцы 17 ст. гэтай сядзібай валодаў нейкі Самаш, уладальнік „*кромкі*”. Суседні ўчастак у той час належаў гарадзенскаму аптэкару і лаўніку Адаму Ярашэвічу²⁶, які ў 1659 г. купіў яго ў шляхціча Яна Каспара ды Кацярыны Тарасевічаў. Як зафіксавана ў крыніцах, забудова пляца „*голага, без будынкаў з мураваным домам ды склепам мураваным падземным*” была знішчана маскоўскімі войскамі ў 1655 г.²⁷ З цягам часу Ярашэвіч купіў пляц Самаша і аб’яднаў яго са сваім участкам, на якім стаяла

²⁴ Найбольш вядомым аб’ектам паўночнага боку старадаўняга Рынку з’яўляецца камяніца Мураўёвых (былы будынак бібліятэкі ім. Я. Карскага). Частка забудовы гэтага рынкавага боку была знішчана ў сярэдзіне 20 ст.

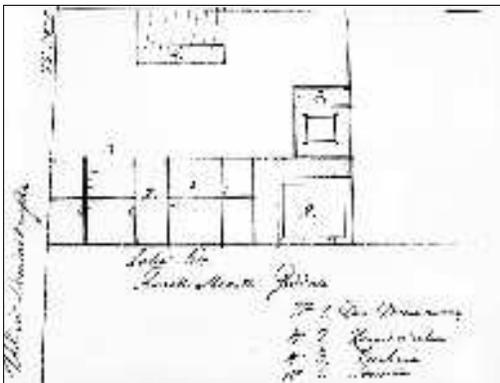
²⁵ Прэнт — адзінка вымярэння плошчы ў Вялікім Княстве Літоўскім, якая раўнялася 23, 742112 м². Нагадаем, што 300 прэнтаў складалі 1 літоўскі морг, а 30 моргаў былі роўныя 1 валодцы (21 гэктар 36 араў і 79,0125 м²). Гл.: I. Ihnatowicz, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, Warszawa, 1967, s. 220.

²⁶ У 16 ст. уладальнікам участка быў Хвічка Яцкевіч (ЛКГЭ, т. II, с. 27).

²⁷ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 2 арк. 388; Ф. 1800 воп. 1 спр. 25-26.

камяніца ды карчма. Паводле крыніц 1721 г., наступным уласнікам пляца былі дамініканцы. Спіс гарадской нерухомаści 1726 г. сціпла зазначае: „[...] карчма ярашэвічаўская, на рагу камянічка з домам, пляцы гарадскія”²⁸. У выніку свайго пашырэння новая сядзіба распасцёрлася на плошчы ў 6 прэнтаў², а паводле крыніц канца 18 ст., 6 прэнтаў² і 300 прэнцикаў²⁹.

У першай палове 18 ст. пасесія адышла да магнацкага роду Сангушкаў, якія набылі пляц з забудовай недзе паміж 1726 і 1745 г.³⁰ Уласнікам камяніцы з карчмой ды драўляным домам быў маршалак вялікі літоўскі Павел Кароль Сангушка (памёр у 1750 г.), а потым — ягоныя сыны, маршалак надворны літоўскі Януш Аляксандр (памёр у 1775 г.) і маршалак вялікі літоўскі Юзаф Паўлін (памёр у 1781 г.)³¹. У 1778 г. пасесія з карчмой і іншымі будынкамі перайшла ва ўладанне падскарбія надворнага літоўскага, гарадзенскага старасты Антонія Тызенгаўза³². Пасля адхілення апошняга ад кіравання комплексам каралеўскіх эканомій нерухомаści мелі перайсці да ягоных спадкаемцаў — пінскага старасты Ксаверыя і ягонай жонкі Зофіі Хамінскіх, Ігнацыя Тызенгаўза і ковенскага старасты Міхала ды ягонай жонкі Людвікі з Пацаў. Аднак да гэтага не дайшло. У 1784 г. драўляны дом, які знаходзіўся на ўчастку, за 25 злотых купіў Ян Кунц. Захаваліся звесткі аб тым, што ў 1789—1795 г. карчмой валодаў райца віленскага магістрата Лаўцэвіч, а камяніцай — Данкевіч.

Іл. 46. План забудовы пляца, размешчанага ў паўночна-заходняй частцы Рынку. Канец 18 ст.

У 1795 г. расійскі генерал-губернатар Гародні, генерал-маёр Павел Цыцыянаў сваім ардынансам загадаў правесці „люстрацыю” будынкаў гэтага пляца, якія „стваралі пагрозу пажару”³³. У гэтым

²⁸ НБ ПАУ і ПАН у Кракаве, № 369 арк. 46; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95.

²⁹ ПКГЭ, т. II, с. 27; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 792.

³⁰ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93; ДА у Кракаве, Адзел на Вавелі, АС 572 арк. 38.

³¹ Т. Zielińska, *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa, 1997, s. 366-368.

³² НГАБ, Ф. 1711 воп. 1 спр. 61 арк. 592-594; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne ...*, s. 259.

³³ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 400-401, 792; спр. 16 арк. 637-638; *[Spis...]*, s. 66; ГАСА, АТ, В 46/138 арк. 332.

жа годзе пасэсія вярнулася ва ўладанне сям'і Тызенгаўзаў. Гэта адбылося пасля таго, як Ігнацы Тызенгаўз ліквідаваў запазычанасці памерлага дзядзькі.

3. Наступным пляцам, размешчаным у цэнтральнай частцы паўночнага боку Рынку, у 16 ст. валодалі мяшчане Цвіклічы. Паводле дадзеных 1659 г., ім валодаў Казімір Цвікліч ды ягоны пасынак Павел Хмялеўскі. Апошні згадваецца яшчэ ў канцы 17 ст.³⁴ У 1775 г. уласнікам пляца, забудаванага дворыкам, быў гродскі пісар Мазырскага павета Станіслаў Яленскі. На пачатку 80-х гадоў 18 ст. пасэсію набыў былы кіраўнік гарадніцкіх мануфактур Людвік Бэю, які ў 1782 г. забудоваў яе камяніцай³⁵.

4. Побач з гэтым пляцам знаходзілася сядзіба, уладальнікам якой, як можна меркаваць, у 16 ст. былі нейкі Томас ды Давірскі (1680)³⁶. Можна дапусціць, што ў канцы 17 ст. нерухомасцю ўжо валодаў падкаморы Гарадзенскага павета ды гарадзенскі воіт Стэфан Яўстафій Александровіч, які набыў шэраг участкаў у сегменце паміж Рынкам ды Віленскай і Калюцінскай вуліцамі³⁷. Па звестках 1775 г., сядзіба належала лідскаму падкаморыю Францішку Александровічу³⁸. Не выключана, што на мяжы 70—80-х гадоў 18 ст. сядзіба належала Антонію Тызенгаўзу³⁹. Згодна з дадзенымі 1783 г., пляцам валодаў маршалак Гарадзенскага павета Казімір Вольмер і Людвік Бэю, які паставіў на ўчастку камянічку і адчыніў краму каланіяльных тавараў⁴⁰.

5. На апошнім пляцы гэта боку Рынку, які ляжаў на ягоным паўночна-ўсходнім рагу, у 16 ст. знаходзілася сядзіба Паўла Цвікліча. У другой палове 17 ст. карыстальнікам пляца быў цырульнік Венк, які ўзвёў на ім новыя збудаванні⁴¹. Праўдападобна, у канцы 17 ст. сядзібу набылі Александровічы. У крыніцах 1726 г. упамінаецца аб тым, што на гэтым пляцы стаяў „дом В[яльможнага] Я[гамосці] Александровіча і палац лібертаваны”⁴². У 1783 г. згадваецца аб „двары старым В[яльможнага] Я[гамосці] Александровіча канюшага Вялікага княства Літоўскага”⁴³. Апошнім уладальнікам сядзібы ў 18 ст. быў харужы надворны літоўскі Антоні Валовіч, які ўпамінаецца ў 1794 г.⁴⁴

Зямельныя ўчасткі ўсходняй часткі гарадзенскага Рынку ў 16 ст. належалі мяшчанам. У першай палове 17 ст. на

³⁴ ПКТЭ, т. II, с. 27, 185; НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 25-26.

³⁵ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1; СА, 3862 арк. 68; РДВГА Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

³⁶ ПКТЭ, т. II, с. 27, 185.

³⁷ *Obiasnienie...*, арк. А.

³⁸ ЛДГА, СА 3862 арк. 12адв.

³⁹ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1.

⁴⁰ ЛДГА, СА 3862 арк. 68.

⁴¹ ПКТЭ, т. II, с. 27, 185.

⁴² ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93.

⁴³ Тамсама, СА 3862 арк. 68.

⁴⁴ *[Spis...]*, s. 67.

гэтым рынкавым баку, у сегменце з вуліцай Азёрскай, ужо стаялі будоўлі манахаў-езуітаў ды адзін магнацкі палац.

6. Паводле дадзеных валочнай памеры 1560—1561 г., участкі гэтага рынкавага боку з’яўляліся ўласнасцю жыхароў горада Жраб-лоўскага, Шаматулы, Себасцяна Зукоўскага⁴⁵. Дакладна вядома, што езуіты набылі ў мяшчан пляцы недзе на самым пачатку 20-х гадоў 17 ст.⁴⁶ ды з цягам часу ўзвялі на іх мураваны кляштар з касцёлам. Размяшчэнне езуіцкіх збудаванняў менавіта ў сэрцы горада нельга трактаваць як справу выпадковую. На заходніх землях Вялікага Княства Літоўскага езуіты, якія даволі паспяхова супрацьстаялі рэфармацыйнаму руху, часта засноўвалі свае сядзібы ў гарадскіх Рынках⁴⁷, як, напрыклад, у Наваградку ці Вільні.

7. Паўднёва-ўсходняя частка Рынку ў 16 ст. складалася з трох пляцаў. Уладальнікамі першага, які ляжаў на рагу з вуліцай Азёрскай, былі Станіслаў Крушэўскі (1557) і Адам Сяпкоўскі (1560—1561). Першым упамянутым у крыніцах уладальнікам другой сядзібы ў першай палове 16 ст. быў ключнік Гарадзенскага павета Афанас Дудка, згадка аб смерці якога датуецца 1524 г. Гэта значыць, што нерухомасць у Рынку была набыта ім да 1524 г. Згаданая сядзіба, ці „дом [...] власный Дудчынский”, перайшоў да ягоных нашчадкаў — зяця Рабея Грынковіча і яго сына Сідара. Першы запіс аб „доме в месте” апошняга паходзіць з 1536 г.⁴⁸ У 1557 г. „пляц з муром старым з огородам” за „35 коп грошей литовской личбы” набыў „служебник” Астафія Валовіча Багдан Сцяпанавіч Мітковіч. Па звестках валочнай памеры 1560—1561 г., на пляцы, забудаваным „домам змянскім Рабяёўскім”, жыў Багдан Шчаховіч. Урэшце, трэці ўчастак у згаданы час належаў Багдану Алішковічу⁴⁹.

Мяркуючы па ўсім, у другой палове 16 ст. гэтыя тры пляцы былі аб’яднаны ў адну пасесію новым уладальнікам. У першай палове 17 ст. сядзіба належала Масальскім⁵⁰. У 1643 г. сын гарадзенскага падкаморыя Аляксандра Масальскага прадаў нерухомасць гарадзенскаму земскаму пісару Уладзіславу Кярдзею. У 1680 г. пляц адышоў да віленскага ваяводы Казіміра Яна Сапегі (памёр у 1720), які пашырыў сядзібу, набыўшы яшчэ адну, суседнюю рынкавую камяніцу ябланоўскага старасты Крыштофа Сендзівоя Патоцкага. У 18 ст. пасесія знаходзілася ў руках падляскага ваяводы Міхала Юзафа Сапегі (памёр у 1737), які запісаў яе ў спадчыну вялікаму літоўскаму падканцлеру Міхалу Антонію Сапегу (памёр у 1760). Наступным уладальнікам рынкавага палаца з гэтага роду быў Аляк-

⁴⁵ ПКГЭ, т. II, с. 27.

⁴⁶ НБ ПАУ і ПАН у Кракаве, № 369 арк. 50адв; Е. Квитницкая, *Центры...*, с. 30; С. Щербаков, *Из истории Гродно...*, с. 84.

⁴⁷ А. Baranowski, *Rola zakonów...*, s. 85.

⁴⁸ *Lietuvos metrika (1387 — 1546)*, kn. 25, Vilnius, 1998, s. 192-193, 212.

⁴⁹ АВАК, т. XXI, с. 261; ПКГЭ, т. II, с. 27.

⁵⁰ Так званая „Баторыеўка”. Гл.: P. J. Jamski, *Pałace niedoszłego króla. Artystyczne przygotowania Kazimierza Jana Sapiehy do sejmu grodzieńskiego w roku 1693 // Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. VI, Lublin, 2005, s. 53-82.

сандар Міхал Сапега. У 1765 г. апошні прадаў нерухомасць вялікаму літоўскаму падканцлеру Міхалу Бжастоўскаму⁵¹, які ў 1779 г. намерваўся саступіць яе Антонію Тызенгаўзу⁵².

8а. Першы пляц гэтага рынкавага боку, забудаваны камяніцай, знаходзіўся на рагу Рынку з вуліцай Бернардзінскай⁵³. У сярэдзіне 16 ст. на ім жыў „Гжэгаж пастырґач”⁵⁴. У 1611 г. бурмістр Ян Мяжэеўскі запісаў нерухомасць з камяніцай жонцы Ганне. У 1628 г. сядзіба перайшла ва ўласнасць берасцейскага кашталяна Андрэя Масальскага. У крыніцах згадваецца, што ў 1661 г. яе ўладальнікам быў сын берасцейскага ваяводы Станіслаў Масальскі⁵⁵. У 1662 г. пляц з камяніцай быў лібертаваны, г. зн. вызвалены з-пад гарадской юрысдыкцыі⁵⁶. У рэвізіі горада 1680 г. адзначалася, што пляцам валодаў „мсціслаўскі ваявода”, якім у той час быў Ян Яцэк Агінскі⁵⁷. Як вядома, Агінскія і Масальскія былі звязаны блізкамі сваяцкімі адносінамі. Адна з дачок Яна Яцка Агінскага выйшла замуж за Міхала Масальскага, а ўнучка Францішка ў першай палове 18 ст. была жонкай мсціслаўскага ваяводы Міхала Юзафа Масальскага. У 1726 г. пляц належаў Аляксандру Юзафавічу⁵⁸.

8б. Суседнім пляцам у сярэдзіне 17 ст. валодалі Масальскія. У 1662 г. ён быў лібертаваны⁵⁹. У 1661 г. пасэсіяй валодаў сын берасцейскага ваяводы Станіслаў Масальскі⁶⁰, а потым — гарадзенскі староста Ян Масальскі. У 1738 г. мсціслаўскі ваявода Міхал Юзаф Масальскі прадаў сядзібу, якая складалася з двух пляцаў і была забудавана двухпавярховай камяніцай, за 16 000 злотых троцкаму ваяводзе і літоўскаму польнаму гетману Міхалу Казіміру Радзівілу⁶¹.

8в. Наступны пляц у 17 ст. з’яўляўся ўласнасцю Ганны Балінскай, якая саступіла нерухомасць гарадзенскаму фарнаму касцёлу. Як паказваюць крыніцы, доўгі час пляц не быў забудаваны. Таму ў 1661 г. пробашч прадаў яго музыканту каралеўскай капэлы Міхалу Хэйварту і ягонай жонцы Ганне Гаўронскай. Ад апошніх сядзіба перайшла да лідскага падкаморыя Эльяша Міхала

⁵¹ АР БАН Літвы, F 18-134 арк. 25, 27, 33-35; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк.1; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

⁵² S. Kościalkowski, *Z dziejów Komisji Skarbowej Litewskiej w początkach panowania Stanisława Augusta (1765—1780)* // *Ateneum Wileńskie* (далей AW), R. 2, Wilno, 1923, s. 379.

⁵³ Сучасная вуліца Баторыя, раней Крупскай.

⁵⁴ *ПКГЭ*, т. II, с. 27.

⁵⁵ ГАСА, АР, Аддз. XVIII 313 арк. 3, 15, 28; НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 91-92.

⁵⁶ „Libertacja kamienicy w Grodnie. Kamienica urodzonego Stanisława Massalskiego, podkomorzego grodzińskiego, pulkownica naszego, w rynku grodzińskimi leżąca ... iurisdictione civili u wszystkich ciężarów miejskich ... excerpuiemy, pod jurydykę ziemską podajemy” (VL, t. IV, s. 426; Белоруссия в эпоху феодализма, т. 2, Минск, 1960, с. 189).

⁵⁷ *ПКГЭ*, т. II, с. 185.

⁵⁸ ГАСА, АР, Аддз. XVIII 311 арк. 4.

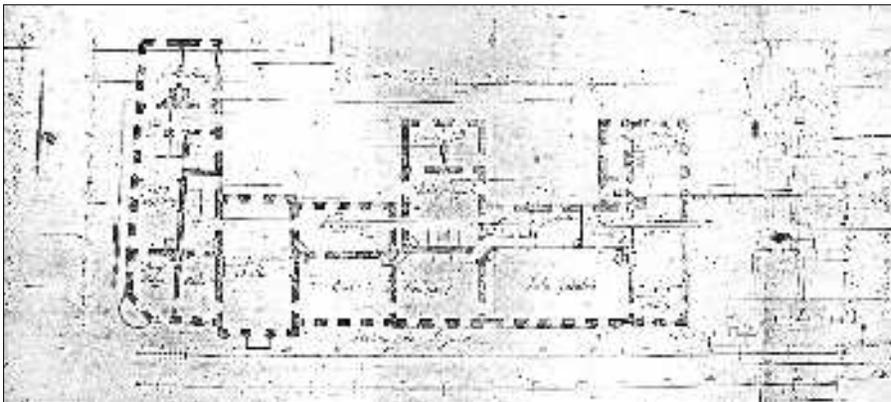
⁵⁹ *Obiasnienie ...*, арк. В1.

⁶⁰ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 91-92.

⁶¹ Тамсама, спр. 8 арк. 187, 188, 191-193; ГАСА, АР, Аддз. XVIII 311 арк. 10.

Рымвіда⁶², які ў 1691 г. таксама прадаў яе віленскаму кашталяну ды полацкаму ваяводзе Юзафу Багуславу Слушцы. Наступным уладальнікам пляца быў вялікі літоўскі канцлер Кароль Станіслаў Радзівіл⁶³.

8г. Апошні пляц паўднёвага рынкавага боку ляжаў у месцы злучэння Рынку з Маставой вуліцай. У 16 ст. ён належаў бурмістру Сымону Грандзічу⁶⁴. Хутчэй за ўсё, у 1640 г. жонка райцы Марына Фандэнберг прадала „дом у Рынку на рагу [...] у дрэве, таксама і ў муры” мепчаніну Станіславу Цвікле⁶⁵. У канцы 17 ст. ягоным уладальнікам быў ужо гарадзенскі ландвойт Лявон Эйсмант⁶⁶ ды Юры Казімір і Ганна Яўшэвічы, якія ў 1690 г. прадалі пляц Рымвіду⁶⁷. Паводле крыніц 1726 г., пасасіяй валодаў вялікі літоўскі маршалак Аляксандр Павел Сапега⁶⁸, а ў 30-х гадах 18 ст. — генерал артылерыі войска Вялікага Княства Літоўскага Казімір Лявон Сапега⁶⁹. У 1751 г. літоўскі абозны Казімір Масальскі разам з жонкай Крыстынай, якая паходзіла з дому Сапегаў, прадалі мураваны двухпавярховы палац, крыты дахоўкай, за 55 000 злотых вялікаму літоўскаму ваяводзе Міхалу Казіміру Радзівілу⁷⁰.

Іл. 47. План палаца Радзівілаў 18 ст.

Такім чынам, у другой палове 17 ст.—першай палове 18 ст. у паўднёвай частцы Рынку сфарміраваўся вялізны зямельны комплекс Радзівілаў, які заняў цэлы квартал горада і складаўся з пляцаў Валовічаў (другая палова 17 ст.), аб чым гаворка пойдзе ніжэй, Слушкаў (набытак 1705), Масальскіх (набытак 1738) ды Сапегаў

⁶² НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 3 арк. 53, 105; ГАСА, АР, Аддз. XVIII 307 арк. 17, 19.

⁶³ ГАСА, АР, Аддз. XVIII 314 арк. 1; ЛДГА, Ф. 1292 воп. 1 спр. 280.

⁶⁴ ПКГЭ, т. II, с. 27; АВАК, т. VII, с. 82.

⁶⁵ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 1 арк. 131.

⁶⁶ ПКГЭ, т. II, с. 185.

⁶⁷ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 3 арк. 53, 105.

⁶⁸ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93.

⁶⁹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 8 арк. 187, 188.

⁷⁰ ГАСА, АР, Аддз. XVIII 312 арк. 1, 4, 37, 41.

(набытак 1751). У 1738—1744 г. па праекту Дамініка Фантаны і пад наглядом Аўгустына Рашкевіча быў узведзены новы палац Радзівілаў⁷¹.

Пачатак юрыдыкі Радзівілаў быў закладзены яшчэ ў першай палове 17 ст. вялікім літоўскім канцлерам Альбрэхтам Станіславам Радзівілам, які каля 1645 г. набыў частку пасэсіі жонкі літоўскага маршалка Тэклі з дому Валовічаў Радзівіл, а ў 1655 г. — двор літоўскага чашніка Яўстафія Казіміра Валовіча. У 80—90-я гады 17 ст. нерухомая маёмасць Радзівілаў павялічылася за кошт яшчэ трох пляцаў, набытых на мяжы 17—18 ст.⁷² На пачатку 18 ст. уладальнікам пасэсіі быў літоўскі канцлер і віленскі ваявода Кароль Станіслаў Радзівіл, а напрыканцы стагоддзя — сын літоўскага падкаморыя Дамінік Радзівіл.

Іл. 48. Палац
Радзівілаў.
Фота пачатку
20 ст.

Мяшчанскай уласнасці ўдалося ўтрымацца на працягу 16—18 ст. толькі ў заходняй частцы Рынку. Шчыльная сядзібная забудова мясцілася на пляцах, якія сфарміраваліся яшчэ ў сярэднявеччы ля ўсходняй мяжы горада. Па прычыне прасторавай абмежаванасці рынкавыя ўчасткі займалі невялікія плошчы, а адзін з іх меў прамавугольную форму, выцягваючыся задворкамі ў глыбіню квартала. Гэта тычыцца сядзібы пісара гарадзенскай рады Даніэля Лянкевіча, якая займала плошчу 24×79 літоўскіх локцяў⁷³.

У 16—18 ст. прастора гэтай часткі Рынку складалася з пяці пляцаў. У паўднёва-заходнім пункце Рынку збягаліся дзве вуліцы, Маставая і невялікі завулак, які ішоў у накірунку базальянскіх муроў і не меў стабільнай назвы. У кнігах гарадзенскага маістрата 17—18 ст. апошні акрэсліваўся па-рознаму: як „вулачка

⁷¹ J. Kowalczyk, *Palace...*, s. 458.

⁷² ГАСА, АР, Адз. XVIII 305 арк. 349, 366, 399, 402; 306 арк.1, 19; 317 арк. 53, 54.

⁷³ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 6 арк. 1136-1137.

да царквы Саборнай”, „вулачка з Рынку да вуліцы Замкавай і царквы базыльянак”, „Царкоўная вулачка” ці проста „вулачка, якая ідзе з Рынку”⁷⁴.

9. Першая сядзіба гэтага рынкавага боку знаходзілася на скрыжаванні вуліцы Маставой ды вышэй згаданага завулка і была звернута галоўным фасадам да Рынку. Таму яе ўладальнікі, зможныя магістрацкія ўраднікі, з прэстыжных меркаванняў імкнуліся запісаць яе да рынковых пляцаў. Аднак у крыніцах сярэдзіны — другой паловы 18 ст. камяніца запісвалася да пасэсій вуліцы Маставой⁷⁵.

10. На паўночным баку Рынку і завулку, які ішоў да манастыра базыльянак, ляжаў пляц, які ў 16 ст. належаў Міску Адамовічу⁷⁶. На ўчастку знаходзілася камяніца, якую ў 17 ст. жыхары горада называлі Цвіклічоўскай. Падобная назва паходзіла ад прозвішча ландвойта Казіміра Цвіклы, які ў 1671 г. запісаў нерухомасць жонцы Марыяне з дому Паўльсенаў. У 1678 г. пляц быў лібертаваны ландвойтам Лявонам Эйсмантам⁷⁷. У 1691 г. ад дачкі ландвойта Ганны з Цвіклічаў Станевіч сядзіба перайшла да яе маці, якая была замужам за згаданымі вышэй Цвіклічам, Эйсмантам і потым Юрыем Хэлхоўскім. У 1708 г. апошняя, не маючы нашчадкаў, у сваім тэстаменце запісала сядзібу мясцовым дамініканцам⁷⁸. Па звестках 1726 г., на пляцы стаялі дзве камянічкі⁷⁹. З 1776 г. магістрат горада прадаў сядзібу пісару гарадзенскай рады Даніэлю і Кацярыне з Тапольскіх Лянкевічам за 4000 злотых⁸⁰. У крыніцах мяжы 70—80-х гадоў 18 ст. Лянкевічы ўпамянуты як уладальнікі пасэсіі⁸¹. Дакладна невядома, хто быў наступным уласнікам пляца ў канцы 18 ст. Як сведчылі рэзультаты яе агляду, ці „візіі”, праведзенай у 1790 г., падлога стайні была знішчана, каля камяніцы адсутнічала брукоўка, вокны будынка былі выбіты⁸².

11. Уладальнікам наступнага пляца ў 16 ст. быў Станіслаў Адамовіч⁸³. У сярэдзіне 17 ст. сядзіба належала шляхцічу Гарадзенскага павеата Марціну Гарбачэўскаму⁸⁴. Магчыма, што ў 1663 г.

---

⁷⁴ Нягледзячы на сур’ёзную дэфармацыю планіровачнай структуры гістарычнага цэнтра Гародні, трасіроўку гэтай вуліцы можна яшчэ прасачыць з паўночнага боку будынкаў пальчаткавай фабрыкі і Дома быту (НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 255; спр. 6 арк. 1136, 1137; Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 128, 453-454, 505).

⁷⁵ Рэканструкцыю забудовы, засялення ды маёмасных адносін гл. у апісанні вуліцы Маставой.

⁷⁶ ПКТЭ, т. II, с. 27.

⁷⁷ ПКТЭ, т. II, с. 274; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 14 арк. 1250-1251, 1272-1273.

⁷⁸ ПКТЭ, т. II, с. 274-276.

⁷⁹ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93.

⁸⁰ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 554; спр. 6 арк. 1136-1137; Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 416-418.

⁸¹ ЛДГА, СА 3862 арк. 28адв, 68.

⁸² НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 14 арк. 1250-1251, 1272-1273.

⁸³ ПКТЭ, т. II, с. 28.

⁸⁴ Тамсама, т. II, с. 185.

сядзібай валодалі Масніцкія⁸⁵. Недзе на мяжы 17—18 ст. пляц перайшоў да сям’і Юхальскіх. У 1709 г. Агнешка Юхальская прадала яго за 500 злотых Яну Судану. У пазнейшых матэрыялах Юхальскія зноў выступаюць у ролі ўладальнікаў пасесіі, якую, хутчэй за ўсё, адкупілі. У 20-я гады 18 ст. сядзібу з драўляным домам набыў бурмістр Міхал Календа⁸⁶.

У 1751 г. наступны ўладальнік, жмудскі скарбнік Юры Самішч, прадаў нерухомасць прэзідэнту горада Андрэю Сталінскаму⁸⁷, які паставіў на пляцы камяніцу з вазоўнямі ды стайнямі. У 1754 г. прэзідэнт пашырыў пасесію, набыўшы частку суседняга пляца ў бурмістра Яна Каспара Ёрдана⁸⁸. У 1790 г. камяніца перайшла да ягонай жонкі Зоф’і і з Пышавецкіх Сталінскай. Праз два гады Сталінскі нечакана перапісаў яе зяцю, урадніку Скарбовай камісіі ВКЛ Казіміру Бернацкаму і ягонай жонцы Вераніцы. Змена рапэння знаходзіць даволі простае тлумачэнне. Хутчэй за ўсё, уладальнік камяніцы быў абавязаны выплаціць доўг Сталінскага ў 2000 злотых⁸⁹, чаго, верагодна, не ў стане была зрабіць ягоная жонка. У камяніцы прэзідэнта мясцілася аптэка, якая ў 1786 г. перайшла да Зузаны Сталінскай⁹⁰. Вядома таксама, што ў 1793 г. Андрэй Сталінскі падпісаў двухгадовы кантракт з аптэкарам Юзафам Прайзам на яе арэнду⁹¹.

12. Суседнім пляцам, паводле валочнай памеры 1560—1561 г., валодаў „*мещанин места Городенского*” Мікалай Курніцкі⁹². У 1663 г. Ян Адамовіч, „*бурмістр старой рады*”, ды Агнешка з Вішнеўскіх Адамовіч прадалі незабудаваны ўчастак злотніку Годфрыду і Кацярыне з Дожбахаў Варландам. Каля 1680 г. участак быў ужо забудаваны⁹³. Наступным уладальнікам сядзібы быў скарбнік ВКЛ Ян Шрэтэр, які прадаў пляц з камяніцай пісару гарадзенскай мытнай каморы Адрыяну Прэтнэру. Апошні быў другім мужам Кацярыны Судан, маці райцы Юзафа Судана, які згаданы як уладальнік пляца ўжо ў 1726 г.⁹⁴ У далейшым пасесіяй з камяніцай і пякарняй валодалі бурмістр Міхал Календа, Ян Каспар і Канстанцыя з Календаў Ёрданы⁹⁵. У 1795 г. сядзібу набылі райца Францішак Крэйбіх і ягоная жонка Кацярына, дачка Канстанцыі Ёрдан⁹⁶.

⁸⁵ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 149-150.

⁸⁶ Тамсама, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 695, 769, спр. 5 арк. 74-76.

⁸⁷ Тамсама, спр. 6 арк. 1136, 1137; спр. 10 арк. 721.

⁸⁸ Тамсама, спр. 10 арк. 721.

⁸⁹ Тамсама, спр. 15 арк. 939-940.

⁹⁰ Тамсама, спр. 14 арк. 1059-1060.

⁹¹ Тамсама, спр. 6 арк. 1136, 1137; спр. 10 арк. 721.

⁹² ПКГЭ, т. II, с. 28; АВАК, т. XXI, с. 116, 256.

⁹³ ПКГЭ, т. II, с. 185; НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 149-150.

⁹⁴ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95.

⁹⁵ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 7 арк. 280-281, 489-450, 493.

⁹⁶ Тамсама, спр. 16 арк. 517-518.

13. Апошні пляц заходняга боку Рынку мясціўся на рагу Рынку з Замкавай вуліцай. У сярэдзіне 16 ст. ягоным уладальнікам быў Грышка Грандзіч⁹⁷. У 1663 г. участкам, забудаваным камяніцай, валодаў бурмістр Ян Явароўскі⁹⁸, у першай палове 18 ст., хутчэй за ўсё, — Міхал Бенядзікт Яўстафі Александровіч⁹⁹, а ў сярэдзіне 18 ст. — вялікі літоўскі пісар Юзаф Сільвестр Сасноўскі¹⁰⁰. Апошні ў 1762 г. прадаў нерухомасць віленскаму кашталяну і вялікаму літоўскаму гетману Міхалу Юзафу Масальскаму¹⁰¹. У 1775 г. камяніцу набыў падскарбі надворны літоўскі Антоні Тызенгаўз¹⁰². Наступным яе ўладальнікам быў пінскі маршалак Францішак Друцкі-Любецкі¹⁰³. У кнігах гарадзенскага магістрата захаваўся запіс аб тым, што ў 1792 г. „*камяніцу на рагу вуліцы Замкавай у рынку на левым баку*” арандаваў купец Якуб Гаўсман¹⁰⁴. Паводле легенды плана 1795 г., сядзіба належала „*камісару Хлявінскаму*”¹⁰⁵.

Іл. 49. Камяніца на рагу вуліцы замкавай і Рынку. Малюнак Напалеона Орды. Другая палова 19 ст.

⁹⁷ ПКГЭ, т. II, с. 28.

⁹⁸ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 149-150.

⁹⁹ Міхал Бенядзікт Яўстафі Александровіч, гарадзенскі стольнік (20—50-я гады 18 ст.), гарадзенскі земскі суддзя (60-я гады 18 ст.) (АВАК, т. VII, с. 215, 223, 279, 283, 302, 321, 335; А. Boniecki, *Herbarz polski*, t. I, Warszawa, 1899, s. 30).

¹⁰⁰ ГАСА, АР, Аддз. XVIII 333 арк. 2.

¹⁰¹ ЛДГА, Ф. 1282 воп. 1 спр. 4374 арк. 1.

¹⁰² Тамсама, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1; РДВГА, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

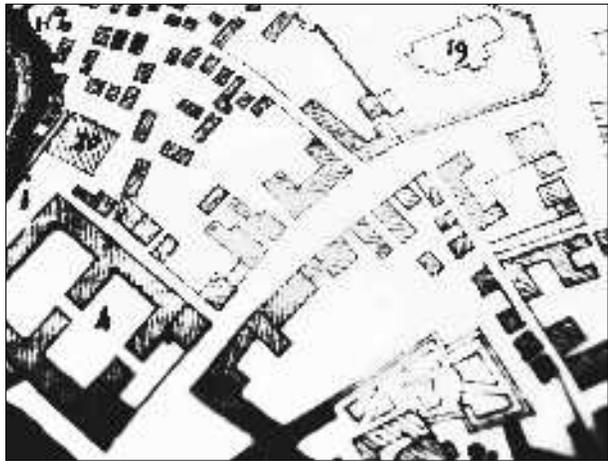
¹⁰³ ЛДГА, Ф. 598 воп. 1 спр. 1188 арк. 1; [*Spis..*], s. 66.

¹⁰⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 15 арк. 983-984.

¹⁰⁵ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21873.

14. Паўночна-заходнюю частку Рынку займала Фара Вітаўта, заснаваная ў канцы 14 ст.¹⁰⁶ Збураны ў савецкія часы храм пакінуў нашчадкам шмат загадак. Адною з іх было пытанне ягонага нетыповага для культавых пабудов размяшчэння. А менавіта, чаму парафіяльны касцёл быў павернуты да Рынку не галоўным фасадам, што было б лагічным, а апсідай? Адказ на гэтае пытанне спрабавала знайсці яшчэ ў 30-я гады 20 ст. і, здаецца, знайшла польская даследчыца Ванда Рэвеньска¹⁰⁷.

У канцы 14 ст. горад займаў невялікую прастору, запоўненую сеткай шэрагу радыяльных вулічных кольцаў. На ягоным усходнім ускрайку, ля тагачасных гарадскіх межаў быў узведзены першы гарадзенскі каталіцкі касцёл, звернуты галоўным фасадам на захад, у бок замка ды тагачаснай гарадской забудовы. Апсідай жа храм прымыкаў да лініі абарончых умацаванняў. На пачатку 15 ст. на ўсход ад сярэднявечнага горада ды касцёла пачала развівацца новая планіровачная структура, а побач з храмам, у пункце скрыжавання асноўных камунікацыйных шляхоў, узнікла новая цэнтральная плошча горада. Па гэтай прычыне ў планіровачную схему новаўтворанага галоўнага Рынку фарны касцёл упісаўся менавіта апсідай, займаючы амаль што палову ягонага заходняга боку, паміж Замкавай і Плябанскай вуліцай.

Іл. 50. Збудова Замкавай вуліцы. Фрагмент плана Гародні 1812 г.

Замкавая вуліца¹⁰⁸

Замкавая вуліца была адной з даўнейшых гарадскіх артэрыяў, якая злучала Стары замак з галоўным Рынкам. Упершыню аб ёй упамінаецца ў актавых кнігах гарадзенскага земскага суда 30—40-х гадоў 16 ст.¹⁰⁹ У перыяд Новага часу Замкавую вуліцу галоў-

¹⁰⁶ J. Paszenda, *Kościół...*, s. 191; . Краўцэвіч і інш., *Вяртанне...*, с. 45.

¹⁰⁷ W. Rewieńska, *Osiedla miejskie i wiejskie w północno-wschodniej Polsce II* Samorząd Miejski, nr 13, 1939, s. 59.

¹⁰⁸ Вуліца мела дзве назвы — Замкавая ды „вуліца Жыдоўская з Рынку да замка” (1560, 1790).

¹⁰⁹ АВАК, т. XVII, с. 94.

ным чынам засялялі жыды. У сярэдзіне 16 ст. яны валодалі 14 з 16 існуючых пляцаў. Выключэннем з’яўляліся ўчасткі, якія ляжалі блізу Рынку. У рэвізіі горада 1680 г. было зафіксавана 17 пляцаў Замкавай вуліцы¹¹⁰.

Паўднёвы бок

Па звестках валочнай памеры 1560—1561 г., пляцамі гэтага вулічнага боку валодалі каралеўскі намеснік Леў Міхайлавіч і Адам Мышковіч, а таксама Мошка і Мардухай Дактаровічы, Ахрон, Абрам і Пешах Схудзічы, Ждрах і Абрам Хадасковічы¹¹¹. У рэвізіі Гародні 1680 г. была змешчана кароткая згадка аб сямі жыдоўскіх камяніцах ды сядзібе гарадзенскага войта і падкаморыя Гарадзенскага павета Стэфана Яўстафія Александровіча¹¹².

Першы ўчастак ляжаў на перакрываванні ўсходняга боку Партыкулярнай вуліцы і Замкавай вуліцы, прымыкаючы такім чынам да агародаў рынкавых сядзіб. Згодна з дадзенымі 1726—1727 г., ён належаў Кохману Ізаковічу¹¹³. З крыніц 1740 г. вынікае, што ўладальнік направиў камяніцу. Акрамя „*наверхамі вышэй вымураванай*” камяніцы з сутарэннямі, на ўчастку стаялі драўляныя жылыя будынкі ды свіран. Пасля смерці Кохмана Ізаковіча сядзіба перайшла ва ўласнасць ягонай жонкі Сары. У 1740 г. Юдка Нахмановіч разам з Сарай Кахмановай Шаркавічовай, Азікам, Меерам і Ёселем Кахмановічамі прадалі нерухомасць каралеўскаму сакратару ды паштмайстру Міхалу Рэшку за суму 8000 злотых¹¹⁴.

У 1753 г. сядзіба Рэшкі, названая „*палацам*”, згарэла. У пазнейшых крыніцах 1775 г. паведамляецца, што камяніца належала сям’і Пісанкаў¹¹⁵. Нягледзячы на пераход нерухомасці да новага ўладальніка, у легендзе плана 1780 г. сядзіба пад № 290 па вуліцы Замкавай была акрэслена „*камяніцай Рэшкіноўскай*”¹¹⁶, а за вуліцай Партыкулярнай, якая праходзіла побач, замацавалася новая назва — „*вулачка з Замкавай вуліцы побач камяніца Рэшкіноўская, што да базыльянаў ідзе*”¹¹⁷.

Далей, паводле дадзеных 1726 г., на гэтым баку Замкавай вуліцы раскінуліся юрыдыка польнага літоўскага гетмана і гарадзенскага старасты Міхала Юзафа Масальскага, шасць жыдоўскіх камяніц ды „*царкоўная юрыздыка*”.

Супастаўленне пісьмовых крыніц (спісаў уладальнікаў нерухомасці) і планаў Гародні 18 ст. схіляе да высновы, што згаданая

¹¹⁰ ПКГЭ, т. II, с. 39-40, 189-190.

¹¹¹ Тамсама, т. II, с. 39-40; A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, Warszawa, 1887, s. 165.

¹¹² ПКГЭ, т. II, с. 189-190.

¹¹³ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 553, 554, 695, 769.

¹¹⁴ Тамсама, спр. 8 арк. 653-654.

¹¹⁵ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1; 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szumański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 257; ГАСА, АР, Аддз. XVIII 333 арк. 2.

¹¹⁶ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

¹¹⁷ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 6 арк. 1136, 1137

ў 1726 г. юрыдыка Масальскіх („*пляцы земскія*”) у той час магла складацца з двух пляцаў¹¹⁸. Мяркуючы па дакументальных сведчаннях, у 40—50-я гады 18 ст. Масальскія пашырылі сваё зямельнае ўладанне, набыўшы яшчэ тры пляцы гэтага вулічнага боку: № 293 у Зельмана Бярковіча (валодалі ўжо ў 1741 г.), № 294 у Файвіша Арановіча (далучаны ў 1741 г.) ды № 295 (як можна дапусціць, пасля пажару 1753 г.).

Першая сядзіба, на якой стаяла невялічкая аднапавярховая камяніца з гаспадарчымі пабудовамі, мясцілася на супрацьлеглым баку Партыкулярнай вуліцы (на плане 1780 г. пазначана № 291). Яе месцаразмяшчэнне пацвярджае згадка аб тым, што камяніца знаходзілася „*на рагу*” пляцаў юрыдыкі Масальскіх. У сярэдзіне 18 ст. сядзіба належала Гіршу Эльяшэвічу і Лейбе Цыруліку, а пачынаючы з 1761 г. — ваўкавыскаму крайчаму Шымену Расахацкаму. У 1775 г. пасэсія перайшла да Яна Брэніха. У 1778 г. Кuryсціян ды Тэрэза Брэніхі прадалі яе майстру мечніцкіх спраў Антону Макарэвічу, які ў сваім тэстаменце ў 1787 г. запісаў нерухомасць жонцы Разаліі¹¹⁹.

Можна меркаваць, што ўладальнікам наступнай камяніцы пад № 292 у 1775—1780 г. быў карчмар Рагоўскі¹²⁰.

Магчыма, што пляц пад № 293 у 1775 г. належаў Райне Лейбінай, г.зн. жонцы Лейбы. У 1784 г. „*Лейбіна ўдава*” ды яе дзеці Абрам, Вігдэр, Голда і Хайка Ляйбовічы падпісалі трохгадовы кантракт з купцом Якубам Гаўсманам на двухпавярховую камяніцу¹²¹.

У адным з запісаў магістрацкіх кніг, датаваным 1741 г., паведамлялася пра пляц Масальскіх, які належаў раней Зельману Бярковічу¹²². У 1753 г. на ўчастку стаяў „*дом новы слесара Немца*”¹²³.

Побач з гэтай сядзібай на пачатку 18 ст. знаходзілася сядзіба Лейбы Зельмановіча і Лейзера Кантара, якая з цягам часу перайшла да Файвіша Арановіча (№ 294). У 1726 г. двухпавярховая камяніца ўжо належала Файвішу Арановічу, які ў 1738 г. заклаў частку камяніцы з кухняй (два пакоі) „*са склепікам*” „*ля брамы на рагу двара*” Стэфану Гілажэўскаму¹²⁴. У 1741 г. Файвіш ды Бася Арановічы, а таксама іхні ўнук Арон Ейфраімовіч і Шэйна Нахманавічова за 3500 злотых прадалі месціслаўскаму ваяводзе Міхалу Юзафу Масальскаму пляц з двухпавярховымі збудаваннямі, пад якімі ляжалі мураваныя склепы і якія патрабавалі рамонту¹²⁵.

¹¹⁸ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95.

¹¹⁹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 6 арк. 1246-1247; спр. 12 арк. 133-134; спр. 14 арк. 83-85.

¹²⁰ ЛДГА, СА 3862 арк. 18; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

¹²¹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 364-365.

¹²² Тамсама, спр. 8 арк. 815.

¹²³ *Wiadomość o pożarze ...*, s. 36.

¹²⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 8 арк. 189, 815.

¹²⁵ Тамсама, спр. 8 арк. 815.

У 1753—1780 г. сядзібу засяляў Рубін Цырулік, названы ў 1780 г. Рубіновічам¹²⁶.

Як сведчаць крыніцы, на задворках згаданай вышэй пасэсіі ў 1726 г. стаяў драўляны домік, у якім „жыў жыў”¹²⁷. У 1743 г. новы ўдальнік сядзібы Гершка Якубовіч прадаў яе Міхалу Масальскаму¹²⁸.

Наступная пасэсія ў 1726 г. была акрэслена як „кам[яніца] жыда Хамберскага пуста”¹²⁹. Пазней яна знаходзілася ў валоданні Лейбы Хаімовіча ды Ерухіма Ізаковіча, а з 1741 г. — Моўшы Эбяртовіча¹³⁰. Падчас пажару 1753 г. агонь, што дзіўна, знішчыў толькі дах драўлянага дома ды ўсе гаспадарчыя збудаванні ўчастка¹³¹. У 1775 г. сядзіба ўжо ўваходзіла ў склад юрыдыкі Масальскага. У камяніцы жыла Райна, жонка судзі. На плане горада 1780 г. камяніца Масальскіх была адзначана № 295¹³².

Да апісанай вышэй сядзібы прымыкала камяніца Абрама Валіха Дактаровіча, аб якой згадваецца ў крыніцах 1726 г.¹³³ У 1740 г. Дактаровічы (Абрам Валіх ды Эстэр) прадалі „ніжнюю мураваную камяніцу” (можна меркаваць, што першы паверх) з сутарэннямі ды крамай лукоўскаму скарбніку і аўгустоўскаму старасту Станіславу Шаняўскаму. Другую палову двухпавярховай камяніцы ці другі паверх з пакоем і каморай, мураванымі сенцамі Ізраэль Дактаровіч прадаў Давіду Тадрысавічу і Фішэлю Зельмановічу, а тыя ў 1740 г. саступілі набытую частку дома Шаняўскаму. У 1753 г. камяніца і драўляны дом, што стаялі на пляцы, згарэлi¹³⁴. У 1761 г. жонка лажэнскага чэсніка Канстанцыя (у першым шлюбе Шаняўская) Пшыбароўская супольна з лукоўскім скарбнікам Ігнацым Шаняўскім саступілі камяніцу Моўшу Іцкавічу. У 1775 і 1780 г. ёю валодаў Лейба Моўшавіч¹³⁵.

Магчыма, што побач з апісанай вышэй сядзібай у 1726 г. знаходзілася камяніца Марка Кантора¹³⁶. У 1753 г. яе ўладальнікам быў упамянуты Хаім Марковіч¹³⁷. У другой палове 70-х гадоў 18 ст. камяніцу набыў гарадзенскі стараста Антоні Тызенгаўз¹³⁸. Пасля адхілення яго ад улады ў каралеўскіх эканоміях ягоная сядзіба, па-

¹²⁶ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; *Wiadomość o pożarze ...*, s. 36.

¹²⁷ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95.

¹²⁸ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 9 арк. 105-106.

¹²⁹ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95.

¹³⁰ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 8 арк. 815.

¹³¹ ЛДГА, Ф. 100 воп. 1 спр. 200; *Wiadomość o pożarze...*, s. 36; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 257.

¹³² ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

¹³³ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95.

¹³⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 8 арк. 491-492; 581-582; *Wiadomość o pożarze ...*, s. 35-36.

¹³⁵ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 8 арк. 189, 815-817; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1.

¹³⁶ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95.

¹³⁷ *Wiadomość o pożarze...*, s. 35; ЛДГА, Ф. 110 воп. 1 спр. 200.

¹³⁸ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

значаная на плане горада 1780 г. № 297, пуставала¹³⁹. Нельга выключыць магчымасці, што менавіта гэтай сядзібы тычыцца згадка, якая ў 1789 г. трапіла на старонкі мінскага магістрата, што ваўкавыскі падкаморыч Антоні Хлусевіч прадаў яе Юрыю Даўнаровічу¹⁴⁰.

Можна меркаваць, што наступнай камяніцай валодалі Ізак Шевялевіч (1726)¹⁴¹, Тодрыс Самсановіч (1753)¹⁴², а ў 1780 г. — Качынскі¹⁴³.

Апошняя камяніца гэтага боку вуліцы Замкавай у сярэдзіне 18 ст. раскінулася на плошчы ў 48 сажняў². Яе ўладальнікам быў гарадзенскі земскі пісар Кароль Храптовіч¹⁴⁴. Па звестках 1753 г., на ўчастку стаяў „палац” і драўляны дом¹⁴⁵. Камяніца адзначана на планах Гародні 1780, 1795 і 1812 г.¹⁴⁶ Можна меркаваць, што ў другой палове 18 ст. сядзібай валодалі гусарскі харужы Людвік Лазінскі ды гарадзенскі стараста Антоні Тызенгаўз¹⁴⁷.

У самым канцы вуліцы да згаданай сядзібы на пачатку 18 ст. прымыкала базыльянская юрыдыка. Згадка аб ёй натуецца ў крыніцах 1726 г.¹⁴⁸ У 1780 г. участак быў незабудаваны, а ягонымі ўладальнікамі былі ружанастоцкія дамініканцы¹⁴⁹.

Паўночны бок

У сярэдзіне 16 ст. прастора паўночнага боку Замкавай вуліцы складалася з шасці жыдоўскіх пляцаў ды аднаго плябанскага. У 1680 г. на ім стаялі восем жыдоўскіх камяніц, двор Палубінскіх, а таксама ляжаў пляц віленскага біскупа.

Першы ўчастак гэтага вулічнага боку прылягаў да ўчастка фарнага касцёла. На пачатку 18 ст. ён быў забудаваны дваром навагрудскага ваяводы Міхала Фаўстына, а потым Юрыя Радзівілаў. Па звестках 1753 г., участак быў заняты палацам ды афіцынамі. Радзівілы валодалі сядзібай да 80-х гадоў 18 ст.¹⁵⁰ У крыніцах не фіксуецца прозвішча яе ўласніка, а таму можна дапусціць, што ў той час пасэсіяй мог валодаць малодшы сын Міхала Фаўстына, літоўскі падкаморы Станіслаў Радзівіл. Праўдападобна, што пляц Радзівілаў засялялі жыды. На гэта паказвае згадка аб Мееру Файвішовічу

¹³⁹ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

¹⁴⁰ НГАБ, Ф. 1816 воп. 1 спр. 20 арк. 62.

¹⁴¹ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95.

¹⁴² *Wiadomość o pożarze ...*, с. 35; ЛДГА, Ф. 110 воп. 1 спр. 200.

¹⁴³ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

¹⁴⁴ ГАСА, АР, Аддз. XVIII 333 арк. 2.

¹⁴⁵ *Wiadomość o pożarze...*, с. 35-36.

¹⁴⁶ РДВГА у Маскве, Ф. 349 воп. 12 спр. 1485; Ф. 846 воп. 16 спр. 21872, 21873.

¹⁴⁷ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 257; ГАСА, АР, Аддз. XXVIII 333 арк. 2; АТ Аддз. D спр. 25/39.

¹⁴⁸ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95.

¹⁴⁹ Тамсама, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

¹⁵⁰ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

(сярэдзіна 18 ст.) і Файвішу Меяровічу (1775), сядзібы якіх ляжалі паміж пляцамі пробашча і Масальскіх¹⁵¹.

Наступную сядзібу, якая мясцілася на рагу вуліцы Жыдоўскай (Замкавай) ды вулачкі Малой Жыдоўскай (г.зн. Цеснай Жыдоўскай), Іцка ды Кадыш Абрамовічы ў 1674 г. саступілі вялікаму літоўскаму маршалку Аляксандру Гілярыю Палубінскаму¹⁵². У 1726 г. пляц быў заняты юрыдыкай з дваром гарадзенскага старасты Міхала Масальскага. У 1781 г. князь Ксаверы Масальскі, наступны ўласнік нерухомасці, запісаў нерухомасць віленскаму біскупу Ігнацыю Масальскаму¹⁵³. У 1794 г. пасэсія належала гарадзенскаму падкаморыю Францішку Юндзілу, што пацвярджае легенда плана Гародні 1795 г.¹⁵⁴

Наступная камяніца ў 1726 г. знаходзілася ў валоданні Зельмана Беркавіча. Наступныя вядомыя па крыніцах уладальнікі сядзібы, Фішэль ды Фейгеля Шымхоўна Зельмановічы, у 1744 г. прадалі яе віленскаму кашталю, польнаму літоўскаму гетману ды гарадзенскаму старасту Міхалу Масальскаму. Аналіз дакумента дамовы куплі-продажу выразна паказвае, што ў момант ажыццяўлення здзелкі згаданая камяніца з двух бакоў была аточана пляцамі Масальскіх¹⁵⁵.

У 1753 г. Фейгеля Зельмановіч з сынам Абрамам Фішэлёвічам за 10 000 злотых прадалі Масальскаму „змураваную” яшчэ Фішэлям Зельмановічам камяніцу¹⁵⁶. На жаль, дакладная лакалізацыя сядзібы не ўяўляецца магчымай.

У 1751 г. Масальскія набылі ад Танхеля Беркавіча яшчэ адзін суседні незабудаваны пляц. У сярэдзіне 18 ст. сядзібай валодаў Шая Шахновіч. Нельга выключыць магчымасці, што ў 1764 г. уладальнік пляца купец Шатэль Шаёвіч саступіў „*новую камяніцу*” з крамай саноцкаму войскаму, губернатару маёнтка Вялікая Бераставіца Міхалю Дэвульскаму¹⁵⁷. У 1780 г. участак засяляла ўдава нейкага Гіршы.

Далей на гэтым жа баку Замкавай вуліцы стаялі камяніцы, уладальнікамі якіх былі:

1. Лейба Хаімовіч (1726—1744), Клеменс Вінтэрхальтэр (1753), верагодна, жонка мясцовага рабіна (1780), рабін Лейзер Гіршавіч (1784);
2. Нісан Майзэшовіч (1726), Шая Ізаковіч, у 1749 г. Масальскія набылі ў Гіршы Ізаковіча забудаваны пляц плошчай 5 сажняў², а ў 1753 г. — у Эноха Ізаковіча ўчастак у 6 сажняў². У 1780 г. уладальнікам пасэсіі быў гарадзенскі райца ды паштмайстар Кароль Тапольскі.

¹⁵¹ ГАСА, АР, Аддз. XVIII 333 арк. 2; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1.

¹⁵² НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 274.

¹⁵³ НГАБ у Гродне, Ф. 1475 воп. 1 спр. 4 арк. 79.

¹⁵⁴ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21873.

¹⁵⁵ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 9 арк. 244-245.

¹⁵⁶ Тамсама, спр. 10 арк. 629-630.

¹⁵⁷ Тамсама, спр. 10 арк. 770, 772.

- У 1786 г. Ігнацы Тапольскі прадаў камяніцу фельчару Яну Белашэвічу;
3. Шмойла (1726), Лейба Зусмановіч (сярэдзіна 18 ст.), Пётр Пастольскі (1780, 1794);
  4. Эльяш Ляймовіч (1726), Мендэль Шмайловіч (сярэдзіна 18 ст.), гарадзенскі гродскі суддзя Тадэвуш Анджэйковіч (1780, 1794)¹⁵⁸.

Апошнія вулічныя пляцы знаходзіліся блізу Старога замка. Яны складалі т.зв. пробашчаўскую юрыдыку, на якой, па звестках 1775 г., стаяла 6 жыдоўскіх дамоў і юрыдыка уніяцкага мітрапаліта (10 дамоў у 1726 г., заселеных 4 каталіцкімі ды 6 жыдоўскімі сем'ямі). Акрамя таго, некаторыя крыніцы да Замкавай (Жыдоўскай) вуліцы далучаюць пляцы юрыдыкі гарадзенскіх базыльянаў, раскінутыя над Гараднічанкай¹⁵⁹.

Вуліца Цесная Жыдоўская

У паўночным накірунку ад вуліцы Замкавай ішла невялікая папярочная вулачка, якая па прычыне свайго абмежаванага пралёту ды надзвычай шчыльнай драўлянай забудовы трапна называлася Цеснай Жыдоўскай. Паабাপал вузкай вулачкі ў сярэдзіне 16 ст. размясцілася 19 участкаў, плошча якіх вагалася ад 1 да 3 прэнтаў². Жыхарамі вуліцы ў бальшыні былі жыды, аб чым, зрэшты, сведчыла яе назва. У канцы 17 ст. тут стаяла 38 закурэлых домакаў, а па звестках тарыфу падымнага падатку горада 1775 г., была забудавана 5 дварамі ды ажно 40 дамамі¹⁶⁰. У крыніцах 18 ст. адзначаецца, што на вуліцы з'явіўся шэраг мураваных будынкаў. Гэта даводзіць захаваны акт куплі-продажу камяніцы, якую Неха Гіршова за суму 500 чырвоных золотых прадала надворнаму каралеўскаму падкаморыю Юльяну Сельвястроўвічу¹⁶¹.

У кнігах гарадзенскага магістрата ўладальнікі нерухомай маёмасці вуліц гэтага раёна Гародні ўпамінаюцца зрэдку, што знаходзіць сваё тлумачэнне ў моцна ўкаранелай традыцыі заключэння звычайных, вусных, дагавораў куплі-продажу сядзіб.

Вуліца Школьная Жыдоўская

Школьная Жыдоўская вуліца выходзіла з заходняга прызамкавага пункта Замкавай вуліцы і вяла ў паўночна-заходнім напрамку. У палове 16 ст. яе заходні бок складаўся з шасці участкаў, а ўсходні — з дзевяці ды пляца, на якім стаяла сінагога. Крайвід вуліцы характарызаваўся драўлянымі збудаваннямі, цокалі будынкаў ды сутарэнні якіх былі мураванымі. З 1659 г. паходзіць згадка аб

---

¹⁵⁸ Тамсама, спр. 9 арк. 240, 244-245; спр. 10 арк. 290, 519-520, 629-630, 633-634; спр. 13 арк. 296, 300, 1064-1065; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 2; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259; ГАСА, АР, Аддз. XVIII 333 арк. 2; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872, 21873; *[Spis...]*, s. 69-70.

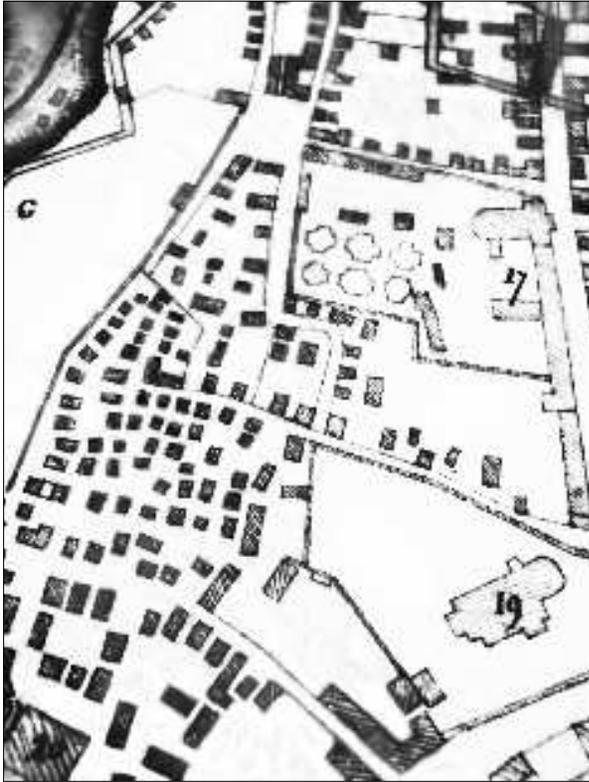
¹⁵⁹ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1адв; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95.

¹⁶⁰ ПКГЭ, т. II, с. 41-42; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 13; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2.

¹⁶¹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 16 арк. 657.

тым, што Ізак Ізраэлёвіч прадаў Шлёму Калмановічу камянічку¹⁶², апошні паставіў „на супраць школы жыдоўскай” бровар (1665).

Пад канец 17 ст. на вуліцы стаяла 32 дамы. План Гародні 1753 г. паведамляе аб надзвычай хаатычным характары забудовы вуліцы. У канцы 18 ст. вулічная плошча скарацілася, пасля таго, як на яе заходнім баку, у сегменце паміж Замкавай вуліцай ды сінагогай былі ўзведзены каралеўскія стайні¹⁶³.

Іл. 51. Забудова паўночна-заходняй часткі Гародні. Фрагмент плана Гародні 1812 г.

Плябанская вуліца¹⁶⁴

Злучаючы галоўны Рынак са старадаўнім Нямецкім рынкам, Плябанская вуліца нароўні з Замкавай адносілася да групы галоўных артэрыяў заходняга часткі горада. Першая згадка аб ёй паходзіць з крыніц канца 15 ст., дзе яна была названа „*plateam, que vadit e Judaeis versus ecclesiam claustralem sancte Trinitatis*”¹⁶⁵.

¹⁶² Тамсама, арк. 362.

¹⁶³ ПКГЭ, т. II, с. 40-41; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 2 арк. 102; спр. 4 арк. 13; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21528 ч. 6 арк. 4; спр. 21873; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093.

¹⁶⁴ Сучасная вул. Кастрычніцкая. У перыяд Новага часу выступае пад назвамі „вуліца з Рынку побач з касцёлам” (1680), „Плябанская з Рынку” (1775), „Партыкулярная Плябанская названая з вуліцы Віленскай” (1790). У тагачасных крыніцах, акрамя таго, вуліца называлася „Плябанская ад Рынку да жыдоўскіх могілак” і „Плябанская праз Нямецкі рынак да Траецкай”.

¹⁶⁵ НГАБ у Гродне, Ф. 259 воп. 2 спр. 21 арк. 1.

Можна меркаваць, што першапачаткова вуліца мела форму зігзага і складалася з чатырох адрэзкаў: двух на восі ўсход — захад і двух на восі поўдзень — поўнач. На мяжы 18—19 ст. пачалася фарміравацца новая канфігурацыя вулічнага прабегу. Плябанская атрымала форму літары „Г”, г.зн. выходзіла з паўночна-заходняга рага галоўнага Рынку ды ішла на захад, а потым пасля некалькіх сот метраў прабегу рэзка заварочвала на поўнач, ідучы ў напрамку Нямецкага рынку. Першы вулічны адрэзак з поўдня межаваў з фарным касцёлам (аб чым сведчыла назва вуліцы), а з поўначы — з задворкамі пляцаў Віленскай вуліцы ды юрыдыкай кляштара дамініканцаў¹⁶⁶.

У сярэдзіне 16 ст. бальшыня ўчасткаў гэтай вуліцы з’яўлялася ўласнасцю фарнага касцёла. Вулічныя сядзібы займалі невялікую плошчу, некаторыя былі нават без агародаў.

Асноўнымі насельнікамі Плябанскай вуліцы былі хрысціяне, у тым ліку „*сольнік*” Сянько, млынар Паска, кушнер Дзям’ян, мяснік Гасціла. Выключэнне складала сядзіба жыда Абрама ды прытулак жыдоўскай абшчыны¹⁶⁷. Паводле рэвізіі Гародні 1680 г., вуліца была забудавана халупамі, што ляжалі на 26 пляцах „*надпробашча*” (вікарыя) ды „*біскупа*”. І толькі адной сядзібай валодалі заможныя мяшчане Разумовічы¹⁶⁸.

У 18 ст. сярод жыхароў вуліцы пераважалі жыды, якія ахвотна скуплялі нерухомую маёмасць у каталіцкага насельніцтва¹⁶⁹. Дадатковым пацвярджэннем гэтай тэндэнцыі з’яўляюцца дадзеныя тарыфу падымнага падатку 1775 г., паводле якіх на Плябанскай стаяла 3 дамы юрыдыкі дамініканцаў, 20 дамоў пробашча ды 8 сядзіб гарадскога падпарадкавання, 24 участкі засялялі жыды, а 7 — каталіцкае насельніцтва. У легендзе плана горада 1780 г. паведамлялася аб 4 зямельных участках дамініканцаў, 5 гарадскіх участках ды юрыдыцы пробашча¹⁷⁰.

Малалікія пісьмовыя сведчанні не дазваляюць ажыццявіць дакладную рэканструкцыю маёмасных адносін вуліцы Плябанскай. Аднак можна з упэўненасцю казаць аб тым, што на гэтай вуліцы ўзводзіліся дамы драўлянай ці фахверкавай канструкцыі.

Можна таксама заўважыць, што абсалютная бальшыня жыхароў вуліцы паходзіла з гарадскіх нізоў. Хаця нерухомасць на Плябанскай набывалі таксама больш маёмныя гараджане. Напрыклад, у крыніцах 1719 г. натуецца сядзіба Габрыэля ды Яна Казіміра Разумовічаў, прададзеная манахам-дамініканцам¹⁷¹. У 80-я гады 18 ст. „*халупкай ці домам муру прускага на пляцы Пацаўшчына*” на

¹⁶⁶ РДВГА у Маскве, Ф. 349 воп. 12 спр. 1485, 1490; Ф. 846 воп. 16 спр. 21872, 21873.

¹⁶⁷ ПКГЭ, т. II, с. 42-43.

¹⁶⁸ Тамсама, с. 194.

¹⁶⁹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 6 арк. 1224-1225; спр. 15 арк. 204, 1151-1152, 1193-1194; спр. 16 арк. 297-298.

¹⁷⁰ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1адв.

¹⁷¹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 281.

вуліцы Плябанскай № 65, г.зн. узведзенай недалёка ад галоўнага Рынку, валодаў шавецкі цэхмістр Андрэй Грынкевіч¹⁷².

Нямецкі рынак

У паўночна-заходняй частцы горада размяшчаўся Нямецкі рынак, які лічыўся „*старадаўнім*”. Сваімі пачаткамі ён сягаў яшчэ ў дамагдэбургскі перыяд гісторыі Гародні, што ўскосна даводзіць факт заснавання ў ім кляштара аўгусцінцаў.

Не выклікае пярэчанняў той факт, што на працягу першай паловы 16 ст., у выніку пашырэння гарадскіх межаў ды фарміравання новых планіровачных акцэнтаў, Нямецкі рынак пачаў прыходзіць у заняпад. Прынамсі, дакладна вядома, што ў гэты час адбылося поўнае адміранне яго гандлёвай функцыі, аб чым упамінаецца ў валочнай памеры Гародні 1560—1561 г.: „*Але што там нікага гандлю не бывае, таму тады рынкавыя прэнты трэба лічыць як вулічныя*”¹⁷³.

Па звестках 1726 г., Нямецкі рынак быў забудаваны дваром Ваўкавыцкіх, 20 дамамі хрысціянскага ды жыдоўскага насельніцтва, а таксама пабудовамі дамініканцаў ды т.зв „*воўпенскай*” *юрыдыкі*¹⁷⁴. У другой палове 18 ст. на ўсходнім рынкавым баку, на рагу з завулкам, які ішоў у бок Віленскай вуліцы, знаходзіўся „*воўпенскі*” пляц¹⁷⁵. На паўночным баку размяшчаўся ўчастак мясцовага пробашча. Заходні бок займаў жыдоўскі пляц, які прымыкаў да жыдоўскіх могілак. З поўдня ляжалі дзве рынкавыя сядзібы, якія належалі гораду. Адна з іх была забудавана дворыкам урадніка Гарадзенскага земскага суда Гіпаліта Ваўкавыцкага¹⁷⁶.

Вуліца з Нямецкага рынку каля могілак жыдоўскіх

Упершыню аб „*вуліцы ад магіл жыдоўскай да Нямецкага рынку*” ўпамінаецца ў рэвізіі Гародні 1680 г. Як вынікае з яе доўгай назвы, участкі заходняга вулічнага боку межавалі з жыдоўскімі могілкамі. У канцы 17 ст. тут стаяла 13 жыдоўскіх халуп ды ляжаў адзін пляц, які знаходзіўся ў валоданні гарадзенскага вікарыя і быў забудаваны 4 дамамі, а таксама вялікі ўчастак Шмароўскага з 15 дамамі. Пляцы ўсходняга боку вуліцы, што сутыкаліся з участкамі вуліцы Плябанскай, належалі вышэй згаданаму падпробашчу (з 2 халупамі), манахам-дамініканцам (з 10 дамамі), каталіцкаму біскупу ды Шмароўскаму.

Такім чынам, у канцы 17 ст. вулічная прастора складалася з 46 участкаў. Праўдападобна, у 18 ст. пляцы гэтай вуліцы былі залічаны да вуліцы Плябанскай. Менавіта таму легенда плана Гародні

¹⁷² Тамсама, спр. 15 арк. 1151-1152.

¹⁷³ ПКГЭ, т. II, с. 43-44.

¹⁷⁴ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95.

¹⁷⁵ Воўпенскае староства знаходзілася ў Ваўкавыскім павеце.

¹⁷⁶ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1адв.

1780 г. змяшчае сціплыя звесткі пра яе, паведамляючы толькі аб „*магілах жыдоўскіх*” ды сумежных з імі чатырох пляцах¹⁷⁷.

Траецкая вуліца

У штодзённым жыцці функцыянаваў шэраг паралельных назваў вуліцы, якія паказвалі на планіровачныя элементы ці аб’екты, каторыя замыкалі канцавыя пункты артэрыі. У крыніцах сустракаюцца наступныя яе назвы: „*вуліца ў бок Тройцы ад Віленскага гасцінца*” (1680) ці „*вуліца з Нямецкага рынку ідучы да Гарадніцы*” (1775). Такім чынам, згаданая артэрыя выходзіла з Нямецкага рынку, дзе калісьці стаяў кляштар аўгустынцаў з касцёлам Св. Тройцы, ды далей ішла ў бок Віленскага гасцінца, за якім распасціраўся каралеўскі двор Гарадніца.

Усходні бок вуліцы межаваў з пляцамі заходняга боку Віленскай вуліцы. У 1775 г. на ім стаяла шэсць дамоў воўпенскай юрыдыкі, адзін участак належаў пробашчу, а чатыры — віленскаму біскупу Ігнацыю Масальскаму.

На заходнім баку, па дадзеных 1775 г., на пробашчаўскай юрыдыцы знаходзілася ажно трыццаць дамоў, якія ў бальшыні былі заселены хрысціянскімі насельнікамі. Паводле дадзеных 1780 г., прастора гэтага вулічнага боку дзялілася на сем пробашчаўскіх пляцаў ды два вялікія ўчасткі, якія ў адзначаны час перайшлі ва ўласнасць скарбу. Такія разыходжанні ў колькасці вулічных сядзіб тлумачацца тым, што да Траецкай вуліцы, як можна меркаваць, былі залічаны пляцы суседняй, паралельнай „*вуліцы з Нямецкага рынку да ірва Гарадніцы*”. Сярод шаснаццаці пасэсій, аб якіх інфармуецца ў падатковым тарыфе Гародні 1790 г., сем складала ўласнасць жыдоў¹⁷⁸.

На першы погляд можа падацца, што гэтыя аддаленыя ад цэнтра паўночныя гарадскія ўскрайкі прыцягвалі немаможных прадстаўнікоў паспальства ды жыдоў. Але ў дакументах фіксуюцца факты набыцця сядзіб на вуліцы Траецкай багатымі мяшчанами ды шляхтай. Так, напрыклад, у 1793 г. гарадзенскі магістрат падпісаў кантракт са стрыхарскім майстрам Андрэем Васілеўскім на забудову пляца, размешчанага на юрыдыцы Масальскіх. У першай палове 18 ст. у паўночнай частцы ўсходняга боку вуліцы, ля гараднічанскага ірва, стаяў палац аўгустоўскага старасты Станіслава Шаняўскага, які падчас сойма 1744 г. здаў яго ў наём літоўскаму абознаму Ігнацыю Агінскаму. У 1753 г. сядзіба згарэла. З захаваных крыніц таксама вынікае, што пасэсіямі на Траецкай вуліцы ў 18 ст. валодалі кашталіяніч Кажанеўскі і нейкі Дабжылеўскі (апошні меў дворык).

У пераважнай бальшыні вулічная забудова была драўлянай. Выключэнне складала сядзіба віленскага біскупа Масальскага, на якой была пастаўлена камяніца, крытая дахоўкай. У 1786 г. тагачас-

¹⁷⁷ ПКГЭ, т. II, с. 196; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

¹⁷⁸ ПКГЭ, т. II, с. 196; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв; СА 11649 арк. 3.

ны прэзідэнт Гародні Андрэй Сталінскі прадаў гэтую нерухомасць Еруху Іцкавічу¹⁷⁹.

Вуліца з Нямецкага рынку да ірва Гарадніцы

Падобна як і ўсе вуліцы заходняга раёна горада, згаданая вуліца падзялялася на ўчасткі даволі невялікай плошчы. У 18 ст. амаль што ўсе пляцы знаходзіліся ў руках гарадзенскага пробашча. Паводле плана Гародні 1780 г., усходні бок складаўся з 5 пляцаў, а заходні — з 12. Жыхарамі вуліцы былі ў большыні каталікі. Выключэннем з'яўляліся два ўчасткі, заселеныя жыдамі. У крыніцах 1790 г. на ўсходнім баку вуліцы пазначана ажно 22 пляцы, з якіх 8 валодаў горад, а 14 — пробашч. На гэтым адрэзку вуліцы жылі 12 жыдоўскіх ды 9 хрысціянскіх сем'яў. У канцы 18 ст. тут жа размяшчаўся „*гарадскі дом заезны падупалы*”. Заходні бок вуліцы налічваў 25 пляцаў, 21 пробашчаўскі і 4 кагальныя. Хрысціянам належала 19 участкаў, а жыдам — 5. На могілках стаяў т.зв. кагальны дом.

Павелічэнне колькасці вулічных пляцаў, адзначанае ў дакументах канца 18 ст., хутчэй за ўсё, вынікала з далучэння да яе прасторы ўчасткаў „*вуліцы над ірвом Гарадніцы*”. Доказы гэтага меркавання знаходзяцца ў тарыфе падымнага падатку Гародні 1775 г., у якім апісаны сорок два пробашчаўскія пляцы „*вуліцы над ракой Гараднічанкай па-над ірвом*”¹⁸⁰.

Вуліца над ірвом Гарадніцы

Гэта была невялікая паводле свайго прабегу ды найбольш высунутая на паўночны захад вуліца горада. У 1780 г. яна складалася з васьмі пляцаў пробашчаўскіх і аднаго гарадской юрысдыкцыі¹⁸¹.

Вуліца з боку Нямецкага рынку да Віленскай вуліцы¹⁸²

Яшчэ адна вуліца заходняй часткі планіровачнай сеткі Гародні злучала Віленскую вуліцу з Нямецкім рынкам. У 17 ст. яе паўднёвы бок занялі пабудовы дамініканскага кляштара. Пляцамі паўночнага боку, якія былі абмежаваны ўчасткамі Віленскай ды Траецкай вуліц, валодаў „*воўпенскі стараста*”, полацкі ваявода Казімір Ян Сапега¹⁸³. У 1775 г. на яго юрыдыцы аднатавана 3 каталіцкія дамы, у 1780 г. — 6, а ў 1790 — 4¹⁸⁴.

¹⁷⁹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 1393-1394; спр. 15 арк. 1235; ЛДГА, Ф. 1285 воп. 1 спр. 24; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

¹⁸⁰ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, СА 11649; Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1адв.

¹⁸¹ РДВГА у Маскве Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

¹⁸² У другой палове 20 ст. называлася вуліца Клары Цэткін. Цяпер вул. Дамініканская.

¹⁸³ *ПКГЭ*, т. II, с. 190.

¹⁸⁴ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, СА 11649; Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1адв.

Падгор'е над ракой Гараднічанкай

Забудова Падгор'я вызначалася наступнымі тапаграфічнымі элементамі: сутокай Гараднічанкі і Нёмана (з паўднёвага боку), аднонам Замкавай гары¹⁸⁵ і ўзвышшам, на якім знаходзіўся жыдоўскі квартал (з усходу) ды манастыр на Каложы (з захаду). Па прычыне асаблівасцяў рэльефу мясцовасці забудова Падгор'я характарызавалася хаатычнасцю ды выцягвалася ўздоўж рэчышча Гараднічанкі.

Першыя звесткі аб Падгор'і паходзяць з 1591 г. У тагачасных крыніцах упаміналася аб тым, што ў „*rove над рекою Городницею*” каля каралеўскага саду жылі агароднікі, рыбакі ды нейкі шавец¹⁸⁶. У каралеўскай рэвізіі Гародні 1680 г. змешчаны звесткі аб юрыдыцы Каложскага манастыра базыльянаў, на якой стаяла 15 дамоў¹⁸⁷. Раскінутую паабাপал Гараднічанкі забудову Падгор'я ілюструюць шматлікія планы Гародні 18—19 ст.¹⁸⁸ Згодна з дадзенымі падымнага тарыфу горада 1775 г., Падгор'е дзялілася на 25 участкаў базыльянскай юрыдыкі, якая была ўключана ў склад Замкавай вуліцы.

Найбольш поўны вобраз стану засялення і забудовы Падгор'я змешчаны ў тарыфе падымнага падатку Гародні 1790 г. Па яго звестках, на заходнім беразе Гараднічанкі ляжала ажно 62 участкі: 4 гарадскіх, 20 Гарадзенскай каралеўскай эканоміі, 38 базыльянскіх (разам з кляштарам). Прастора ўсходняга боку ракі падзялялася на 31 пляц: 14 эканамічных (тут стаялі два бровары¹⁸⁹), адзін базыльянскі, 4 кагальных, 7 пробашчаўскіх, 5 надворнага літоўскага маршалка Ігнацыя Патоцкага. Вуліца характарызавалася выключна драўлянай забудовай. Інвентар згадвае 6 „*дымоў прыватных жыдоўскіх*”, 11 „*дымоў халупных жыдоўскіх*”, 10 „*дымоў хрысціянскіх агародных*”, 62 „*дымы хрысціянскія халупныя*”, а таксама 3 „*прыватныя дворыкі*”¹⁹⁰.

Віленская вуліца¹⁹¹

Адной з галоўных артэрыяў горада была Віленская вуліца, якая выходзіла з паўночна-заходняга боку Рынку. У канцавым пункце вулічнага пралёту, непадалёку ад Гараднічанкі, яна сутыкалася з паралельнай Калюцінскай вуліцай. У месцы зліцця ў адно рэчышча артэрыя рэзка заварочвала на поўнач, пераходзячы ў Віленскі гасцінец.

¹⁸⁵ На плане 1795 г. вуліца была акрэслена як “Падзамча” (РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21873).

¹⁸⁶ АВАК, т. XIV, с. 393.

¹⁸⁷ ПКГЭ, т. II, с. 189.

¹⁸⁸ Забудова Падгор'я фіксуецца на планах горада 1706, 1780, 1812, 1823 г. (РДВГА у Маскве, Ф. 349 воп. 12 спр. 1485, 1486; Ф. 846 воп. 16 спр. 1466, 21872, 21873).

¹⁸⁹ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21528 ч. 6; спр. 21873, 21874.

¹⁹⁰ ЛДГА, СА 11649.

¹⁹¹ Упершыню ўпамінаецца ў 16 ст. У другой палове 18 ст. за вуліцаў пачала замацоўвацца паралельная назва — Дамініканская. Сучасная назва — вуліца Савецкая.

У сярадзіне 16 ст. на заходнім баку вуліцы ляжала 32 пляцы ды шпіталь Св. Духу, у той час як прастора ўсходняга боку падзялялася на 23 участкі¹⁹². Аналіз дадзеных рэвізіі Гародні 1680 г. паказвае, што на заходнім баку вуліцы было 16 участкаў, а на ўсходнім — 9 ды 4 „*пляцы Я[го] м[ос]ц[и] п[ана] полацкага ваяводы*” Казіміра Яна Сапегі. Агульная колькасць пляцаў складала лічбу 29. У другой палове 18 ст. колькасць вулічных пляцаў павялічылася, мабыць, коштам драбнення сядзіб. План Гародні 1780 г. падае адпаведна па абодвух баках 19 і 15 участкаў, што ў суме дае 34.

Іл. 52. Забудова
Віленскай вуліцы.
Фрагмент плана
Гародні 1795 г.

¹⁹² ПКГЭ, т. II, с. 28-30.

Па звестках валочнай памеры 1560—1561 г., асноўную масу жыхароў вуліцы складалі мяшчане. І толькі некалькі сядзіб належала мясцовай шляхце. У першай палове 17 ст. на заходнім вулічным баку быў закладзены кляштар дамініканцаў. Сядзібы на віленскай ахвотна набывалі павятовая шляхта, земскія ўраднікі ды магнаты. Тэндэнцыя пераходу мяшчанскай нерухомасці ў рукі шляхты асабліва ўзмацнілася ў перыяд, калі ў Гародні праводзіліся соймы. Дынаміку маёмасных адносін, працэс пераразмеркавання зямельных участкаў яскрава ілюструюць дадзеныя аналізу крыніц, якія сведчыць аб тым, што ў сярэдзіне 16 ст. мяшчане валодалі 84% агульнай колькасці сядзіб вуліцы, у 1680 г. — ужо 73%, а ў канцы 18 ст. у іх руках засталася толькі 20,5% пляцаў.

Усходні бок

Пляцы, размешчаныя на паўднёва-ўсходнім баку вуліцы, у квартале паміж ратушавым Рынкам, Віленскай вуліцай ды завулкам, які злучаў яе з Рэзніцкай і Калюцінскай вуліцамі, у 16—17 ст. належалі заможным мяшчанам ды шляхце.

Як вядома, першы з пляцаў, што знаходзіўся на рагу Рынку ды вуліцы Віленскай, быў забудаваны гарадской карчмой, якая, як правіла, залічвалася да рынкавых пляцаў.

Першыя дакладныя звесткі аб наступнай сядзібе гэтага вулічнага боку паходзяць з сярэдзіны 16 ст. Яе ўладальнікам быў гарадзенскі земскі суддзя Мікалай Талочка. У віленскіх сховішчах удалося выявіць акт куплі-продажу гэтай сядзібы, датаваны 1669 г. У ім быў засведчаны факт набыцця незабудаванага пляца Рафала Ліўскага войтаўска-лаўніцкім пісарам Аляксандрам Дрогашам. У 1673 г. Дрогаш купіў палову суседняга ўчастка ў жонкі суддзі Каспяровіча, які неўзабаве забудоваў¹⁹³. Дрогаш, аднак, не аб'яднаў гэтыя паўтара ўчасткі ў адну пасесію. У 1678 г. гэтыя нерухомасці былі лібертаваны ў адпаведнасці з соймавай пастановай вендэнскім харужым¹⁹⁴ Андрэем Сцыпіе дэ Кампа. У 1686 г. гэты пляц згаданы харужы за суму 3000 злотых прадаў ашмянскаму старасту Марцыяну Багуславу Польскаму¹⁹⁵. У крыніцах зазначана, што ў 1680 г. другім участкам валодаў Марцін Шаматула¹⁹⁶.

Чарговая сядзіба гэтага квартала ў 1669 г. з'яўлялася ўласнасцю заможнага мепчаніна Фолтына Шульца. Паміж 1680 і 1689 г. гэты незабудаваны пляц, які належаў Ганне Шульц, адкупіў мастак Юзаф Пралейка¹⁹⁷.

Апошні велізарны пляц гэтага адрэзка вуліцы, што ляжаў на рагу „прахадной вулачкі ад Віленскай да Рэзніцкай”, у 1680 г. згадваецца як „пусты гарадскі пляц *n[ані]* Шмароўскай”¹⁹⁸.

¹⁹³ ПКГЭ, т. II, с. 29; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 2 арк. 355; Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 355.

¹⁹⁴ Вендэн — горад у Латвійскай Рэспубліцы.

¹⁹⁵ ЛДГА, Ф. 598 воп. 1 спр. 1185 арк. 1; АР БАН Літвы F 20-1136.

¹⁹⁶ ПКГЭ, т. II, с. 190.

¹⁹⁷ Тамсама, с. 190; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 3 арк. 3-4адв.

¹⁹⁸ ПКГЭ, т. II, с. 190.

У канцы 17 ст. усе вышэйзгаданыя пляцы паўднёва-ўсходняга боку вуліцы Віленскай перайшлі ва ўласнасць Александровічаў. У 1724 г. імі валодаў стольнік Гарадзенскага павета Бенядзікт Александровіч¹⁹⁹. У дакументах 1726 г. было змешчана наступнае апісанне: „*Пляц пусты В[яльможнага] Я[го][м]осці [П]ана Александровіча гарадскі. Дом В[яльможнага] Я[го][м]осці [П]ана Александровіча, жьід жыве, гарадскі лібер[таваны], камяніца таго ж Я[го][м]осці, пляц гарадскі. Таго ж Я[го][м]осці халупка, пляц пусты гарадскі. Таго ж Я[го][м]осці дом, пляц гарадскі. Дом Я[го][м]осці Бухавецкага, пляц гарадскі; на пляцы В[яльможнага] Я[го][м]осці [П]ана Міхала Александровіча лідскага пісара дом regn[а]ns добаи*”²⁰⁰.

Цікавыя звесткі аб жыхарах зямельнага комплексу Александровіча паходзяць з 1780 г. Галоўным чынам імі былі жыды: ліцейшчык Шлома Матушэвіч, пазументнік (шмуклер) Берка Моўшавіч, Зараж Нахімовіч, Хаім Ясялёвіч ды Зелік Тыкацінскі²⁰¹.

Александровічы не толькі засялялі свае ўладанні жыдоўскімі рамеснікамі, але таксама ахвотна аддавалі іх у арэнду. Так, напрыклад, у 1794 г. літоўскі канюшы Дамінік Александровіч арандаваў адну з сядзіб, якая размяшчалася „*насупраць дамініканцаў*” Лейзеру Міхалёвічу, разлічваючы на тое, што новы карыстальнік адрамантуе стары дворык²⁰². На плане Гародні 1780 г. гэты пляц быў пазначаны № 15²⁰³. Суседняя пасэсія № 127, якая знаходзілася ў прахадным завулку, што ішоў у бок Рэзніцкай вуліцы, у 1794 г. ад Александровічаў за суму 665 чырвоных золотых ды 12 золотых набыў пекар Ян Крыштоф Раўтэнберг. Пляц быў заняты дворыкам з афіцыйнай ды мураванымі сутарэннямі, стайняй, вазоўняй для трымання павозак і гаспадарчымі пабудовамі²⁰⁴.

Такім чынам, забудова гэтага фрагмента вуліцы вызначалася разнастайнасцю. Тут стаялі невялікія драўляныя дамы ды камяніцы, а шэраг участкаў увогуле не быў забудаваны. Пажар Гародні 1753 г. фактычна не закрануў нерухомасці Александровічаў, за выключэннем сядзібы, што мясцілася ля прахаднага завулку, які вёў у бок Рэзніцкай вуліцы²⁰⁵. У тарыфе горада 1775 г. упамінаецца, што на пляцах літоўскага канюшага Александровіча знаходзіліся тры жыдоўскія дамы і два дворыкі, адзін з якіх быў „*паўмураваны*”, ці ўзведзены ў тэхніцы фахверка²⁰⁶. Рэгулярная забудова гэтай часткі Віленскай вуліцы вельмі добра пазначана на плане Гародні 1795 г.²⁰⁷

¹⁹⁹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 436.

²⁰⁰ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94.

²⁰¹ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

²⁰² НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 16 арк. 271-272.

²⁰³ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

²⁰⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 16 арк. 361-362, 713-714.

²⁰⁵ ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

²⁰⁶ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1адв.

²⁰⁷ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21873.

На паўночным баку „папярочніка, які злучаў вуліцу Віленскую з вуліцай Рэзніцкай”, у другой палове 17 ст. ляжаў пляц гарадзенскага стольніка Крыштофа Бянецкага, які набыў нерухомасць у васількаўскага войта Міхала Граткоўскага. У 1660 г. гарадзенскі стольнік ды пакаёвы каралеўскі дваранін²⁰⁸ Юры Міхал Бянецкі прадаў пляц з мураванымі сутарэннямі і агародам Самуэлю Яну Багдановічу. Крыніцы аб забудове ўчастка маўчаць, што тлумачыцца фактам яе знішчэння падчас захопу горада расійскімі войскамі ў 50-я гады 17 ст. У 1668 г., можна меркаваць, новы ўладальнік адбудаваў сядзібную забудову і саступіў нерухомасць навагрудскаму падкаморыю ды пераломскаму старасту Міхалу Абуховічу за суму 1000 злотых²⁰⁹. З апісання вынікае, што на пляцы стаяў дом з „белым пакоем”, каморай (спіжарняй), сенцамі, мураванымі сутарэннямі, на задворках участка знаходзіўся агарод²¹⁰. Паводле дадзеных 1691 г., пасесіяй валодаў райца Пятроўскі²¹¹, а потым яе набыў маршалак Лідскага павета Міхал Александровіч. Аб гэтым натавалася ў крыніцах 1726 г.: „[...] дом Я[го]/[м]осці Бухавецкага, пляц гарадскі, на пляцы В[яльможнага] Я[го]/[м]осці Міхала Александровіча лідскага пісара”²¹². У 1753 г. уладальнікам пляца, забудаванага „палацам”, быў літоўскі мернік Юзаф Феліцыян Боўфал²¹³.

Наступны пляц гэтага вулічнага боку ў другой палове 17 ст. належаў Канановічам. Гэтая сядзіба расцягвалася паміж вуліцамі Віленскай ды Калюцінскай. У рэвізіі Гародні 1680 г. забудова ўчастка з боку Віленскай вуліцы не ўзгадваецца. Гэтыя дадзеныя сведчаць аб тым, што галоўным фасадам сядзіба выходзіла на паралельную Калюцінскую вуліцу. З адшуканых матэрыялаў вынікае, што ў 1691 г. лаўнік Стэфан Канановіч прадаў нерухомасць, якую атрымаў у спадчыну ад райцы Яна Канановіча, лідскаму земскаму пісару Міхалу Александровічу²¹⁴. У кнігах гарадзенскага магістрата падаецца, што ў 1724 г. уласнікам пляца быў стольнік Гарадзенскага павета Бенядзікт Александровіч²¹⁵. У наступным годзе палова пляца перайшла ў рукі рэгімент-барабаншчыка каралеўскай гвардыі Юрыя Пяцэрніка. У 1726 г. апошні прадаў частак з домам, стайняй ды вазоўняй генерал-лейтэнанту ад інфантэрыі войска ВКЛ, каменданту першай літоўскай каралеўскай гвардыі Гехарду Пфлюку. Генерал, таксама як і ягоны папярэднік, вельмі хутка па-

²⁰⁸ У Рэчы Паспалітай дваранінам называлі ўрадніка каралеўскага двара.

²⁰⁹ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 51, 311.

²¹⁰ ЛДГА, Ф. 1282 воп. 1 спр. 4528 арк. 3.

²¹¹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. арк. 117адв -118.

²¹² ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95; Ф. 1282 воп. 1 спр. 9934 арк. 1.

²¹³ Тамсама, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

²¹⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. арк. 117адв -118.

²¹⁵ Тамсама, спр. 4 арк. 436.

збыўся сядзібы, прадаўшы яе ў 1727 г. каралеўскаму маёру Маўрыцыю Вільгельму Шульцу²¹⁶. У 1753 г. пляц быў ужо заняты будынкамі гарадзенскіх езуітаў²¹⁷.

З поўначы да гэтага ўчастка прымыкала сядзіба, якую недзе каля 1659 г. нейкі Барбінскі набыў у гарадзенскага райцы Тамаша Лагоўскага²¹⁸. Жонка апошняга, названая ў дакументах бурмістрыхай, запісала пляц сыну, ксяндзу езуіцкага ордэна Яну Лагоўскаму. У 1753 г. езуіты яшчэ валодалі гэтым пляцам²¹⁹. Другую палову Лагоўскага ўчастка Ян і Кацярына з Лагоўскіх Савічы ў 1724 г. прадалі гарадзенскаму бурмістру Яну Казіміру Разумовічу²²⁰.

З 1725 г. часткай пасэсіі Лагоўскіх валодаў Бенядзікт Александровіч, а ў сярэдзіне 18 ст. — гарадзенскі земскі суддзя Александровіч²²¹. У 1795 г. у гарадскіх актах выступае новы ўладальнік пляца — гарадзенскі гродскі пісар Юзаф Боўфал, які падпісаў з Аронам Файшовічам кантракт на ўладкаванне ягонаў забудовы. Участак меў форму выцягнутага няправільнага прамавугольніка шырынёй ад 14 да 10 локцяў, даўжынёй 29 локцяў²²².

Згаданы зможнамяшчанскі род Разумовічаў, аб якім была размова вышэй, распараджаўся таксама іншымі пляцамі на Віленскай вуліцы, набытымі яшчэ на пачатку 18 ст. Малалікасьць крыніц не дазваляе вызначыць іх лакалізацыю. Вядомы толькі сам факт набыцця бурмістрам Янам Разумовічам у 1719 г. за 300 злотых у Ваўжынца і Апалоніі з Іванішавецкіх Мачульскіх ды Мацея Іванішавецкага дзвух частак пляцаў, якія мясціліся недзе ля гарадскіх ускрайкаў²²³.

Наступны пляц гэтага боку вуліцы ў 1680 г. належаў Казлоўскаму, а на мяжы 17—18 ст. ім, праўдападобна, валодалі Лагоўскія²²⁴. На працягу 18 ст. сядзіба знаходзілася ў руках земскіх суддзяў розных павеатаў. У крыніцах 1724 і 1726 г. фіксуецца, што пляц з дворыкам належаў троцкаму земскаму суддзі Андрэю Дамініку Турлау²²⁵. У 1768—1780 г. уласнікам участка быў гарадзенскі земскі суддзя Францішак Алізаровіч, а ў 1795 г. — гарадзенскі земскі суддзя Іпаліт Ваўкавыцкі²²⁶.

Аналіз крыніц дазваляе меркаваць, што на пачатку 18 ст. (гэта адбылося да 1726 года) з паўднёва-заходняй часткі пляца быў

²¹⁶ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95; Ф. 1282 воп. 1 спр. 9934 арк. 1-3.

²¹⁷ Тамсама, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

²¹⁸ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 51.

²¹⁹ ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 249; Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 174-175.

²²⁰ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 436.

²²¹ Тамсама, спр. 6 арк. 820.

²²² Тамсама, спр. 16 арк. 399-400.

²²³ Тамсама, спр. 4 арк. 263, 266.

²²⁴ Тамсама, спр. 10 арк. 135-136.

²²⁵ Тамсама, спр. 4 арк. 436.

²²⁶ Тамсама, спр. 416 арк. 443-444.

выдзелены невялікі ўчастак, якім валодалі Варанцы. У 1768 г. сястра і брат, Марыяна ды Пётр Варанцы, прадалі сядзібу гарадзенскаму ландвойту Станіславу Грабскаму. У 1783 г. рэгент Гарадзенскага земскага ды гродскага судоў Юзаф Грабскі саступіў яе ротмістру Гарадзенскага павета Францішку Алізаровічу²²⁷. У выніку гэтага акта падзелены на пачатку 18 ст. пляц быў аб'яднаны.

Наступны пляц усходняга боку вуліцы Віленскай у 1680 г. належаў Левановічам. У 1726 г. участкам з домам валодаў гарадзенскі лаўнік Феліцыян Легатовіч. Апошні ў 1748 г. прадаў пляц з драўлянай забудовай за суму 380 золотых Францішку Пфлюку²²⁸. У гэтым жа годзе Пфлюк, названы ў дакуменце „*den königl Hausmann*”, набыў у магістрата за 80 бітых талераў былы дамініканскі пляц шырынёй 33 локці. У 1776 г. Ян Пфлюк прадаў гэты пляц капэлісту Лявону Кушалеўскаму²²⁹, а праз дзевяць год нерухомасць перайшла да шавецкага майстра Тэадора Ляховіча. У 1795 г. уладальнікам пасэсіі з камяніцай ды драўлянай забудовай стаў лаўнік Юзаф Мацяёўскі²³⁰.

Далей на гэтым жа баку Віленскай вуліцы, насупраць шпітала Св. Духу, знаходзіўся т.зв. „*пляц шпітальны*”. Калі ў 1680 г. ягонымі ўладальнікамі былі Левановічы, то ў дакументах 1726 г. згадваецца, што ён належаў гарадзенскаму пробашчу. У сярэдзіне 18 ст. пляц арандаваў ксёндз пробашч Юзаф Храптовіч, а на ўчастку жыві жывд Мендэль. Дзесьці каля 1776 г. пляц вярнуўся пад юрысдыкцыю гарадзенскага магістрата²³¹. Наступным уласнікам „*двухпаварховай камяніцы прускага муру*” быў майстар-замшнік Ян Дваракоўскі, які ўпершыню ўпамінаецца сярод жыхароў Гародні ў 1780 г.

У 1792 г. Дваркоўскі, які не быў у стане разлічыцца з кредыторамі, у мэтах забеспячэння пазыкі быў вымушаны закласці частку камяніцы касіру Гарадзенскай эканоміі Андрэю Свяншкоўскаму, а потым замшніку Готлібу Лорэнцу з Каралеўца²³². У 1793 г., калі доўг Яна Дваракоўскага дасягнуў 2405 золотых 10 грошаў, пазычальнік перадаў правы на нерухомасць, ці, як гэта акрэслівалася ў тагачаснай канцылярскай практыцы, „*зцэдаваў*” яе, „*шефу*” літоўскай коннай гвардыі Яну Стрыенскаму²³³.

Паўночны адрэзак усходняга боку вуліцы замыкаў шэраг участкаў. Адзін з іх у 1680 г. належаў віленскаму біскупу Ігнацыю

²²⁷ ГАСА, АР, Аддз. XVIII 333 арк. 3.

²²⁸ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 10 арк. 1191-20, 135-136, 179, 181; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

²²⁹ Прыгонны скрыпач родам з Піншчыны, якога гарадзенскаму старасту Антонію Тызенгаўзу падарыў вялікі літоўскі падскарбі Міхал Бжастоўскі.

²³⁰ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 6 арк. 1142, спр. 13 арк. 488-489, 492; спр. 16 арк. 443-444.

²³¹ Тамсама, спр. 6 арк. 1142; спр. 10 арк. 135-136, 181; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95; *ПКГЭ*, т. II, с. 190.

²³² НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 15 арк. 745, 750-754, 1095-1097.

²³³ Тамсама, арк. 1095-1097. Палкоўнік Ян Кароль Стрыенскі ўзначальваў рэгімент карабінераў каралеўскай гвардыі ВКЛі з 1791 г. (M. Machynia, V. Rakutis, Cz. Szredzicki, *Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777—1794. Spisy*, t. 2, *Oficerowie wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków, 1999, s. 141, 156).

Масальскаму, а потым у 18 ст. перайшоў да Храптовічаў (у крыніцах 1726 г. згадвацца двор Храптовічаў). Ягоным уладальнікам у 1780 г. быў пісар Гарадзенскага павета Ігнацы Храптовіч, а ў 1793 г. — гарадзенскі земскі суддзя Храптовіч²³⁴. Можна дапусціць, што перадапошні пляц гэтага вулічнага адрэзка сфарміраваўся ў канцы 17 ст. у выніку злучэння трох участкаў, якімі валодалі мяшчане Адамовіч, Пастаўскі ды Шымон Шаматула²³⁵. У сярэдзіне 18 ст. сядзіба належала дамініканцам, а ў 1780 г. тут жыў Літман Лейзаровіч²³⁶.

У канцы Віленскай вуліцы знаходзіўся пляц, на пачатку 18 ст. забудаваны „*карчмой гасціннай вайтоўскай*”. Крыніцы сярэдзіны 18 ст. канкрэтызуюць яе месцазнаходжанне ў „*рагу вуліц*” (Віленскай ды Калюцінскай). Уладальнікам пасэсіі быў літоўскі польны гетман, гарадзенскі войт ды стараста Міхал Масальскі. Паводле дадзеных 1780 г., „*войтаўскі пляц*” быў забудаваны двухпакаёвай карчмой²³⁷.

Побач з месцам скрыжавання Віленскай і Калюцінскай вуліц ляжала яшчэ некалькі пляцаў, якія ў другой палове 17—пачатку 18 ст. з’яўляліся ўласнасцю Грыбоўскіх, Іванішавецкіх ды Хшаноўскіх. Аб іх удалося знайсці толькі ўрыўкавыя звесткі. Згодна з імі, Марцін Хшаноўскі ў 1726 г. прадаў бурмістру Яну Мейстэру нерухомую маёмасць, якая мясцілася ў сегменце вуліц Віленскай, Калюцінскай і Златарскай. Пасэсія складалася з двух пляцаў: 1) Марцэліі Караткевіч; 2) атрыманы ў спадчыну ад братаў, ксяндза-езуіта Францішка і Казіміра Хшаноўскіх. Трэба заўважыць, што Мейстэры валодалі сядзібай, што межавала з вышэй згаданымі пляцамі, якія Кацярына з Хшаноўскіх Мейстэр атрымала ад Тэадора і Магдалены з Хшаноўскіх Іванішавецкіх²³⁸.

З 1720 г. паходзіць згадка аб тым, што Мейстэрам таксама належала сядзіба, палова пляца, на супрацьлеглым заходнім баку Віленскай вуліцы, прададзеная шаўцом Пятром Барташэвічам. У гэтым жа годзе бурмістр Ян Мейстэр набыў пляц у Яна Сіткоўскага, якім раней валодаў лаўнік Пётр Сулеўскі²³⁹. Можна меркаваць, што ў той час Мейстэры купілі яшчэ некалькі пляцаў у паўночнай частцы заходняга боку Віленскай вуліцы. Гэта тычыцца пасэсіі Пятра Сулеўскага, папярэднімі ўладальнікамі якой былі Аніхімоўскія ды Высоцкія — спадкаемцы Рагачэўскага. Адзін з участкаў клінападобнай формы размяшчаўся ў пункце, дзе Віленская вуліца

²³⁴ ПКГЭ, т. II, с. 190; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 15 арк. 1095-1097; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95.

²³⁵ ПКГЭ, т. II, с. 190.

²³⁶ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ГАСА, АР, Аддз. XVIII 333 арк. 3; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

²³⁷ ПКГЭ, т. II, с. 190; ЛДГА, Ф. 11 воп. 2 спр. 269 арк. 2-3; ГАСА, АР, Аддз. XVIII 333 арк. 3; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

²³⁸ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 2 арк. 414; спр. 4 арк. 556; Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 225-226.

²³⁹ Тамсама, спр. 4 арк. 538.

разгаліноўвалася і пераходзіла ў Віленскі гасцінец ды „вуліцу да двара *Гарадніцкага*”²⁴⁰.

Комплекс нерухомых уладанняў Мейстэраў зафіксаваны на плане Гародні 1753 г. Згодна з гэтай крыніцай, ён складаўся з трох сумежных пляцаў, апісаных наступным чынам: „[...] *des Burger Meister Jahn seine Häuser, Gärthens und Wirths Haus*”²⁴¹. Участкі знаходзіліся на заходнім баку вуліцы Віленскай, а трэці вялізны пляц ляжаў насупраць, на яе другім баку, у месцы скрыжавання Віленскай і Калюцінскай вуліц. Забудову апошняга спустошыў вераснёвы пажар 1753 г. Як сведчаць крыніцы, яшчэ ў 1781 г. участак быў незабудаваны²⁴².

У 1775 г. мейстэраўскія набыткі ўжо належалі вахмістру, а потым фельдфебелю Гарадзенскага батальёна Казлоўскага, які ажаніўся з Розай Мейстэр, першым мужам якой быў Бенядзікт Мейстэр, а другім — Вінцэнты Каваліцкі. Казлоўскія валодалі двума пляцамі на заходнім баку Віленскай: на адным стаяў жылы дом, другі пуставаў. Участак усходняга боку вуліцы быў забудаваны дворыкам²⁴³, які ў 1781 г. набыў падстолі Лукоўскай зямлі Тадэвуш Віктар Кернажыцкі. Праз шэсць гадоў Кернажыцкі саступіў пасэсію „у кліне да вуліцы новай, што ідзе да *Верцялішак і Залатой, якія паміж сабой крыжуюцца*” за 8000 злотых касіру Гарадзенскай эканоміі Андрэю Свяншкоўскаму. У 1790 г. пляц, што ляжаў на ўсходнім баку Віленскай вуліцы, набыў пяцігорскі харужы Юзаф Тамашавецкі²⁴⁴.

Заходні бок

У 16 ст. фрагмент гэтага вулічнага боку ад ягонага скрыжавання з вуліцай Плябанскай аж да „*вуліцы з боку рынку Нямецкага да вуліцы Віленскай*” падзяляўся на сем пляцаў, большыня якіх знаходзілася ў руках мяшчан. Па сваёй плошчы сядзібы выразна адрозніваліся. Найменшая з іх, шляхціча Алехны Гардзяёвіча, складалася з 1,5 сядзібнага прэнта ды агарода ў 2,5 прэнты². Найбольшыя па памерах, Паўла Канажэўскага ды Мікалая Каўнацкага, выносілі 5 ды 6 сядзібных прэнтаў адпаведна²⁴⁵.

Аналіз адшуканых пісьмовых крыніц другой паловы 17 ст. у пэўнай ступені дазваляе часткова рэканструяваць маёмасныя адносіны ды падзел прасторы гэтага вулічнага адрэзка на паасобныя ўчасткі. Вынікі аналізу паказваюць на тое, што сядзібы, якія мясціліся ў паўднёвай частцы заходняга боку, належалі мяшчанству ды шляхце. Пачынаючы з другой паловы 17 ст. дамініканцы скупілі амаль што ўсе ўчасткі паўднёвага фрагмента заходняга боку Вілен-

²⁴⁰ Тамсама, спр. 13 арк. 288-290.

²⁴¹ Г.зн. „*бурмістра Мейстэра, яго дамы, сад і гаспадарчы дом*”.

²⁴² ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

²⁴³ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1адв.

²⁴⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 14 арк. 336-337, 347-355, 1169-1170.

²⁴⁵ *ПКГЭ*, т. II, с. 28.

скай вуліцы²⁴⁶. У 18 ст. на гэтым вулічным адрэзку налічвалася дзевяць участкаў, з якіх толькі дзве сядзібы не належалі да зямельнага комплексу дамініканскага кляштара. Згодна з легендай плана 1780 г., манахі валодалі пляцамі №№ 27-31, 34, 35 (на апошнім стаялі кляштарныя мury)²⁴⁷.

Першая сядзіба заходняга боку вуліцы ляжала на рагу з вуліцай Плябанскай. У сярэдзіне 16 ст. ёю валодаў „Мікалай кравец”²⁴⁸, у другой палове 17 ст. на пляцы стаяў двор літоўскага канцлера Крыштофа Паца²⁴⁹. За ім знаходзілася пасесія бурмістра Адама Цвікліча, якая складалася з двух участкаў, адзін з якіх райца Мікалай Багдановіч прадаў яшчэ ў 1670 г. Першая згадка аб сядзібе Цвікліча паходзіць з 1662 г.²⁵⁰ На мяжы 17 і 18 ст. дамініканцы набылі Цвіклічоўскія пляцы, якія Канстанцыя Цвіклянка Урублеўская саступіла за суму 800 злотых. Ёсць падставы меркаваць, што за Цвіклічоўскімі збудаваннямі ляжалі яшчэ два пляцы. Адзін з іх, адзначаны ў крыніцах як незабудаваны, гарадзенскі падсудак Тамаш Валовіч набыў у 1666 г. у мяшчанкі Кацярыны Дахновіч, саступіўшы яго праз год манахам-дамініканцам. Назапашванне дамініканцамі пляцаў на Віленскай вуліцы, што ляжалі вакол іхніх муроў, ішло настолькі інтэнсіўна, што пляц Дахновічаў у адзначаны час з поўдня межаваў з пляцамі дамініканцаў, а з поўначы прымыкаў да кляштарных муроў²⁵¹.

У рэвізіі Гародні 1680 г. паведамляецца аб яшчэ адным размешчаным ля форткі дамініканскага кляштара „*шляхецкім пляцы, на якім [дом] п. Ляўковіча, забудаваны*”²⁵². У сярэдзіне 16 ст. гэтай нерухомасцю валодаў шляхціч Алехна Гардзяёвіч²⁵³. У 1646 г. зможны мешчанін Пётр Ляўковіч набыў яе ў Яна ды Тэадоры Сапоцькаў²⁵⁴. У крыніцах 1662 г. згадваецца „*дом нова пабудаваны*”, будаўніцтва якога, напэўна, адбылося пасля завяршэння ваенных дзеянняў, на самым пачатку 60-х гадоў 17 ст. Паміраючы, Ляўковіч запісаў сядзібу даччэ Марыяне²⁵⁵. У 1693 г. Бярнард Ляўковіч запісаў сядзібу дамініканцам²⁵⁶.

Кляштар дамініканцаў ахвотна здаваў нерухомасць у арэнду. У 1729 г. манахі заключылі дамову з лаўнікамі Войцехам Цяхлевічам на арэнду паловы т.зв. земскага ляўковічаўскага пляца, які

²⁴⁶ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95.

²⁴⁷ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

²⁴⁸ ПКТЭ, т. II, с. 28.

²⁴⁹ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 388.

²⁵⁰ Тамсама, арк. 112-113.

²⁵¹ Тамсама, арк. 253-254.

²⁵² ПКТЭ, т. II, с. 190.

²⁵³ Тамсама, с. 28.

²⁵⁴ Адзел Рукапісаў Расійскай Нацыянальнай Бібліятэкі ў Санкт-Пецярбургу (да-лей АР РНБ у Санкт-Пецярбургу), Архіў Міхаіла Лазінскага, № 17; НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 112-113.

²⁵⁵ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 58адв.

²⁵⁶ НБ ПАУ і ПАН у Кракаве, № 369 арк. 48.

абавязаўся спаганяць гадавы чынш у 20 злотых²⁵⁷. У 1744 г. адзін з пацаўскіх пляцаў быў перададзены полацкаму кашталяну Антонію Міхалу Пацу. Тут стаяў „дом [драўляны] з каморай і кабінетам для дворскіх людзей [...] дом з каморай, кухняй і пякарняй, сутарэнні для складвання напояў, стайня для 20 коней, павець для сена, хавання аброкаў і для пастаўкі карэты і вазоў”²⁵⁸.

Шматлікія пляцы дамініканскай юрыдыкі засяляліся рамеснікамі. Па звестках тарыфу падымнага падатку Гародні 1775 г. ды плана горада 1780 г., на ёй жылі Моўша Кахмановіч, Абрам Беняміновіч, Абель Кадыковіч, каваль Мясцкоўскі ды Андрэй Грынкевіч²⁵⁹.

У канцы 18 ст. пасеся, якую жыхары горада звычайна называлі Пацаўшчызнай, была падзелена на пяць невялікіх пляцаў. На рагу Віленскай ды Плябанскай вуліц жыў Моўша Кахмановіч. Наступны пляц у 1790 г. дамініканцы прадалі купцу Якубу Гаўсману. Каля ягонай сядзібы стаяла камяніца гадзіннікавага майстра Антонія Гульёнеці²⁶⁰, які ў 1795 г. разам са злотнікам Янам Тэадорам Кёсам атрымаў кантракт на „замураванне часткі пляца Пацаўшчызна”. Астатнія дамініканскія ўчасткі былі заселены жыдамі²⁶¹.

Іл. 53. Камяніца Гаўсмана
на пачатку
Віленскай вуліцы.

У 1780 г. два пляцы, якія на працягу 18 ст. традыцыйна называліся Цвіклічоўскімі, знаходзіліся ў валоданні князёў Сангушкаў ды Мікалая Стшалкоўскага. Вышуканыя ў актавых кнігах гара-

²⁵⁷ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 893.

²⁵⁸ Тамсама, спр. 9 арк. 318.

²⁵⁹ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1адв.

²⁶⁰ Заўважым, што ў крыніцах сустракаюцца розныя версіі прозвішча: Guluneti, Gullieneti, Gulienetti, Gullienetty (НГАБ, Ф. 1761. воп. 1 спр. 14 арк. 1104-1106; спр. 16 арк. 477-480; [Spis...], s. 77).

²⁶¹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 14 арк. 1105-1106; спр. 16 арк. 477-479.

дзенскага магістрата матэрыялы сведчаць аб тым, што ў 80-я гады 18 ст. Урублеўскія вярнулi гэтыя ўчасткі, „*атрыманыя ў спадак згодна з тэстаментам [...] шмат разоў трыманыя няпрошанымі асобамі*”. Больш падрабязныя дадзеныя аб памерах пляцаў паходзяць з актаў куплі-продажу сядзібы, праведзенай у 1783 г. З іх вынікае, што першы з участкаў займаў плошчу ў 3 прэнты² і 412,5 прэнціка², а другі — у 3 прэнты² і 400 прэнцікаў². Годам пазней новы ўладальнік, бурмістр Якуб Рафановіч, саступіў нерухомасць за 720 злотых шаўцу Тэадору Ляховічу, які ў 1784 г. годзе ўзвёў двухпавярховую камяніцу. Другі ўчастак перайшоў да Ляховіча каля 1783 г. пасля таго, як той ажаніўся з Эвай Стшалкоўскай. У 1784 г. Ляховіч прадаў камяніцу разам з пляцам Зеліку Герцковічу²⁶². Апошні ў 1795 г. за 13 500 злотых прадаў камяніцу з афіцынай, стайняй ды драўлянымі пабудовамі, што мясціліся ля паркана дамініканскага кляштара, Міхелю Гіршовічу²⁶³.

На паўночным рагу Віленскай і Траецкай вуліц у 16 ст. ляжала пяць „*пляцаў людзей воўпенскіх*”²⁶⁴. Назва юрыдыкі выводзіцца ад створанага каралевай Бонай Сфорцай воўпенскага староства, якое з цягам часу набыў канцлер Леў Сапега²⁶⁵. Па звестках 1680 г., т.зв. воўпенскай юрыдыкай валодаў полацкі ваявода Казімір Ян Сапега²⁶⁶, а паводле дадзеных 1726 г., літоўскі маршалак Аляксандр Павел Сапега. Пасля смерці чарговага ўласніка сядзібы, генерала літоўскай артылерыі Казіміра Лявона Сапегі пляцы перайшлі да навагрудскага ваяводы Юзафа Аляксандра Ябланоўскага, які ажаніўся з Каралінай Сапегай²⁶⁷. Пажар, які прынёс неймаверныя страты гораду ў верасні 1753 г., не абмінуў пабудовы Ябланоўскага. Агонь знішчыў палац ды гаспадарчыя будынкi, за выключэннем трох дамоў.

У 1780 г. юрыдыку засялялі сталарскі майстар Юзаф Альшавецкі, бондар Зыгмунт Грыгілевіч, шавец Ігнацы Бялевіч ды Шмуїла Шмуїловіч²⁶⁸. Юзаф Альшавецкі валодаў участкам, які знаходзіўся на рагу Віленскай ды завулка, што вёў у бок вуліцы Траецкай. З крыніц вядома, што новы карыстальнік аднавіў забудову пляца. У 1794 г. Альшавецкі саступіў частку сядзібы, якая ў той час ляжала на пасэіі Плятэраў, жонцы паручніка кароннай артылерыі Алене Слівіцкай. Праз год удава, Марыяна Альшавецкая за 800 злотых прадала другі дом з мураванай мансардай, стайняй і вазоўнямі, сутарэннямі ды лядоўняй Вінцэнту Гругоўскаму²⁶⁹. У крыніцах упамінаецца яшчэ аб

²⁶² Тамсама, спр. 13 арк. 234-236, 368-370, 374-375, 766, 767, 774.

²⁶³ Тамсама, спр. 16 арк. 501-502.

²⁶⁴ ПКТЭ, т. II, с. 28.

²⁶⁵ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, т. 13, Warszawa, 1893, s. 913.

²⁶⁶ ПКТЭ, т. II, с. 190.

²⁶⁷ *Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczna i majątkowe*, т. III, Petersburg, 1894, s. 202, 204, 209.

²⁶⁸ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

²⁶⁹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 16 арк. 155-156, 771-772.

адной сядзібе воўпенскай юрыдыкі, якую ў 1795 г. Пётр Ламановіч за 215 злотых прадаў рэзніку Ёгану Клаўду²⁷⁰.

Пляцы воўпенскай юрыдыкі межавалі з пабудовамі шпіталя Св. Духу, з паўночнага боку якога ляжала сядзіба, каторую Ізайкоўскі каля 1664 г. прадаў маршалку Ваўкавыскага павета Мікалаю Францішку Агінскаму. У 1712 г. віленскі канонік Людвік Кароль Агінскі запісаў нерухомасць брату, радашковіцкаму старасту Антонію Агінскаму. Паводле дадзеных 1726 г., тут стаяў „двор [...] *В[аль-можнага] Я[го][м]осці [П]ана маршалка Масальскага лібертаваны*”²⁷¹. У 1728 г. троцкі ваявода Казімір Дамінік Агінскі запісаў двор, які ён, як можна меркаваць, атрымаў у спадчыну ад жонкі літоўскага чашніка Алены з Агінскіх Тарловай, літоўскаму пісару Міхалу Юзафу Масальскаму²⁷². Наступным уладальнікам пасесіі быў віленскі біскуп Ігнацы Масальскі, два „палацы” ды іншыя пабудовы якога былі знішчаны ў час пажару 1753 г.

Пра маёмасныя адносіны гэтага зямельнага ўладання другой паловы 18 ст. захаваліся некамплектныя матэрыялы. Гэты было абумоўлена тым, што т. зв. пляцы Масальскіх часта пераходзілі з рук у рукі. Згодна з назапашанымі матэрыяламі, можна, напрыклад, казаць пра тры дамовы куплі-продажу нерухомай маёмасці, зафіксаваныя ў крыніцах. Адзін з дворыкаў, што стаяў на пробашчаўскім пляцы, у 1785 г. быў прададзены парнаўскім стольнікам Каролем Войзбунам Габрыэлю Сільберарму²⁷³, а праз два гады ўжо знаходзіўся ў руках новых уладальнікаў — Яцэнта ды Кацярыны Дэмбоўскіх. У 1795 г. Кацярына, якая ў другі раз выйшла замуж за Рэмішавецкага, прадала сядзібу Мікалаю Скрадзею²⁷⁴. У 1793 г. Антоні Грабачэўскі прадаў дворык, што ляжаў на той жа юрыдыцы, рэзніцкаму майстру Аўгустыну Тохту. У 1795 г. шавецкі майстар Тэадор Петрашкевіч саступіў за 31 чырвоны злоты майстру-мечніку Яну Земяновічу пляц юрыдыкі Масальскіх, забудаваны невялікім домам з пякарняй ды стайняй²⁷⁵.

Заходні бок Віленскай вуліцы з поўначы замыкала сядзіба сям’і Мейстэраў, гаворка пра які была вышэй.

Віленскі гасцінец²⁷⁶

Гасцінец ішоў з паўночных ускрайкаў Гародні і з’яўляўся працягам Віленскай вуліцы. Мяркуючы па адшуканых крыніцах, інтэнсіўны рост горада ў 16—першай палове 17 ст. спрычыніўся да попыту на зямельную ўласнасць, якой пачало нестасяць. Таму мяш-

²⁷⁰ Тамсама, арк. 548-549.

²⁷¹ ГАСА, АР, Аддз. XVIII 318 арк. 59-60; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95.

²⁷² НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 819, 821, 822.

²⁷³ Габрыэль фон Сільберарм служыў у скарбовай харугві ВКЛ, стражнік гарадзенскіх тыгунёвых складоў. Гл.: ЛДГА, СА 4090 (Ф. 11 воп. 1 спр. 1364) арк. 86ад.

²⁷⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 14 арк. 456, 997.

²⁷⁵ Тамсама, спр. 16 арк. 507.

²⁷⁶ Сучасная вуліца Віленская.

чане ахвотна ўкладвалі сродкі ў новыя пляцы, вымераныя па-за межамі горада. У выніку, гарадскія межы былі перасунуты па-за Віленскую браму, а гасцінец пачаў забудоўвацца. Гэты працэс ілюструюць наступныя дамовы куплі-продажу нерухомай маёмасці: набытак Станіславам Бакстэвічам двух пляцаў у арганіста фарнага касцёла Станіслава Чаноўскага (1659) ды Ганны Раўскай (1674), што мясціліся над Гарадніцай ля „*старадаўняга Віленскага гасцінца*”, а таксама дамова паміж Міхалам Хэйвартам, які саступіў ксяндзу пробашчу Мацею Кейзу набыты некалі ў райцы Адама Цвікліча агарод, што ляжаў побач з касцёлам Св. Мікалая (1661)²⁷⁷.

Калюцінская вуліца²⁷⁸

Вуліца выходзіла з паўночна-ўсходняга рага Рынку і ішла ў накірунку Гарадніцы, зліваючыся непадалёку ад гарадской мяжы з вуліцай Віленскай у адно супольнае рэчышча.

У 17—18 ст. Калюцінская вуліца ператварылася ў другую гарадскую артэрыю. Яна пачала выконваць ролю падсобнай адносна вуліцы Віленскай, з пляцамі якой межавала з захаду, ды Златарскай, да якой прымыкалі сядзібы яе ўсходняга боку. Адбылося гэта ў выніку працяглага працэсу набыцця гаспадарамі сядзіб прэстыжнай Віленскай вуліцы ўчасткаў суседняй Калюцінскай ды пераарыентыроўкі забудовы аб'яднанага сядзібнага комплексу фасадам на першую з іх. Яшчэ адну прычыну згаданых дынамічных зрухаў трэба шукаць у працэсе засяроджання шматлікіх пляцаў усходняга боку вуліцы ў руках магнацкіх уладальнікаў ды ўзнікнення зямельных комплексаў, напрыклад, сям'і Радзівілаў.

У 16 ст. абсалютная большыня вулічных сядзіб з'яўлялася ўласнасцю мяшчан, напрыклад, Цвіклічаў ці Паўла Мянчынскага. Жыхарамі вуліцы былі прадстаўнікі розных прафесій: каваль Іванка, „*Марцін хлебнік*”, кушнер Міхалка, „*Сеўка чабатар*”, „*Мацей рагознік*”, „*Хведар замочнік*”. І толькі адзін з 31 вулічнага пляца, найбольшы па памерах — у 4 сядзібныя прэнты ды ажно 8 агародных, па звестках валочнай памеры Гародні 1560—1561 г., знаходзіўся ў валоданні шляхціча Калючыны²⁷⁹.

Выясненне мяшчан з ліку ўладальнікаў нерухомасці Калюцінскай вуліцы пачалося ў 17 ст., што выдатна ілюструе рэвізія горада 1680 г. З яе аналізу вынікае, што вулічная плошча складалася з 11 пляцаў і неакрэсленай колькасці ўчасткаў гарадзенскага ландвойта. Сядзібамі на Калюцінскай валодалі езуіты, дамініканцы ды Радзівілы, юрыдыка якіх раскінулася ўздоўж усходняга боку вуліцы²⁸⁰. І хаця ў колькасных адносінах доля мяшчанскай уласнасці ўсё яшчэ пераважала, ў сэнсе займанай плошчы яна значна саступала зямельным комплексам шляхты ды духавенства.

²⁷⁷ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 33, 89, 561.

²⁷⁸ Назва вуліцы паходзіць ад імя гарадзенскага шляхціча Калюціны, які ў 16 ст. валодаў адной з сядзіб гэтай вуліцы. У савецкі перыяд называлася вул. Пасіянарыі.

²⁷⁹ *ПКГЭ*, т. II, с. 30-31.

²⁸⁰ Тамсама, с. 30-32, 190.

Іл. 54. Калюцінская,
Златарская
і Скаліманаўскія
вуліцы.
Фрагмент плана
Гародні 1780 г.

Заходні бок

Пляцы гэтага боку Калюцінскай вуліцы з захаду межавалі з участкамі Віленскай вуліцы, з поўдня — з рынкавымі сядзібамі, а з поўначы ўпіраліся ў невялікі завулак, які злучаў вуліцы Віленскую і Рэзніцкую. У сярэдзіне 16 ст. ён падзяляўся на 12 пляцаў, у 1680 г. — на 6, а ў 1780 — гэта лічба скарацілася да 3 участкаў, якія прымыкалі да паўночнага рынкавага квартала.

У 18 ст. амаль што ўвесь апісаны квартал быў уладаннем Александровічаў, таму пляцы паўднёвай часткі квартала ў дакументах запісваліся як пляцы галоўнага Рынку. У тарыфе падымнага падатку Гародні 1775 г. інфармуецца аб тым, што сядзібы паўночна-ўсходняй часткі квартала Рынку, што выходзілі на заходні бок Калюцінскай вуліцы, былі забудаваны дварам надворнага літоў-

скага падскарбія Антонія Тызенгаўза і домам літоўскага канюшага Дамініка Александровіча. Другі пляц, размешчаны паміж пляцам Тызенгаўза і завулкам, які ішоў з Віленскай да Рэзніцкай, быў забудаваны дваром Александровіча²⁸¹.

У 80—90-х гадах 18 ст. Александровічы раздзялілі сваю юрыдыку на Калюцінскай вуліцы на ўчасткі, якія з цягам часу распрадалі. Так была заснавана пасэсія надворнага літоўскага харужага Антонія Валовіча, забудаваная дворыкам. У 1790—1792 г. Дамінік Александровіч за суму 5000 злотых прадаў суседні пляц з дворыкам, афіцыйнай і стайняй пісару „*гарадзенскай экзекуцыі Скарбу Рэчы Паспалітай ВКЛ*” Казіміру і Эльжбеце Арушэўскім. Праз два гады Эльжбета, якая ў другі раз выйшла замуж за Дабравольскага, за суму 9500 злотых прадала дворык, размешчаны на рагу Калюцінскай вуліцы і „*Цеснай вулачкі з Віленскай вуліцы да Рэзніцкай*”, рымарска-сёдзельніцкаму майстру Зыгмунту Найдтхардту²⁸².

На гэтым баку вуліцы знаходзіўся яшчэ адзін невялікі ўчастак у форме трохкутніка, які ляжаў на скрыжаванні вуліцы Калюцінскай ды завулка, што злучаў Рэзніцкую ды Віленскую. Такім чынам, гэта сядзіба прымыкала да задворкаў пляцаў Віленскай вуліцы. У 18 ст. пасэсія належала Юндзілам, а згодна з легендай плана Гародні 1780 г., яе ўладальнікам быў маршалак Гарадзенскага павета Тадэвуш Юндзіл²⁸³.

Хутчэй за ўсё, на мяжы 17 і 18 ст. бальшыня ўчасткаў заходняга боку Калюцінскай вуліцы, сумежных з задворкамі ды агародамі Віленскай вуліцы, былі скуплены ўладальнікамі сядзіб апошняй вуліцы. Сказанае даводзіць тое, што жылы дом Канановічаў у 17 ст. выходзіў фасадам на Калюцінскую, а агародамі — на прэстыжную Віленскую вуліцу. У 1691 г. лаўнік Стэфан Канановіч прадаў лідскаму земскаму пісару Міхалу Александровічу пляц, які атрымаў у спадчыну ад райцы Яна Канановіча²⁸⁴.

Усходні бок

Першы пляц гэтага боку Калюцінскай вуліцы ляжаў у месцы яе збегу з паралельнай Златарскай ды папярочнай Рэзніцкай. У 1726 г. тут стаяў двор гарадзенскага войскага Самуэля Лазовага²⁸⁵. У сярэдзіне 18 ст. сядзібай валодаў гарадзенскі падкаморы Францішак Юндзіл²⁸⁶. У верасні 1753 г. забудова пляца (дворык, традыцыйна акрэслены „*палацам*”, афіцыйна, карчма і гаспадарчыя будынкі) згарэла²⁸⁷. У 1771 г. пляц, называны Дзевалтаўшчызнай,

²⁸¹ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1, 2.

²⁸² НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 15 арк. 575-576, спр. 16 арк. 1281-1282.

²⁸³ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

²⁸⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 3 арк. 117адв -118; ЛДГА, Ф. 1282 воп. 1 спр. 9934 арк. 6.

²⁸⁵ Да абавязкаў войскага (земская павятовая пасада) належаў нагляд за парадкам у павеце падчас ваенных дзеянняў (ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95).

²⁸⁶ Падкаморы — другая па значнасці ў земскай шляхецкай іерархіі пасля старасты пасада. Падкаморы займаўся разглядам зямельных спрэчак.

²⁸⁷ ГАСА, АР, Аддз. XVIII 333 арк. 3; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259;

перайшоў да гарадзенскага маршалковіча, генерал-ад'юнкта вялікай булавы ВКЛ Пятра Юндзіла²⁸⁸. У 1780 г. пляц належаў гарадзенскаму маршалку Тадэвушу Юндзілу, які валодаў меншым супрацьлеглым участкам заходняга боку вуліцы²⁸⁹. У 1785 г. уладальнікам сядзібы быў гарадзенскі войскі ды суддзя Галоўнага Літоўскага Трыбунала Антоні Валовіч, будучы літоўскі харужы²⁹⁰.

Паводле звестак 1671 і 1680 г., наступны пляц усходняга вулічнага боку знаходзіўся ў руках гарадзенскіх дамініканцаў²⁹¹. Набытай у 1634 г. нерухомаасцю манахі валодалі аж да 70-х гадоў 18 ст.²⁹² Ускосныя сведчанні паказваюць на тое, што ўжо ў 1775 г. пляц вярнуўся ў гарадское падпарадкаванне²⁹³. У 1780 г. на ім стаяў „ратушавы дворык”²⁹⁴.

Уладальнікам наступнай пасэсіі, якая расцягвалася з захаду на ўсход, паміж Калюцінскай і Златарскай вуліцамі, быў віленскі біскуп Ігнацы Масальскі²⁹⁵.

У цэнтральнай частцы ўсходняга боку Калюцінскай вуліцы знаходзілася вялізная юрыдыка Радзівілаў, якая сфарміравалася ў другой палове 17 ст. Яе падставы склаў шэраг пляцаў, набытых літоўскай канюшанкай і нойбургскай княгіняй Каралінай Радзівіл. На гарадзенскім сойме 1678 г. сядзіба была лібертавана, г. зн. вызвалена з-пад адміністрацыйна-судовага ды падаткавага падпарадкавання гораду.

Памянёны комплекс уладанняў Радзівілаў складаўся з сядзіб, адна з якіх была набыта ў 1671 г. Янам Дроздам за 200 злотых у брата і сястры Юрыя і Барбары Цэляў²⁹⁶. Яе апошні ўладальнік бурмістр Хведар Багдановіч у 1678 г. прадаў пляц з домам княгіні Караліне Людвіцы Радзівіл²⁹⁷, якая паставіла тут свой двор. Праз год яна пашырыла свае ўладанні за кошт сядзібы, набытай у спадкаемцаў бурмістра Войцеха Пятроўскага²⁹⁸, якая прымыкала да яе пасэсіі з паўночнага боку²⁹⁹. На пачатку 18 ст. зямельны комплекс

²⁸⁸ ЛДГА, Ф. 1282 воп. 1 спр. 4774 арк. 1.

²⁸⁹ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

²⁹⁰ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 673-674.

²⁹¹ ПКГЭ, т. II, с. 191; НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 410-411.

²⁹² АР РНБ у Санкт-Пецярбургу, Архіў Міхаіла Лазінскага, № 13; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95; ГАСА, АР, Аддз. XVIII 333 арк. 3; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

²⁹³ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2.

²⁹⁴ Паходжанне назвы пляца „ратушавы дворык” застаецца пакуль не высветленым. Варта толькі звярнуць увагу на факт супадзення даты яго ўпамінання (1780) з прыблізным часам узвядзення новай гарадзенскай ратушы (РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872).

²⁹⁵ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2.

²⁹⁶ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 410-411.

²⁹⁷ ГАСА, АР, Аддз. XVIII 307 арк. 1, 17, 19, 25, 30, 32.

²⁹⁸ Войцех Пятроўскі набыў сядзібу ў 1637 г. ад лаўніка Лукаша Неапаліта ды ягонай жонкі Анастасіі Ябланоўскай (АР РНБ у Санкт-Пецярбургу, Архіў Міхаіла Лазінскага, № 14).

²⁹⁹ ГАСА, АР, Аддз. XVIII 309 арк. 1, 5-7.

належаў літоўскаму крайчаму Міхалу Антонію Радзівілу³⁰⁰. У верасні 1753 г. дворык з афіцынай ды стайняй князя Гераніма Фларыяна Радзівіла быў знішчаны агнём пажару³⁰¹.

Мабыць, пасля гэтага Радзівілы ў залежнасці ад канкрэтнай сітуацыі ды кан'юнктуры дзялілі пасесію на дробныя ўчасткі. Калі па звестках тарыфу гарадзенскіх дымоў 1775 г., яна складалася з чатырох участкаў, то ў другой палове 70-х гадоў 18 ст. юрыдыка налічвала ажно восем малых пляцаў, заселеных каталіцкім і жыдоўскім насельніцтвам³⁰².

Аналіз спісаў уладальнікаў нерухомай маёмасці горада 1780 і 1794 г. паказвае, што ўчасткі радзівілаўскай юрыдыкі былі аб'ектам частых дамоў куплі-продажу і што на працягу 15 год абсалютная бальшыня карыстальнікаў пляцаў, за выключэннем двух, змянілася. Аб забудове вулічных сядзіб вядома няшмат. У 1795 г., напрыклад, слесар Адам Вайноўскі прадаў краўцу Юдку Іршовічу пляц плошчаю 36×18 локцяў. Апошні забудоваў участак домам з невялікай мураванай кухняй. У крыніцах таксама згадваецца аб дворыку з сугарэннямі маёра войск ВКЛ Крысціяна Кота (Kot), які прадаў яго за 5000 золотых рэзніцкаму цэхмістру Міхалу Лукоўскаму³⁰³.

Наступны пляц гэтага боку вуліцы ў 1679 г. быў заняты дваром гарадзенскага ландвойта Лявона Эйсманта³⁰⁴, у 1726 г. належаў літоўскаму падканцлеру Міхалу Фрыдрыку Чартарыйскаму, а ў сярэдзіне 18 ст. на ім стаяў палац ды афіцына генерала артылерыі ВКЛ Антонія Давойны Салагуба. Падчас пажару 1753 г. сядзібную напаткаў незаздросны лёс знішчанай пажарам гарадской забудовы³⁰⁵. У 1780 г. пляцам валодалі Панятоўскія³⁰⁶. Наступным уладальнікам незабудаванага ўчастка стаў каралеўскі шамбялян Ігнацы Крашкёўскі, які ў 1791 г. саступіў яго за суму 50 золотых жонцы стольніка Гарадзенскага павета Вікторыі з Ваўкавыцкіх Эйсмант³⁰⁷. У 1794 г. уладальнікам сядзібы (крыніцы адносяць яе то да Калюцінскай вуліцы, то да Златарскай), на якой у той час ужо стаяў дом, былі Дабравольскія. У 1795 г. пасесія перайшла да Ёгана ды Барбары (у першым шлюбе Кушалеўскай) Філіпінаў, якія саступілі невялікі дом з пакоем ды каморай Юзафу Левановічу і Базылю Кміце³⁰⁸.

У месцы збегу Калюцінскай, Віленскай і Златарскай вуліц знаходзіўся вялікі пляц, які на пачатку 18 ст. належаў Мейстэрам і Казлоўскім, аб чым была гаворка вышэй.

³⁰⁰ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 410-411.

³⁰¹ ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

³⁰² РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

³⁰³ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 16 арк. 583, 791-792.

³⁰⁴ ГАСА, АР, Аддз. XVIII 309 арк. 1, 5-6.

³⁰⁵ ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

³⁰⁶ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ГАСА, АР, Аддз. XVIII 333 арк. 3.

³⁰⁷ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 15 арк. 229.

³⁰⁸ Тамсама, спр. 16 арк. 1181; *[Spis...]*, s. 80.

У 18 ст. гараджане працягвалі асвойваць незаселеныя абшары, якія ляжалі ля паўночнай мяжы горада, за якой распасціраліся грунты Гарадніцкага каралеўскага двара. Новыя пляцы, раскіданыя над Гараднічанкай, залічваліся да розных вуліц³⁰⁹. У 70—90-я гады 18 ст. рэгулярная забудова новых сядзіб, што расцягваліся ўздоўж паўднёвага берага рэчкі з захаду на ўсход, паклала пачатак фарміравання новай гарадской артэрыі — Верцялішскай вуліцы³¹⁰.

Златарская вуліца³¹¹

Вуліца належала да групы артэрыі паўночнай часткі Гародні. Аналагічна сваёй заходняй суседцы — Калюцінскай — вуліца Златарская выходзіла з пункта яе сутыкнення з вуліцы Рэзніцкай. Далей ішла паралельна з Калюцінскай вуліцай у паўночным накірунку да рэчкі Гараднічанкі.

У 16 ст. прастора Златарскай вуліцы складалася з шэрагу вялізных сядзіб. Праўдападобна, на яе заходнім баку стаяў „дом пані Івановай Валавічовай”, ці жонкі Івана Валовіча³¹² (11 сядзібных прэнтаў), а насупраць мясціўся „двор я[го] м[осці] Пана Астафія Валовіча” (3 сядзібныя прэнты). Акрамя таго, на ўсходнім баку вуліцы размяшчаліся сядзібы гарадзенскай шляхты: Багухвала Дарашкевіча ды Мацея Тарусы (па 2,5 сядзібнага прэнта кожны), Івана Тарусы (7 сядзібных прэнтаў), двор Паўла Катовіча (4 сядзібныя прэнты). Такім чынам, у сярэдзіне 16 ст. Златарская вуліца з’яўлялася месцам найбольшага засяроджання шляхецкай уласнасці на тэрыторыі горада, складаючы тым самым каля 57% агульнай колькасці пляцаў ды больш за 70% у адносінах да агульнай заселенай і забудаванай у той час плошчы³¹³. Паводле сведчанняў канца 18 ст., абсалютная большыня сядзіб належала шляхце, а ў руках мяшчан засталася недзе каля 5% пасесій. Уладальнікам пляцаў на Златарскай у 17—18 ст. быў каралеўскі скарб. Так званая замкавая юрыдыка прымыкала да вулічных задворкаў з паўночнага ўсходу³¹⁴.

У сярэдзіне 16 ст. паабапал вуліцы мясцілася па сем участкаў рознай плошчы, а ў канцы 18 ст. на заходнім баку вуліцы ляжалі толькі чатыры пляцы, а на ўсходнім — ажно пятнаццаць. Прычына падобных пераўтварэнняў вынікала з таго, што ўчасткі заходняга фрагмента вуліцы часта пераходзілі ў рукі заможных уласнікаў сядзіб усходняга боку Калюцінскай вуліцы, а драбненне пасесій усходняга боку Златарскай было наступствам дынамікі працэсу абароту нерухомай маёмасці.

³⁰⁹ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

³¹⁰ Сучасная назва — вуліца Элізы Ажэшкі.

³¹¹ У 16—18 ст. назва вуліцы вылучалася ўстойлівасцю. У тагачасных крыніцах сустракаюцца яе наступныя варыянты: „вуліца Залатая ідучы на Гарадніцу” ці „вуліца Златарская з вуліцы Рэзніцкай да Гарадніцы”. Сучасная назва — вуліца Урыцкага.

³¹² Па ўсёй верагоднасці, падскарбі надворны і канюшы троцкі Іван Валовіч (памёр у 1547). Гл.: *Urządnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku*, opr. H. Lulewicz i A. Rachuba, Kórnik, 1994, s. 160, 250.

³¹³ ПКГЭ, т. II, с. 38-39.

³¹⁴ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 571; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

Заходні бок

У 18 ст. пляцы гэтага боку Златарскай вуліцы ўваходзілі ў склад апісаных вышэй юрыдык Масальскіх ды Радзівілаў, размешчаных на суседняй Калюцінскай вуліцы. Менавіта таму сядзібы, якія выходзілі сваімі тарцамі на дзве вуліцы, у залежнасці ад месца ўзвядзення жылога дома ў розных крыніцах запісваліся то да Калюцінскай, то да Златарскай вуліц.

Аналіз пісьмовых ды графічных крыніц дазваляе прасачыць ход маёмасных адносін, працэс драбнення пляцаў ды характар забудовы вуліцы Златарскай.

Першы пляц заходняга вулічнага боку, які называўся „*ратушавым дворыкам*”, у 80-я гады 18 ст. быў падзелены на дзве часткі³¹⁵. На ўчастку плошчаю 52×20 локцяў быў узведзены дворык. У 1783 г. магістрат аддаў частку сядзібы ў арэнду Людвіку Лукоўскаму. У 1784 г. гэты пляц (№ 420) за 1500 злотых набыў Шумкоўскі. У 1785 г. крайчы Гарадзенскага павета Віктар Шумкоўскі саступіў участак гарадзенскаму войскаму Антонію Валовічу³¹⁶. У 1794 г. нерухомасцю валодалі гарадзенскія жыды³¹⁷.

Уладальнікам наступнага пляца гэтага боку Златарскай вуліцы (№ 419) у 1780—1794 г. быў Міхал Шулеўскі. Суседні пляц (№ 418), які быў часткай юрыдыкі віленскага біскупа Ігнацыя Масальскага, у 1790 г. у Паўла Талочкі набыў свечнік Ёган Готліб³¹⁸. У паўночнай частцы вулічнага боку знаходзіліся тры ўчасткі юрыдыкі Радзівілаў (№ 415—417). Паміж 1780 і 1794 г. апошнім пляцам валодаў Бартламей Гядовіч (Гедыновіч). Наступны пляц (№ 416) ужо да 1793 г. належаў сталярскаму майстру Адаму Вайкоўскаму, які валодаў сумежным пляцам на Калюцінскай вуліцы (№ 391). Вайкоўскі аддаў участак у трохгадовую арэнду такарнаму майстру Дамініку Цырнхафу (Cyrnhoff). Пляц быў заняты домам з мансардай (пакой з каморай, сенцы і склеп для хавання гародніны). Апошні пляц радзівілаўскай юрыдыкі (№ 415) у 1795 г. Ян Бялкоўскі за 725 злотых прадаў Фрыдрыку Ратыку³¹⁹.

Усходні бок

Першы паўднёвы пляц усходняга боку вуліцы Златарскай знаходзіўся на скрыжаванні вуліц Златарскай, Скаліманаўскай і Рэзніцкай. Улічваючы гэтую акалічнасць, ураднікі, якія складалі спісы гарадской нерухомасці, залічвалі гэты пляц, паводле свайго меркавання, да розных вуліц. У 1726 г., як падаюць крыніцы, на левым баку Рэзніцкай вуліцы стаяў „*двор Я[го] В[яльможнай] М[осці] П[ана] Тызенгаўза лібертаваны*”³²⁰. У 1709 г. навагрудскі

³¹⁵ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

³¹⁶ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 673, 674.

³¹⁷ [Spis...], s. 81-82.

³¹⁸ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 14 арк. 1151.

³¹⁹ Тамсама, спр. 15 арк. 1117; спр. 16 арк. 547; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; [Spis...], s. 81.

³²⁰ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93.

ваявода Стэфан Тызенгаўз запісаў нерухомасць сыну Міхалу³²¹. У крыніцах сярэдзіны 18 ст. дворык быў названы „*палацам*”³²². У тарыфе дымоў Гародні 1775 г. частак надворнага літоўскага падскарбія Антонія Тызенгаўза плошчаю 8 прэнтаў² і 836,5 прэнціка² быў запісаны да „*вуліцы Рэзніцкай з вуліцы Калюцінскай ідучы да аковаў левы бок*”³²³. У 1780 г. пляц Тызенгаўза (з дворыкам), які ляжаў на вуліцы Златарскай³²⁴, перайшоў у падпарадкаванне гарадзенскага магістрата³²⁵.

За тым пляцам, па звестках 1726 г., распасціралася зямельнае ўладанне гарадзенскага старасты Міхала Масальскага, заселенае пяццю агароднікамі. У крыніцах упамінаецца, што ў 1753 г. на ўчастку стаяў „*палац*”. Па звестках 1775 і 1780 г., юрыдыка была забудавана сямю дамамі³²⁶.

Дакументальныя і картаграфічныя матэрыялы дазваляюць правесці рэканструкцыю стану засялення ўсіх участкаў гэтай юрыдыкі. На пляцы № 399 у 1780 г. жыў Юзаф Аўдзейчык. У 1789 г. ім карыстаўся Ян Урачынскі, у 1790 г. — Стэфан Краёўскі, а ў 1791 — 1794 г. — Ідзі Шчэпапоўскі. Наступныя пляцы належалі адпаведна: № 400 — Станіславу Кабоўскаму (1780), шаўцу Юзафу Барсукевічу (1794); № 401 — жаўнеру Вінцэнту Папінскаму (1780), Кацярыне Лыткоўскай (1794); № 402 — жаўнеру Марціну Шыдлоўскаму (1780), Паўлу Руткоўскаму (1793—1794); № 403 — Адаму Гутоўскаму (1780), Эльяшу Арановічу (да 1789), Грыгору Саковічу (1789—1793), капітану Яну Карбоўскаму (1793—1794); № 404 — жаўнеру Якубу Станкевічу (1780), Ёселю Беркавічу (1793—1794); № 405 — Стэфану Зарэмбе (1780), ягонаў удаве (да 1794)³²⁷.

Далей на Златарскай ляжала пасесія Урублеўскіх, якая ў 17 ст. з’яўлялася ўласнасцю Цвіклічаў ды Смяроўскіх³²⁸. У 1753 г. ёю валодаў Александровічы. У 1775 г. частак быў забудаваны двума дамамі³²⁹. У тагачасных гарадскіх актах нерухомасць, што называлася „*Урублеўскімі пляцамі*”, ці Урублеўшчызнай, складалася з чатырох пляцаў плошчаю 11 прэнтаў² і 782,5 прэнціка². З 1783 г. паходзіць упамінанне аб тым, што шляхціч Ашмянскага павета Урублеўскі прадаў яе райцу Якубу Рафановічу³³⁰.

³²¹ S. Kościalkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 1, s. 42.

³²² ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

³²³ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 792.

³²⁴ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

³²⁵ НГАБ, Ф. 1907 воп. 1 спр. 6 арк. 1-1адв.

³²⁶ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

³²⁷ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; *[Spis...]*, s. 80; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 14 арк. 839, 865; спр. 15 арк. 200-201, 1033-1034.

³²⁸ *ПКГЭ*, т. II, с. 193.

³²⁹ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

³³⁰ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 234-236, 280.

Карыстальнікамі ўчасткаў гэтай сядзібы былі наступныя жыхары Гародні: № 406 — Гальяш Дзэмейчык (1780), Шмойла Ляйбовіч (1794); № 407 — Лейба Шаневіч (1780), Лейба Ошэравіч (1794); № 409 — Стэфан Лісоўскі (1780), Стэфан Клімовіч (1791—1794); № 411 — півавар Міхал Усцюк (1780), Станіслаў Абухоўскі (1791), Міхал Галысевіч (1794)³³¹. У кнігах гарадзенскага магістрата захаваліся цікавыя звесткі пра стан забудовы пляцаў. Гарадскія ўраднікі, якія ў 1791 г. правялі рэвізію т.зв. юрыдыкі Урублеўшчызны, зафіксавалі, што будынак „без коміна стары нікчэмны”, дом Клімовіча „стары спаракслелы”, а дом музыканта Лейбы „стары, струхлелы, да вялікай руіны нахілены, другі комін пагражае небяспекай пажарышча”³³².

Каля апісанага вышэй уладання знаходзіўся пляц, які ў 1726 г. належаў, хутчэй за ўсё, райцу Тамашу Яўстафію Маркевічу. У сярэдзіне 18 ст. сядзіба належала Александровічам. У 1775 г. тут стаялі два дамы гарадской юрысдыкцыі. У 1780 г. участак перайшоў у валоданне князёў Сангушкаў³³³. У 1785 г. ім валодала Ганна Яноўская, якая прадала Лявону і Барбары Кушалеўскім дворык, крыты драмкай, за 1000 злотых. У 1792 г. Лявон Кушалеўскі запісаў пасэсію жонцы Барбары. Праўдападобна, неўзабаве пасля ягонаў смерці частку пляца набыў Тадэвуш Панятоўскі³³⁴.

З паўночнага боку да апошняга пляца прымыкала пасэсія Гладаніцкага (1726), якая ўжо ў сярэдзіне 18 ст. належала Александровічам. Паводле дадзеных 18 ст., пляцам з домам валодаў мсціслаўскі кашталян Юзаф Тышкевіч, ад якога сядзіба перайшла да літоўскага пісара і віленскага цівуна (1775—1780) Людвіка Скуміна Тышкевіча³³⁵.

Апошні ўчастак гэтага боку Златарскай вуліцы, які размяшчаўся ля паўночнай ускраіны горада, у сярэдзіне 18 ст. належаў капітану Кланіцкаму³³⁶. Падчас пажару 1753 г., які прычыніўся да найбольшых спусташэнняў забудовы горада, згарэла толькі афіцына, агонь не крануў жылы дом. У 1775 г. пляцам з двума дамамі валодаў гарадзенскі краўчы Андрэй Гліндзіч. Цалкам магчыма, што неўзабаве крайчы разбудаваў пасэсію, паставіўшы тут дворык, які быў адзначаны на плане Гародні 1780 г.³³⁷

³³¹ Тамсама, спр. 15 арк. 160; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; [*Spis...*], s. 80-81.

³³² НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 15 арк. 160.

³³³ Тамсама, спр. 13 арк. 234-236; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

³³⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 552-554, 569-570; спр. 15 арк. 955, 1125.

³³⁵ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

³³⁶ Магчыма, што гаворка ідзе пра Юзафа Кланіцкага, які ў 60-я гады 18 ст. служыў у пяцігорскай харугве (A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. X, 1907, s. 156).

³³⁷ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

Скаліманаўская вуліца³³⁸

Вуліца Скаліманаўская ляжала ў паўночна-ўсходняй частцы Гародні, паміж паралельнай Златарскай, пляцамі Рэзніцкай вуліцы ды скарбовай юрыдыкай. Упершыню ўпамінаецца ў сярэдзіне 16 ст. Згодна з тагачаснымі крыніцамі, на адным баку мясціліся два малыя пляцы, а на другім (хутчэй за ўсё, усходнім) — восем пляцаў плошчай ад 1 да 3 сядзібных прэнтаў. На сядзібных задворках ляжалі агароды, якія ў сярэднім сваёй плошчай двойчы перавышалі абшар пляца³³⁹. На працягу 17 ст. вуліца істотна разраслася ды забудавалася.

Верагодна, вызначэнне Гародні ў якасці месца правядзення соймавых паседжанняў паўплывала на тое, што вулічныя сядзібы пачалі скупляцца магнатамі ды духавенствам. Менавіта ў другой палове 17 ст. на гэтай вуліцы былі закладзены юрыдыкі Радзівілаў і Масальскіх. Уладальнікамі пляцаў былі таксама манахі-езуіты. Акрамя таго, у тагачасных крыніцах сустракаюцца згадкі аб пляцах „*napoўскіх*” ды ўчастках замкавай юрысдыкцыі³⁴⁰. Легенда плана Гародні 1780 г. фіксуе выключна магнацкія пасэсіі ды пляцы каралеўскага скарбу. Адзіным выключэннем з’яўляўся гарадскі пляц, размешчаны на ўсходнім баку вуліцы. У другой палове 18 ст. да вуліцы былі далучаны шэсць пляцаў над Гараднічанкай ды грунт, што раскінуўся на паўночным баку рэчкі, ля каралеўскага двара на Гарадніцы³⁴¹.

Заходні бок

Як можна меркаваць, першы, паўднёвы, пляц гэтага вулічнага боку ў канцы 17 ст. знаходзіўся ў руках папа Васкрасенскай царквы Самуйлы³⁴².

Побач з гэтай сядзібай у 17 ст. ляжала юрыдыка Масальскіх з трыма агароднікамі. У другой палове 18 ст. сядзіба належала віленскаму біскупу Ігнацыю Масальскаму. Забудову знішчыў пажар у 1753 г. У 1775 г. на пасэсіі стаяла шэсць дамоў каталіцкага насельніцтва. Праз пяць год яна была падзелена на сем пляцаў, якімі ў 80—90-я гады 18 ст. карысталіся: № 437 — алейшчык Стэфан Семяновіч (1780), Марцін Пратасевіч (1790—1794); № 438 — Антоні Кірма (1780), Марыяна Шульц (1794—1795); № 439 — Тамаш Літвінчык (1780), Стэфан Сямінскі (1794—1795); № 440 — Тэадор Сянкевіч (1780), Юры Кшыштафаровіч (1794—1795); № 441 — Стэфан Анішкевіч (1780), Кацярына Літвінчык (да 1788), Станіслаў Абухоўскі (1788—1789), шавецкі майстар Якуб Дэмбіцкі (1789—

³³⁸ У перыяд Новага часу ў горадзе выкарыстоўваліся наступныя назвы вуліцы: „вуліца, якая ідзе міма дом Яна Хайноўскага да вады”, „вуліца Скаліманаўская з вуліцы Рэзніцкай да Гарадніцы”. Цяпер вуліца Гараднічанская.

³³⁹ ПКГЭ, т. II, с. 32-33.

³⁴⁰ Тамсама, с. 194.

³⁴¹ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

³⁴² ПКГЭ, т. II, с. 194.

1790), Ян Урачынскі (1790—1795), Тэадор Ляховіч (1795); № 442 — Павел Васілеўскі (1780), Кацярына з Шавельскіх Блажаеўская і Хаім Якуб Слуцкі (1794—1795); № 443 — войт Прывалак Міхал Шавельскі (1780—1795). Крыніцы не выяўляюць характар забудовы юрыдыкі Масальскага, паведамляючы толькі аб узвядзенні дворыкаў Літвінчыкаў і Кацярыны Блажаеўскай, будаўніцтва якіх працягвалася яшчэ ў 1795 г.³⁴³

Можна меркаваць, што ўладальнікам наступнага пляца ў канцы 17 ст. быў пісар лаўніцкага суда Аляксандр Дрогаш³⁴⁴. Суседнім пляцам, паводле дадзеных 1780 г., валодаў мазырскі гродскі пісар Станіслаў Яленскі³⁴⁵, які прадаў нерухомасць кантралёру Скарбовай камісіі ВКЛ Людвіку Бэю. Апошні ў 1788 г. саступіў сядзібу пісару гарадзенскага магістрата Якубу Казіміру Сідаровічу. Чарговым уладальнікам пляца была Зоф'я Адамовіч, якая ў 1790 г. прадала яго Яну Нятупскаму. Урэшце, з крыніц вынікае, што ў 1793 г. участак купіў Меер Ляйбовіч і валодаў ім яшчэ ў 1794 г.³⁴⁶

Трэцяя пасэсія, размешчаная ў паўночнай частцы вуліцы паміж скарбовымі ўладаннямі ды пляцам Яленскага, у 18 ст. належала Александровічам. У 1775 г. юрыдыка літоўскага канюшага Дамініка Александровіча была занята „жыдоўскімі і каталіцкімі” пабудовамі. У 1780 г. яна складалася з пяці участкаў, карыстальнікамі якіх былі: № 431 — цяляр Ян Сарачынскі (1780), „біксмахер” (збройнік) Юры Дзешка (1794—1795); № 432 — муляр Аляксандр Сацкевіч (1780), бургграф дворыка маршалка Лідскага павета Александровіча (1794), Юзаф Калінскі (1795); № 433 — Берка Пыталорак (1780), Берка Ляйбовіч (1794); № 434 — Ян Зяладыч (1780), Грышкевічы (1794); № 435 — Тамаш Зезюлевіч (1780), Ісэр Ашэровіч (1794—1795). Звесткі пра забудову пасэсіі ў крыніцах сустракаюцца рэдка. У кнігах гарадзенскага магістрата ўдалося адшукаць наступнае ўпамінанне аб пляцы № 432: у 1795 г. лідскі гродскі суддзя Францішак Александровіч згодна з даверным лістом лідскага маршалка Александровіча прадаў сядзібу інтэнданту гарадзенскай мытнай каморы Юзафу Калінскаму за 500 галандскіх чырвоных золотых. Забудова пляца складалася з узвядзенага дворыка з афіцынай, стайні ды вазоўні³⁴⁷.

Наступныя пляцы заходняга боку Скаліманаўскай вуліцы ў 17—18 ст. належалі каралеўскаму скарбу. У 1780 г. найбольшым пляцам (№ 430) плошчай 69×32 локці валодаў кананер Міхал Сака-

³⁴³ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 14 арк. 731, 976, 1038-1042; спр. 16 арк. 425-427, 561, 744-745; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259; *[Spis...]*, s. 83-84.

³⁴⁴ ПКГЭ, т. II, с. 194.

³⁴⁵ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

³⁴⁶ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 14 арк. 693, 1038-1042; спр. 15 арк. 1293-1294; *[Spis...]*, s. 83.

³⁴⁷ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 16 арк. 653-654; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259; *[Spis...]*, s. 83.

лоўскі. У 1795 г. муляр Юзаф Бараноўскі, наступны вядомы кары-стальнік сядзібы, за 3150 злотых прадаў яе Яну Арцішавецкаму. У той час на пляцы стаяў дворык з сутарэннямі, драўляным свіранам, стайнямі і павеццю. У 1794—1795 г. пляцам № 429 валодаў сталяр Ян Мароз. Пляц № 428, хутчэй за ўсё, належаў Разаліі Тарноўскай, якая ў 1777 г. саступіла яго Яну Замецкаму³⁴⁸.

Па звестках апублікаванага варыянта рэвізіі Гародні 1680 г., да паўночных гарадскіх ускрайкаў прымыкалі пляцы „*княжны Яе Мосці*”, якой была літоўская канюшанка Караліна Людвіка Радзівіл³⁴⁹.

Усходні бок

Можна дапусціць, што ў сярэдзіне 16—17 ст. гэты вулічны бок падзяляўся на восем пляцаў. Мяркуючы па крыніцах, першы пляц гэтага вулічнага боку, што мясціўся на паўночна-ўсходнім рагу вуліцы, па прычыне сваёй лакалізацыі залічваўся да сядзіб вуліцы Рэзніцкай. Побач з ім ляжала пасэсія, забудаваная „*трыма халупамі*”, якой у 1680 г. валодаў „*пан віленскі*” Пац. Паводле крыніц 1726 г., пляц быў забудаваны дваром Пацаў. Вераснёвы пажар 1753 г. спустошыў частку забудовы (афіцыны і стайні), аднак абмінуў дворык. На плане горада гэтага года Пацаўскі зямельны комплекс складаўся з двух пляцаў. Гэта дае падставы дапусціць, што ў першай палове 18 ст. Пацы маглі далучыць да сядзібы згаданыя ў рэвізіі горада 1680 г. „*пляцы аа. езуітаў*”³⁵⁰. У 1775 г. на пляцы стаяў дом віленскага старасты Паца. Уладальнікамі незабудаванага пляца Пацы згадваюцца на плане 1780 г.³⁵¹

Наступны пляц, што з поўначы прымыкаў да пасэсіі Пацаў, напрыканцы 17 ст. належаў Даніэлю Вайду, а ў 1726 г. знаходзіўся ў валоданні сям’і шаўцоў Карпушкаў. Пляц быў заняты гумном (хутчэй за ўсё, пляц не меў іншай забудовы). Наступны ўчастак у 1680 г. з’яўляўся ўласнасцю Марка Залаўскага, а ў 1726 г. — Васілеўскага. У 1753 г. нерухомасць была акрэслена „*гарадскім пляцам*”. З крыніц 1775 г. можна зрабіць выснову, што два ўпамянутыя вышэй участкі былі аб’яднаны і забудаваны дваром сакратара гарадзенскай пошты Ваўжынца Сабалеўскага. Па звестках 1795 г., ягоны пляц быў забудаваны двума дамамі, акрамя таго, на ўчастку жылі „*Стэфан стралец*” і „*Мікалай фурман*”³⁵².

З паўночнага боку да апісанай сядзібы ў канцы 17 ст. прымыкалі пляцы Шымона Жуковіча ды Ярашэвіча. Хутчэй за ўсё, гэта

³⁴⁸ ПКГЭ, т. II, с. 194; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 16 арк. 529-530; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259; [Spis...], s. 82-83.

³⁴⁹ ПКГЭ, т. II, с. 194; ЛДГА, Ф. 110 воп. 1 спр. 3 арк. 16адв; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 13.

³⁵⁰ ПКГЭ, т. II, с. 194.

³⁵¹ ПКГЭ, т. II, с. 194; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

³⁵² [Spis...], s. 82.

былі два тыя самыя пляцы, якія Сангушкі набылі ў 1704 ды 1715 г. У 1725—1726 г. сядзіба была забудавана палацам³⁵³. Зямельны комплекс Сангушкаў займаў амаль што траціну вулічнай плошчы³⁵⁴. У канцы 70-х гадоў 18 ст. Тызенгаўз перанёс сюды кадэцкі корпус³⁵⁵. Легенда плана Гародні 1780 г. таксама адзначае, што паўднёвую частку юрыдыкі займаў агарод³⁵⁶. У 1795 г. сядзіба належала Патоцкім³⁵⁷.

Ускраінныя пляцы Скаліманаўскай вуліцы, што ляжалі побач з каралеўскім дваром Гарадніцай, у рэвізіі Гародні 1680 г. названы „*пляцамі пана Азямблоўскага*”. У той час яны былі заселены дзевяцію агароднікамі. У 1726 г. яны былі акрэслены як „*замкавая*”, у 1753 г. — „*каралеўская юрыздыка*”, а ў 1780 г. — скарбовымі пляцамі, г.зн. з’яўляліся ўласнасцю каралеўскага скарбу³⁵⁸.

У 18 ст. вуліца пачала разбудоўвацца ў паўночным напрамку. У гэты час над берагамі Гараднічанкі сфарміраваўся яшчэ адзін планіровачна самастойны фрагмент Скаліманаўскай вуліцы. Сказанае тычыцца сядзібы вялікага літоўскага гетмана і гарадзенскага старасты Міхала Юзафа Масальскага, забудаванай дворыкам ды афіцынамі. У першай палове 18 ст. уладанне складалася з трох асобных участкаў. У 1780 г. належала тлумацкаму старасту Юрыю Міхалу Патоцкаму. Новы ўладальнік падзяліў пасэсію на шэсць пляцаў, якія ў той час засялялі Фейга Бяндэтава, Іцка Ляйбовіч, Мендэль Матысавіч ды Фолт Фадысавіч. Шосты ўчастак пуставаў. На супрацьлеглым, паўночным, беразе Гараднічанкі ляжаў яшчэ адзін пляц Патоцкага, акрэслены „*кавалкам грунту*”³⁵⁹.

Рэзніцкая вуліца³⁶⁰

Вуліца належала да групы галоўных камунікацыйных артэрыяў усходняга напрамку. Яна выходзіла з месца скрыжавання з Калюцінскай вуліцай і далей ішла паралельна з Азёрскай да гарадской мяжы.

Пасля ўзвядзення кляштара езуітаў, пабудовы якога занялі шэраг вулічных участкаў, перапіс сядзіб паўднёвага боку Рэзніцкай вуліцы пачынаўся з месца яе скрыжавання з вуліцай Скаліманаўскай.

³⁵³ A. Betlej, *Nowe wiadomości na temat pałacu Sanguszków w Grodnie* // PW, t. VI, 2000, nr 1, s. 169-176; J. Kowalczyk, *Pałace...*, s. 461.

³⁵⁴ J. Kowalczyk, *Pałace...*, s. 461.

³⁵⁵ Палац дваровым фасадам выходзіў на вуліцу Скаліманаўскую (цяпер вуліца Гараднічанская).

³⁵⁶ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93.

³⁵⁷ [Spis...], s. 82.

³⁵⁸ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

³⁵⁹ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

³⁶⁰ На працягу 16—18 ст. функцыянавалі паралельныя назвы вуліцы — Мірніцкая ды Рэзніцкая. Сучасная назва — вуліца Кірава.

Іл. 55. Рэзніцкая і Азёрская вуліцы. Фрагмент плана Гародні 1780 г.

Калі ў 16—17 ст. вуліца была заселена пераважна мяшчанами, то ў 18 ст. саслоўная структура ўладальнікаў сядзіб пачала радыкальна змяняцца. Наступствам пераразмеркавання гарадской нерухомай маёмасці на карысць шляхты ды духавенства была пастаянная змена колькасці вулічных пляцаў. Напрыклад, калі на паўночным баку вуліцы Рэзніцкай у 16 ст. распасціраліся два вялізныя пляцы, то ў канцы 18 ст. гэты бок вуліцы падзяляўся ўжо на чатырнаццаць пляцаў.

Паўночны бок

З аналізу валочнай памеры Гародні 1560—1561 г. вынікае, што на паўночным баку вуліцы Рэзніцкай у 16 ст. распасціраліся два вялізныя пляцы: „пана Станіслава Монка” ды Яна Лашкі агульнай плошчай 11 сядзібных прэнтаў. Пасесіі складаліся з жыллой ды гаспадарчай забудовы. Адсутнасць агародаў гэтых сядзіб вынікала са шчыльнага суседства з пляцамі сумежных Калюцінскай ды Златарскай вуліц.

Першы пляц гэтага боку вуліцы размяшчаўся ў месцы сутыкнення Калюцінскай, Златарскай і Рэзніцкай вуліц. Па гэтай прычыне даволі часта здаралася, што ўраднікі, якія складалі спісы ўладальнікаў гарадской нерухомасці, уключалі гэтую сядзібу ў склад першай вуліцы. Тое самае тычылася ўчастка, які знаходзіўся на рагу Златарскай і Скаліманаўскай, які запісвалі да розных вуліц. Таму ролю першага пляца паўночнага вулічнага боку Рэзніцкай пераняла сядзіба, якая мясцілася на рагу Рэзніцкай ды Скаліманаўскай. Пра яе ўладальнікаў захаваліся ўрыўкавыя згадкі. Паводле іх, у 16 ст. гэты пляц належаў полацкаму ваяводзе Яну Станіслававічу Глябовічу, які ў 1564 г. „на вечнасць збыў” яго Фёдару Гаўрылавічу Мялешку. У 1627 г. Хрызастом Мялешка саступіў нерухомасць Аляксандру Бухавецкаму. Вядома таксама, што з 1664 г. участак належаў гарадзенскаму лоўчаму Яну Газубу³⁶¹, а пазней да 1678 г. знаходзіўся ў руках Самуэля Вітушкі. З наступнага года пляцам, які па сваёй форме быў набліжаны да квадрата,

³⁶¹ Згадка аб лоўчым Гарадзенскага павета Яну Казіміру Газубу паходзіць з 1674—1765 г. (АВАК, т. I с. 203; НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 581). У крыніцах сустракаюцца два варыянты прозвішча Газуба і Казуба.

валодалі камедулы з Віграў³⁶². У рэвізіі Гародні 1680 г. было змешчана апісанне былой Казубаўскай сядзібы, забудаванай сямю халупамі агароднікаў³⁶³.

Захавалася апісанне сядзібнай забудовы 1752 г. Згодна з ёй, на пляцы стаяў драўляны дворык, афіцыны, стайні і калодзеж³⁶⁴. Чарговая адшуканая згадка аб дворыку камедулаў сустракаецца ў крыніцах 1769 г.³⁶⁵

У крыніцах 1775 і 1780 г. паведамляецца аб участку з дворыкам айцоў камедулаў. У 80-я гады 18 ст. уладальнікам сядзібы быў гарадзенскі гродскі суддзя Пётр Стажынскі, які ў 1791 г. саступіў яе за „260 галандскіх злотых” купцам Самуэлю Годфрыду Вэберу і Яну Андрэю Калю (Kahl). У крыніцах другой паловы 18 ст. упамінаюцца іншыя прозвішчы ўладальнікаў пасэсіі: Касцюкевіч ды Фейшнер³⁶⁶.

Першыя звесткі пра наступны невялікі пляц паходзяць з 1659 г., калі Канстанцін Дзіва за 150 злотых набыў яго ў Каспара Тарасевіча. Заўважым, што Дзіва купіў незабудаваны ўчастак, які быў спустошаны падчас вайны з Масквой. У 1664 г. Дзівы купілі яшчэ два ўчасткі ў гарадзенскага маршалка Крыштофа Бухавецкага, размешчаныя каля сваёй сядзібы³⁶⁷. У 1691 г. ксёндз Павел Хмялеўскі разам з Янам і Марыянай з Дзіваў Гамоцкімі прадалі сядзібу за 11 000 злотых луцянскаму старасту Самуэлю Дабрагосту Быхаўцу. Ягонья нашчадкі — пісар скарбу ВКЛ Людвік і ягоная жонка Людвіка з Тызенгаўзаў Быхаўцы — падаравалі пасэсію ваўскавыскаму земскаму судзі Уладзіславу Тадэвушу Быхаўцу³⁶⁸. У 1726 г. дваром ужо валодалі гарадзенскія кармеліты, а ў 1766 г. уладальнікам пляца быў ваўкавыскі падкаморы Быхавец³⁶⁹.

Наступны пляц у 1659 г. быў уласнасцю лаўніка Пятра Ляўковіча. Праз тры гады Ляўковіч, будучы ўжо бурмістрам, у сваім тэстаменце запісаў сваёй маці Малгажаце Ляўковіч дом з агародам. Пасля яе смерці нерухомасць мела перайсці ў рукі ягоных сыноў, Станіслава ды Андрэя. Паводле дадзеных рэвізіі Гародні 1680 г., пляц, на якім стаялі гумно ды пякарня, усё яшчэ належаў Малгажаце Ляўковіч³⁷⁰. У 1692 г. ксёндз суперыёр ружанастоцкіх дамінікан-

---

³⁶² ЛДГА, Ф. 1282 воп. 6 спр. 34 арк. 1; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 3 арк. 120; *ПКГЭ*, т. II, с. 297-298; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

³⁶³ *ПКГЭ*, т. II, с. 193.

³⁶⁴ НБ ПАУ і ПАН у Кракаве, № 5745 арк. 28-28адв.

³⁶⁵ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 5 арк. 886-887.

³⁶⁶ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; НГАБ у Гродне, Ф. 1475 воп. 1 спр. 4 арк. 93; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 15 арк. 190-192.

³⁶⁷ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 12, 165-166.

³⁶⁸ Тамсама, Ф. 1761 воп. 1 спр. 3 арк. 120; Ф. 1907 воп. 1 спр. 6 арк. 1-1адв.

³⁶⁹ Тамсама, Ф. 1761 воп. 1 спр. 6 арк. 798-799.

³⁷⁰ *ПКГЭ*, т. II, с. 193.

цаў Бернард Ляўковіч прадаў пляц з гумном і пякарняй луцянскаму старасту Самуэлю Дабрагосту Быхаўцу за 550 злотых³⁷¹.

У тарыфе падымнага падатку Гародні 1775 г. сядзіба Бухавецкіх увогуле не ўпамінаецца, а ў легендзе плана горада 1780 г. было лаканічна занатавана: „[...] *пусты пляц я[сна] [в]яльможнага Быхаўца*”³⁷².

З усходу да Бухавецкай пасэсіі прымыкаў пляц, якім у 1680 г. валодала жонка Максіма Курыловіча, а на пачатку 18 ст. — Акулевіч. У 1766 г. новыя ўладальнікі ўчастка, Казімір і Разалія з Гумераў Савіцкія, прадалі сядзібу гарадзенскаму райцу Клеменсу Вінтэрхальтэру. Недзе пасля 1775 г. апошні саступіў яе палкоўніку Кліманскаму, які валодаў нерухомасцю яшчэ ў 90-я гады 18 ст.³⁷³

Наступны пляц паўночнага боку Рэзніцкай вуліцы, па звестках 1680 г., належаў нейкаму Годфрыду. Прозвішча ўладальніка ў рэвізіі не змешчана. Можна, аднак, меркаваць, што гаворка ішла аб мясцовым злотніку Годфрыду Варланду. Можна дапусціць, што ў 1726 г. сядзіба належала ксяндзу Сакалінскаму.

Побач у 1680 г. ляжаў „*пляц п[ані] Фолтыновай*”, удавы вядомага ў горадзе магістрацкага ўрадніка Фолтына Шульца³⁷⁴.

З 1745 г. паходзяць звесткі аб тым, што Зоф’я з Сіткоўскіх Сячкоўская за 1000 злотых прадала пяць пляцаў гарадзенскаму бурмістру Юзафу Бадаракі. У 1759 г. апошні, будучы ў той час прэзідэнтам Гародні, набыў у Антонія Байкоўскага яшчэ адзін суседні пляц, а ў 1766 г. — яшчэ адзін пляц у Палуцкага³⁷⁵. У 1774 г. Бадаракі ў сваім тэстаменце запісаў нерухомую маёмасць на Рэзніцкай вуліцы ўнучцы Кацярыне Жылінскай. У 1775 г. намеснік Скарбовай камісіі ВКЛ Юзаф Зялінскі з жонкай Розай, дачкой Юзафа Бадаракі, зракліся сядзібы на карысць каралеўскага сакратара Ваўжынца і Тэрэзы з Бадаракі Сабалеўскіх. У 1775 г. участак складаўся з 4, а ў 1780 г. — з 6 пляцаў³⁷⁶.

Ля ўсходняй мяжы горада, да якой з усходу прымыкалі грунты Гарадзенскай эканоміі, у 18 ст. раскідвалася сядзіба гарадзенскага харужага Яна Валя. Яшчэ ў 17 ст., дакладней у 1684 г., гэтая пасэсія, якую звычайна называлі Ілевічоўскай, перайшла ў валоданне жонкі Станіслава Шмяроўскага (крыніцы не падаюць яе імя). Яе сын Станіслаў прадаў сядзібу, размешчаную на 5 пляцах, літоў-

³⁷¹ ЛДГА, Ф. 1282 воп. 1 спр. 6479 арк. 1; НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 12, 165-166.

³⁷² ПКГЭ, т. II, с. 193; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

³⁷³ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93; ЛДГА, СА 11649; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 6 арк. 798-799; *[Spis...]*, s. 86.

³⁷⁴ У дакументах упамінаецца, што Фолтын Шульц ужо не жыве ў 1669 г. (НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 355).

³⁷⁵ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 6 арк. 798-799, арк. 619-621, спр. 11 арк. 489-490.

³⁷⁶ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 6 арк. 1016-1018, 1034-1035; спр. 9 арк. 619-621; спр. 11 арк. 489-490; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93.

скаму інстыгатару Яну Храпавіцкаму³⁷⁷. У 1726 г. уладальнікамі пасэсіі былі ўжо Валі. На плане Гародні 1753 г. адзначаны дворык з афіцынамі і іншыя пабудовы (можна меркаваць, што гэты былі чатыры дамы паселеных тут юрыдычан). Аб забудове сядзібы інфармуецца ў крыніцах 1775—1780 г. Паводле іх, на пляцы стаялі дворык, карчма ды шэраг дамоў³⁷⁸.

Нагадаем, што, акрамя апісанай вышэй сядзібы, у руках Валяў знаходзіла сядзіба, якая складалася са шматлікіх пляцаў і якая ляжала насупраць ягонага двара, паміж вуліцамі Рэзніцкай ды Азёрскай. Але і гэтым валеўскія ўладанні не абмяжоўваліся. Як сведчыць аналіз плана Гародні 1753 г., блізу гарадской мяжы ляжала яшчэ некалькі ўчасткаў гэтага шляхецкага роду, якія чаргаваліся з сядзібамі гарадскога падпарадкавання. На мяжы 70—80-х гадоў 18 ст. дзякуючы намаганням мясцовага магістрата нерухомасць была вернута ў гарадскі зямельны фонд.

З 1783 г. паходзяць звесткі аб тым, што на Рэзніцкай „у канцы над акопамі” ўладальнік сядзібы Ян Урублеўскі прадаў два пляцы, якія называліся Смараўшчызнай, гарадзенскаму райцу Якубу Рафановічу. Праз год гэтыя пляцы плошчаю 22 прэнты² і 750 прэнцікаў² за 1500 злотых купіў дзякаўскі староста Януш Алэндскі³⁷⁹.

Паўднёвы бок

Паўднёвая частка вуліцы ў 16 ст. складалася з 14 пляцаў і двух агародаў. Колькасць сядзіб зменшылася пасля таго, як заходнюю частку вуліцы занялі збудаванні езуіцкага кляштара. Менавіта таму ў 17—18 ст. першы квартал гэтага боку Рэзніцкай вуліцы з аднаго боку межаваў з езуіцкімі мурамі, а з іншага, усходняга, выходзіў на „вулачку да Васкрасенскай царквы”. На пачатку 18 ст. першы ўчастак гэтага боку быў забудаваны дваром Васілеўскага, у сярэдзіне стагоддзя ім валодаў Міцута³⁸⁰. У 1780 г. сядзіба належала Абрамовічам³⁸¹.

Наступная пасэсія з дворыкам у 1726 г. знаходзілася ў валоданні каронага рэферэндара Якуба Дуніна. У тагачасных матэрыялах паведамляецца аб тым, што наступным уладальнікам нерухомасці быў лідскі падкаморы Эльяш Міхал Рымвід, а з 1739 г. — каронны прымас Крыштоф Антоні Шэмбек, які ў 1748 г. запісаў

³⁷⁷ *Obiasnienie...*, s. E; НГАБ у Гродне, Ф. 1475 воп. 1 спр. 4 арк. 93.

³⁷⁸ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

³⁷⁹ Дзякаўскае староства знаходзілася ў Ваўкавыскім павеце (A. Wejnart, *O starostwach w Polsce do końca XVIII wieku z dołączeniem wykazu ich miejscowości*, Warszawa, 1877, s. 112; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 234-236, 320-322).

³⁸⁰ Можна меркаваць, што ўладальнікам пасэсіі быў гарадзенскі падкаморы Казімір Міцута (АВАК, т. VII, с. 282).

³⁸¹ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

³⁸² РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

„падмураваны двор драўляны” лівонскаму ваяводзе Францішку Шэмбеку. Побач з дворыкам на пляцы стаялі вазоўня, стайня, кухня ды кардэгардыя. У 1752 г. сядзібу набыў кракаўскі біскуп Енджэй Станіслаў Залускі. У 1764 г. біскуп падараваў пляц з забудовай сваёй стрыечнай сястры, жонцы троцкага кашталяна Ядвізе з Залускіх Агінскай, і яе мужу, перавальскаму старасту Тадэвушу Францішку Агінскаму.

На абодвух баках „вулачкі да Вакрасенскай царквы” ў першай палове 18 ст. раскінуліся тры пляцы, якія з’яўляліся ўласнасцю Вакрасенскай царквы. У 1775 г. на „пляцах папоўскіх” стаялі чатыры дамы каталіцкага насельніцтва. Наступныя пляцы заходняй часткі завулка перайшлі да Агінскіх, а ўсходняй — да брыгітак³⁸².

З усходу да пляцаў былой Вакрасенскай царквы прымыкаў двор Бутлераў. Каля яго размяшчаўся двор лівонскага кашталяна Яна Шрэтэра, які быў звернуты задворкамі да вуліцы Рэзніцкай, а жылой забудовай — да вуліцы Азёрскай. Аб гэтым згадваецца ў крыніцах 1726 г. Мяркуючы па пазнейшаму стану маёмасных адносін вуліцы, у 20—40-я гады 18 ст. вышэйзгаданыя ўладанні набылі брыгіткі, якія падзялілі сядзібу на 5 пляцаў (1775), а потым — на 9 (1780), з якіх толькі адзін быў забудаваны³⁸³. Гэта сведчыць аб тым, што пляцы брыгітак не пуставалі, а былі прадметам пастаянных кантрактаў куплі-продажу. Дзея ілюстрацыі гэтай з’явы нагадаем хаця ж бы некалькі прыкладаў. У тагачасных кнігах гарадзенскага магістрата паведамляецца аб зямельнай дамове паміж шаўцом Янам Бжэшчынскім ды Марцінам Нядзведскім, які за суму 1025 злотых купіў узведзены на „царкоўным пляцы” дом (№ 449). У 1792 г. Ян Будрык запісаў зяцю і дачцэ, Якубу ды Барбары Палчэўскім, забудаваны пляц юрыдыкі брыгітак. У 1795 г. Юзаф, Ян і Антоні Хайкоўскія за 11 чырвоных злотых саступілі сваю сядзібу Тамашу Мураўскаму (№ 453)³⁸⁴.

Ля ўсходняй мяжы горада, насупраць кляштара брыгітак у 18 ст. раскінулася вялізная юрыдыка, якая складалася з двара і шасці пляцаў, надворнага кароннага маршалка Юрыя Мнішка. У 1775 г. тут стаялі шэсць дамоў. Перад 1780 г. сядзіба перайшлі ва ўласнасць зяця маршалка, генерала кароннай артылерыі Станіслава Шчаснага Патоцкага. Пасэсія складалася з дворыка і сямі пляцаў, з якіх толькі адзін быў не забудаваны³⁸⁵.

³⁸² РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyčno-architektoniczne...*, s. 259.

³⁸³ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyčno-architektoniczne...*, s. 259.

³⁸⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 15 арк. 168-169, 849; спр. 16 арк. 1371.

³⁸⁵ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93.

Азёрская вуліца³⁸⁶

Азёрская вуліца, якая выходзіла з Рынку, была галоўнай усходняй планіровачнай воссю Гародні. Крыніцы шматразова падкрэсліваюць яе значэнне ў жыцці горада. У 1634 г. усходні тракт, які быў працягам Азёрскай вуліцы, адным з пісараў Гарадзенскага земскага суда быў акрэслены так: „[...] *дорога Великая, которая идет з [...] Городна до Скидля*”³⁸⁷. У 16 ст. 46 з 49 вулічных пляцаў знаходзіліся ў валоданні мяшчан. Адным з нешматлікіх шляхецкіх уладальнікаў нерухомасці на Азёрскай вуліцы быў „*боярин господарский*” Мацейка Петрашкевіч (1539, 1540, 1560—1561)³⁸⁸. У другой палове 17 ст. шляхецкіх сядзіб на вуліцы пабольшала. У рэвізіі горада 1680 г. было занатавана, што толькі 13 участкаў належала мяшчанам. Паўднёвы бок Азёрскай вуліцы ў той час складаўся з 10 гарадскіх пляцаў ды 4 земскіх сядзіб, а таксама зямельнага комплексу кляштара брыгітак. На паўночным баку вуліцы знаходзіліся ўчасткі кляштара езуітаў і па два пляцы гарадскога ды земскага падпарадкавання³⁸⁹. На працягу 18 ст. працэс выціскання мяшчанскай уласнасці і пераразмеркавання зямельнай уласнасці паглыбіўся. У 1780 г. з 33 пляцаў Азёрскай вуліцы толькі адзін знаходзіўся ў распараджэнні горада. У выніку згаданых маёмасных адносін колькасць вулічных пляцаў на Азёрскай вуліцы зменшылася з 49 (16 ст.) да 33 (канец 18 ст.).

Паўночны бок

Размешчаны на рагу Рынку ды Азёрскай вуліцы квартал у 17 ст. займалі збудаванні кляштара гарадзенскіх езуітаў з барочным касцёлам, які ўзвышаўся над рэгулярнай забудовай Рынку. За ягонай апсідай мясцілася бурса, за якой праходзіў невялікі завулак, папярочны ў адносінах да Азёрскай вуліцы.

На ўсходнім баку гэтага завулка раскідваліся ўчасткі кляштарнай юрыдыкі манахаў-езуітаў. У каралеўскай рэвізіі Гародні 1680 г. апісваюцца езуіцкія пабудовы на Азёрскай вуліцы даволі сціпла: „*Пляц аа. езуітаў, на якім камяніца, забудаваны. Пляцы тых жа, на каторых дамоў пяць забудаваных*”³⁹⁰. У спісе нерухомай маёмасці Гародні 1726 г. адзначаецца наступнае: „*Бурса аа. езуітаў, за бурсай юрыдыка, дамоў пяць лібертаваных. Вулачка да царквы Вакрасенскай. Халуп 3 аа. езуітаў лібертаваных*”³⁹¹. Пяццю згаданымі пляцамі езуіты валодалі яшчэ ў 1753 г. У 1775 г. пасасія перайшла да гарадзенскага земскага судзі Казіміра Вольмера (будучы маршалак Гарадзенскага павета). Сядзіба была забудавана камя-

³⁸⁶ У крыніцах 1793 г. вуліца называлася Брыгіцкай. Сучасная назва — вуліца К. Маркса.

³⁸⁷ АВАК, т. I, с. 75.

³⁸⁸ АВАК, т. XVII, с. 16, 17, 155; ПКГЭ, т. II, с. 33.

³⁸⁹ ПКГЭ, т. II, с. 192.

³⁹⁰ Тамсама.

³⁹¹ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94.

ніцай ды пяццю жыдоўскімі дамамі³⁹². Як уладальнікі пасесіі Вольмеры сустракаюцца яшчэ ў 1794 г.³⁹³ На падставе захаваных дакументальных сведчанняў можна зрабіць выснову аб тым, што карыстальнікі Вольмеравых пляцаў належалі да групы заможных жыхароў горада. Доказам гэтай думкі з’яўляецца акт куплі-продажу аднаго з забудаваных пляцаў, які ў 1786 г. пераплётчык Борух Есялёвіч за 3000 злотых прадаў жонцы кантралёра Скарбовай камісіі ВКЛ Караліне Бэкю. Вядома таксама, што ў 1793 г. кантралёр Камісіі Людвік Бэкю саступіў гэты дом за 3780 злотых гарадзенскаму купцу Шлёму Юдэлёвічу³⁹⁴.

Карыстальнікам суседняга пляца гарадскога падпарадкавання на працягу 18 ст. былі Стрыенскія. Аб іхнім двары ўпершыню ўпамінаецца ў 1726 г. Пажар горада 1753 г. не крануў забудовы пляца. Па звестках 1780 г., сядзібай валодаў адзін з прадстаўнікоў роду Стрыенскіх³⁹⁵.

Наступныя пляцы паўночнага боку вуліцы Азёрскай у канцы 17 ст. належалі мяшчанам Аляскевічам і шавецкаму цэхмістру Станіславу Садоўскаму. Праўдападобна, на пачатку 18 ст. згаданыя пляцы былі аб’яднаны ў адну сядзібу новым уладальнікам, якім, па звестках 1726 г., быў Жылінскі. У сярэдзіне 18 ст. паловай пасесіі карысталіся Сымон ды Марцін Апановічы, якія ў 1760 г. прадалі ўчастак прэзідэнту Гародні Юзафу Бадаракі. У 1775 г. намеснік Скарбовай камісіі ВКЛ Юзаф Зялінскі з жонкай Розай, дачкой прэзідэнта, прадалі пляц каралеўскаму сакратару Ваўжынцу і Тэрэзе з Бадаракі Сабалеўскім³⁹⁶.

Паводле крыніц 1726 г., побач знаходзіліся пляцы брыгітак. Сядзібы былі забудаваны домам асэсарскага пісара Вайткевіча і дварамі інфлянцкага кашталяна Яна Шрэтэра³⁹⁷. З усходняга боку да пляцаў брыгітак прымыкала сядзіба вялікага кароннага маршалка Юрыя Мнішка.

У сярэдзіне 18 ст. у выніку пераразмеркавання зямельнай уласнасці ў гэтай частцы Азёрскай вуліцы сфарміраваліся два зямельныя комплексы — брыгіцкага кляштара і Мнішкаў. Мнішкава сядзіба займала вялізную прастору на ўсход ад брыгіцкай юрыдыкі, распасціраючыся паміж вуліцамі Азёрскай і Рэзніцкай. У тарыфе падымнага падатку Гародні 1775 г. было засведчана, што юрыдыка маршалка была забудавана „палацам”, чатырма дамамі і

³⁹² РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2.

³⁹³ [Spis...], s. 94.

³⁹⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 796-797; спр. 15 арк. 1071-1072.

³⁹⁵ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2.

³⁹⁶ ПКГЭ, т. II, с. 192; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 6 арк. 1034-1035; спр. 11 арк. 605, 611.

³⁹⁷ Ян Шрэтэр (Jan Schrötter/ Szretter) у 1718—1726 г. займаў пасаду інфлянцкага кашталяна (*Urzednicy inflanccy XVI—XVIII wieku*, opr. K. Mikulski, A. Rachuba, Kórnik, 1994, s. 126).

карчмой. У легендзе плана Гародні 1780 г. была зафіксавана размешчаная паміж Азёрскай ды Новаўдзялянай вуліцамі карчма, для гаспадарчай тапаграфіі горада аб'ект недругараднага плана. З другога боку, можна дапусціць, што з цягам часу значная частка мнішкаўскай пасэсіі магла перайсці ў валоданне брыгітак³⁹⁸. На кляштарных пляцах жылі прадстаўнікі розных сацыяльных і маёмасных груп. Напрыклад, у 1791 г. шматгадовы „*намеснік кляштарных юрыздык*” Станіслаў Судніцкі атрымаў ад манашак пляц пры Азёрскай, які галоўным фасадам жылых будынкаў выходзіў на Навікоўскую вуліцу.

Паўднёвы бок

Паўднёвы бок Азёрскай вуліцы ў канцы 17 ст. складаўся з 14 пляцаў, а дамінуючым архітэктурным акцэнтам ягонай забудовы, бясспрэчна, з'яўляўся кляштар брыгітак.

Першая сядзіба вуліцы ляжала на рагу з Рынкам. Да яе прымыкаў пляц, якім валодаў ябланоўскі староста³⁹⁹ Крыштоф Патоцкі. За ўладаннямі Патоцкіх размяшчаўся шэраг гарадскіх пляцаў, набытых у 1652 г. Андрэем Яўлаховічам, злотнікам Шараўскім ды Станіславам Узоркам у мясцовага шавецкага цэхмістра Барташа Ласкоўскага. За імі знаходзілася лібертаваная пасэсія, якую мяшчанін Барталамей Тарлей саступіў падкаморыю Бельскай зямлі Юзафу Карпу. З ўсходу ад ягонай сядзібы ляжаў пляц пісара гарадзенскай мытнай каморы Яна Лангуса, набыты ў 1667 г. у бранскага шляхціча Міхала Держаноўскага. У 1675 г. Лангус купіў яшчэ адзін суседні ўчастак. За ўладаннямі Лангуса знаходзілася пасэсія гарадзенскага райцы Марціна Макоўскага⁴⁰⁰.

У канцы 17 ст. згаданыя вышэй уладальнікі прадалі свае ўчасткі Сапегам. Найбольшай колькасцю набыткаў мог пахваліцца вялікі літоўскі падскарбі Бенядзікт Павел Сапега, які купіў камяніцу ксяндза-дамініканца Антонія Лангуса, а таксама Станіслава і Канстанціна Лангусаў (1680), пляц Марціна Макоўскага (1687), участак падляскага падстоля Тэадора Карпа і бельскага падкаморыя Крыштофа Карпа (1691). Акрамя таго, віленскаму ваяводзе Казіміру Сапегу сваю камяніцу ў 1681 г. прадалі Патоцкія, а праз тры гады — Тэадор Яўлаховіч ды каваль Тэадор Сумскі⁴⁰¹.

Па звестках 1726 г., на ўтворанай юрыдыцы Сапегаў стаялі два палацы: адзін — ў Рынку, другі, што выконваў функцыю сенатарскай залы, быў павернуты фасадам да Азёрскай вуліцы⁴⁰².

³⁹⁸ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94; Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

³⁹⁹ Ябланоўскае староства ляжала ў Трэмбаўельскім павеце Рускага ваяводства на Украіне. Патоцкія валодалі Яблановам з 16 ст. (*Słownik geograficzny ...*, t. 3, Warszawa, 1882, s. 349).

⁴⁰⁰ АР БАН Літвы, F 18-134 арк. 28; НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 125, 286, 577, 579; ПКТЭ, т. II, с. 192.

⁴⁰¹ АР БАН Літвы, F 18-134 арк. 26, 28-30.

⁴⁰² На думку Ежы Кавальчыка, гэты палац быў узведзены ў 1687 г. (J. Kowalczyk, *Pałace...*, s. 456).

З 1748 г. сядзіба перайшла ў валоданне ўнука Бенядзікта Паўла, літоўскага падканцлера Міхала Антонія Сапегі. Наступным уладальнікам згаданага комплексу нерухомай маёмасці быў вялікі літоўскі канцлер і польны літоўскі гетман Аляксандр Міхал Сапега.

Сапегі валодалі юрыдыкай да апошняга падзелу Рэчы Паспалітай і ахвотна здалі ў арэнду свае пляцы заможным жыхарам горада. У 1793 г., перадаючы ў карыстанне адзін з участкаў, Аляксандр Міхал Сапега падпісаў кантракт з Моўшам Зеліковічам, абавязваючы апошняга ўзвесці дом з мансардай ды мураванымі комінамі. Штогадовая аплата арэнды пляца складала 30 злотых. З кніг гарадзенскага магістрата вынікае, што ў гэтым жа 1793 годзе ўзведзены дом быў прададзены генералам артылерыі ВКЛ князем Францішкам Сапегам за 3000 злотых Ізраэлю Юдэлівічу⁴⁰³.

Наступнымі пляцамі паўднёвага боку вуліцы Азёрскай у 1680 г. валодалі Федаровіч і гарадзенскі земскі суддзя Тамаш Валовіч. У 1691 г. гэтыя ўчасткі набыў львоўскі стараста Шаняўскі, які паставіў на іх двор. Наступны пляц у 1680 г. належаў Юрыю Юргевічу. У 1691 г. Юргевічы разам са сталярскім цэхмістрам Янам Хацукевічам прадалі пляц віцэ-інстыгатару і пісару маршалкоўскага суда ВКЛ Яну Дыянізію Рамановічу. У сярэдзіне 18 ст. уладальнікам пасэсіі, забудаванай драўляным палацам з афіцынамі, быў ваявода Рускага ваяводства⁴⁰⁴ князь Аляксандр Аўгуст Чартарыйскі. Магчыма, што ён валодаў пасэсіяй яшчэ ў 1780 г.⁴⁰⁵

Апошнія тры пляцы, якія цягнуліся ва ўсходнім накірунку, у бок кляштара, у 1680 г. былі ўласнасцю муляра Войцеха Скаўронскага, Енджэя Бышчынскага (набыты ім у 1669 г.) і жонкі кароннага падкаморыя Канстанцыі Бутлер (куплены каля 1675 г.). У архіўных матэрыялах пачатку 18 ст. адзначаецца, што гэтымі ўчасткамі ў той час валодаў лівонскі кашталян Ян Шрэтэр, які забудаваў сядзібу дворыкам. У сярэдзіне 18 ст. участкі ўвайшлі ў зямельны фонд брыгітак. У 1780 г. на іх стаяў двор Статкевіча і, як можна меркаваць, надворнага літоўскага харужага Кароля Храптовіча⁴⁰⁶.

Усходнія гарадскія ўскрайкі займала вялізная юрыдыка брыгітак з кляштарам, касцёлам і гаспадарчымі збудаваннямі, у тым ліку карчмой. У 1775 г. на брыгіцкіх пляцах жылі дзесяць каталіцкіх сем'яў ды два пляцы былі заселеныя жыдамі⁴⁰⁷.

⁴⁰³ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 16 арк. 139-140, 303.

⁴⁰⁴ Рускае ваяводства — адміністрацыйная адзінка са сталіцай у Львове, заснаваная каралём Ягайлам.

⁴⁰⁵ Аляксандр Аўгуст Чартарыйскі памёр у 1782 г. (РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872).

⁴⁰⁶ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 352, 581; *ПКГЭ*, т. II, с. 192; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94; ГАСА, АР, Адз. XVIII 333; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

⁴⁰⁷ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2.

Навікоўская вуліца⁴⁰⁸

Упершыню гэтая невялікая вуліца, якая злучала Азёрскую з Дзям'янаўскай, упамінаецца ў 16 ст. У адзначаны час вулічная прастора складалася з шасці пляцаў ды трох мяшчанскіх агародаў. Свае сядзібы на вуліцы мелі магістрацкія ўраднікі — лаўнік Кюнан Варабей ды райца Давыд Навіковіч. У 17 ст. усходні бок вуліцы быў заняты кляштарнымі будынкамі брыгітак. Тут стаяў іхні касцёл, які галоўным фасадам выходзіў на вуліцу Навікоўскую.

З цягам часу брыгіткі скупілі таксама ўчасткі заходняга боку вуліцы. Згодна з планам Гародні 1780 г., на гэтым баку вуліцы ляжала дзесяць пляцаў. У наступным дзесяцігоддзі 18 ст. на ёй было ўтворана пяць сядзіб. Уладальнікам першай сядзібы, размешчанай у паўночна-заходняй частцы вуліцы, быў кансісторскі пісар Урановіч (1780, 1790). Наступны пляц належаў капелісту Юзафу Юшкевічу (1780, 1790). У 1794 г. ім валодала Разалія Юшкевіч. Далей мясціўся ўчастак, які паміж 1790 і 1793 г. набыў намеснік брыгіткіх юрыдык Казімір Судніцкі. У 1793 г. гэты пляц (№ 556) купіў Міхал Рапшоўскі, пазней саступіў яго Мацею Міцкевічу. Чацвёрты пляц з дворыкам у 1790 г. належаў бераставіцкаму пробашчу і гарадзенскаму афіцыялу Яну Непамуцэну Кадлубоўскаму⁴⁰⁹, які ў 1795 г. прадаў нерухомасць падстолію Ліфляндскага княства Людвіку Ліпніцкаму. Двор Кадлубоўскага, пабудаваны ў 90-я гады 18 ст., быў добрым прыкладам рэпрэзентатыўнай забудовы вуліцы. На пляцы стаяла стайня, вазоўня і стары дом з сутарэннямі. Апошні пляц, ля паўднёвай ускраіны вуліцы, займаў шпіталь брыгітак⁴¹⁰.

Вуліца з Азёрскай вуліцы да вуліцы Дзям'янаўскай⁴¹¹

Гэтая невялікая вуліца мела форму зігзага. У перыяд Новага часу яна складалася з трох фрагментаў. Выходзячы з Дзям'янаўскай, яна ішла ў паўночным накірунку, пасля двойчы паварочвала: першы раз — на ўсход, другі — на поўнач. Такім чынам, з захаду вуліца межавала з задворкамі вуліцы Навікоўскай, а з усходняга боку — з пляцамі Сапегаў.

У 16 ст. яе прастора падзялялася на сем пляцаў і адзін агарод⁴¹². У 18 ст. вулічная нерухомая маёмасць у абсалютнай большыні знаходзілася ў руках магнатаў, шляхты і духавенства. Два пляцы заходняга вулічнага боку з'яўляліся інтэгральнай часткай юрыдыкі

⁴⁰⁸ Назва паходзіць ад мяшчанскага прозвішча Навіковічаў. Сучасная вуліца Маладзёжная.

⁴⁰⁹ Ксёндз Ян Непамуцэн Кадлубоўскі, віленскі афіцыял, аліцкі пробашч, выкладчык гарадзенскай школы Адукацыйнай камісіі, названы „працавітым ды ўзорным старцам, які жыве пры кляштары” (1790) (ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 123 (СА 2780) арк. 84; АР БВУ, F 2 DC 96 арк. 4).

⁴¹⁰ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 15 арк. 1197-1198, 1305; спр. 16 арк. 1173-1174; ПКТЭ, т. II, с. 35; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, СА 11649; [Spis...], s. 94.

⁴¹¹ Фрагмент сучаснай вуліцы Сацыялістычнай паміж вуліцамі Свядлова ды Карла Маркса.

⁴¹² ПКТЭ, т. II, с. 35-36.

Сапегаў, размешчанай у сегменце паміж Азёрскай ды “вуліцай з Азёрскай да вуліцы Дзям’янаўскай”. А таму тут мясціліся збудаванні гаспадарчай інфраструктуры: стайні, рамізы ды невялікая афіцына⁴¹³. На другім пляцы гэтага боку ў сярэдзіне 18 ст. стаяў двор Спышнёнаў, які двойчы ўпамінаецца ў дакументах 1752 і 1780 г.⁴¹⁴

У другой палове 18 ст. на ўсходнім баку гэтай вуліцы знаходзіліся чатыры пасэсіі. Першым пляцам у 1780 г. валодаў Штурмер (Sztürmer). Не выключана, што чарговым уладальнікам сядзібы быў кавальскі цэхмістр Ігнацы Арашэвіч, які ў 1787 г. прадаў яе райцу гарадзенскага магістрата, інтэнданту мясцовай каралеўскай друкарні Яну Ясінскаму. У 1794 г. апошні паставіў тут новы дом, а потым саступіў нерухомасць гісэру гарадзенскай друкарні Нахіму Хацкелевічу⁴¹⁵.

Дворык Людвіка Карыбута Дашкевіча ў 1787 г. перайшоў да падчашага і канюшага Гарадзенскага павета Яна Мароза ды ягонай жонкі Тэрэзы, якая паходзіла з роду Дашкевічаў. З поўдня да гэтага ўчастка прымыкаў яшчэ адзін пляц Мароза (1775)⁴¹⁶. На рагу з вуліцай Дзям’янаўскай ляжаў участак ксяндза афіцыяла Яна Непамуцэна Кадлубоўскага (1775, 1780). Можна меркаваць, што недзе на мяжы 80—90-х гадоў 18 ст. гэтую сядзібу набыў гарадзенскі земскі суддзя і маршалак Гарадзенскага павета Тадэвуш Александровіч⁴¹⁷.

Вуліца Дзям’янаўская⁴¹⁸

Вуліца, якая размяшчалася ў паўднёва-ўсходняй частцы горада, ішла паралельна з вуліцай Азёрскай і з’яўлялася папярочнай у адносінах да Бернардзінскай. У 16 ст. зямельныя ўчасткі знаходзіліся ў валоданні рамеснікаў (муляра Марціна Пашковіча), заможных мяшчан (войта Матыса Ясынца, у крыніцах таксама згадваецца „*войтаўскі агарод*” Паўла Мыцкевіча), а таксама надворнага маршалка і земскага літоўскага падскарбія Астафія Валовіча і, як можна дапускаць, князя Фёдара Масальскага.

Нягледзячы на тое, што мяшчанская ўласнасць складала 80% агульнай колькасці вулічных сядзіб, насамрэч, мяшчане валодалі каля 50% вулічных сядзіб. У канцы 17 ст. з пашці пляцаў паўднёвага боку вуліцы толькі два былі ўласнасцю мяшчан. На паўночным баку знаходзіліся пасэсіі гарадзенскай шляхты і пляцы брыгатак. Па звестках легенды плана Гародні 1780 г., з 22 пляцаў толькі адзін належаў мяшчанам⁴¹⁹.

⁴¹³ ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258.

⁴¹⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 9 арк. 999-1000; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258.

⁴¹⁵ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 14 арк. 1323-124; спр. 16 арк. 95-97.

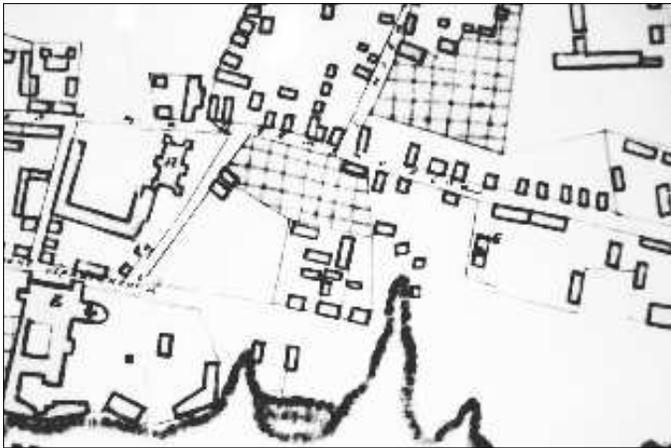
⁴¹⁶ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 14 арк. 53; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв.

⁴¹⁷ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 16 арк. 805; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

⁴¹⁸ Сучасная вуліца Свядлова.

⁴¹⁹ ПКГЭ, т. II, с. 36-37, 195; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

Акрамя таго, вулічныя пляцы часта траплялі ў рукі ўладальнікаў шляхецкіх сядзіб сумежных вуліц: Бернардзінскай, „вуліцы Другой з вуліцы Дзям’янаўскай”, Аліскоўскай і Навікоўскай.

Іл. 56.
Дзям’янаўская
вуліца. Фрагмент
плана Гародні
1795 г.

Паўднёвы бок

Уладальнікам першага пляца гэтага боку вуліцы быў каронны гетман Ян Клеменс Браніцкі. Палац гетмана быў знішчаны падчас пажару 1753 г. У легендзе плана Гародні 1780 г. было пазначана, што дворыкам валодала ягоная жонка⁴²⁰.

Наступны невялікі ўчастак у сярэдзіне 18 ст. належаў кракаўскаму біскупу Енджэю Станіславу Залускаму. У 1780—1790 г. пасэсія знаходзілася ў валоданні каморніка Гарадзенскага павета Андрэя Сарасекі.

У канцы гэтага боку вуліцы, ля ўсходняй гарадской мяжы, на пачатку 18 ст. раскідваліся ўладанні віленскага біскупа Пятра Панцажынскага. Як вядома, свае ўладанні біскуп перадаў кляштару баніфратраў, заснаванаму ў 1728 г. У 1775 г. на ўчастках кляштарнай юрыдыкі стаяла восем дамоў, заселеных пераважна каталіцкім насельніцтвам. Легенда плана Гародні 1780 г. адзначае ля ўсходняй мяжы Дзям’янаўскай вуліцы пяць кляштарных пляцаў. Хутчэй за ўсё, у склад юрыдыкі ўваходзілі дзве забудаваныя сядзібы Шарніцкага і Кланіцкага, зазначаныя на плане горада 1753 г.

За кляштарам баніфратраў у другой палове 18 ст. ляжаў дворык харужага Гарадзенскага павета Людвіка Панцажынскага⁴²¹.

Паўночны бок

Пляцы гэтага адрэзка вуліцы размяшчаліся паміж Бернардзінскай вуліцай і вулачкай, якая ішла з Азёрскай вуліцы ў бок вулі-

⁴²⁰ Ізабэла з Панятоўскіх Браніцкая.

⁴²¹ ЛДГА, СА 11649; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 15 арк. 254-255; Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258.

цы Дзям'янаўскай. Першы пляц, які знаходзіўся на рагу Дзям'янаўскай і Бернардзінскай вуліц, на пачатку 18 ст. належаў віцебскаму ваяводзе Казіміру Аляксандру Пацею. У 1753 г. палац трохкага ваяводы Аляксандра Пацея згарэў. Тарыф дымоў Гародні 1775 г. падае, што на ягоным участку стаяў адзін дом. Пасэсія належала Пацеям яшчэ ў 1790 г. На ёй стаяў двор рагачоўскага старасты Пацея⁴²².

Чарговым зямельным уладаннем, забудаваным дзевяццю „халупамі”, у 1680 г. валодаў ябланоўскі стараста Крыштоф Патоцкі. У 1726 г. участак належаў навагрудскаму кашталяну Антонію Навасельскаму. У 1752 г. уладальнікам пляца з дваром быў Людвік Тышкевіч, будучы польны гетман ВКЛ. У 1753 г. забудова ўчастка згарэла падчас пажару. Таму можна меркаваць, што доўгі час пляц пуставаў, аб чым сведчаць дадзеныя 1780 г.⁴²³

Далей размяшчаўся пляц, лібертаваны гарадзенскім падстарастам Казімірам Катовічам у 1677 г., забудаваны драўляным дваром, афіцынамі, стайнямі і стайневай майстэрняй (машталерняй). У 1690 г. пасэсія перайшла да сям'і Рукевічаў. У 1726 г. ёю валодаў гарадзенскі мечнік Рукевіч. У 1752 г. ягоны сын Якуб Рукевіч прадаў сядзібу за 550 злотых вялікаму пісару ВКЛ Міхалу Казіміру Агінскаму. У 1792 г. апошні запісаў вялікаму літоўскаму падскарбію Міхалу Клеафасу Агінскаму сваю нерухомую маёмасць, якая складалася з палаца, афіцын і стайняў. Сядзібу засяляла 35 юрыдычан⁴²⁴. Па звестках інвентару, складзенаму ў 1803 г. пасля смерці вялікага літоўскага гетмана Агінскага, на пляцы стаяў двухпавярховы палац „на падмурках даволі высокіх драўляны”, афіцына, стайні і вазоўні⁴²⁵.

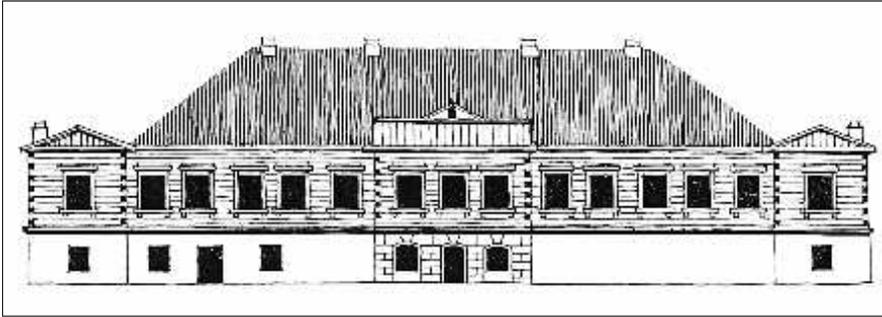
Іл. 57а. Палац Агінскіх.
Фрагмент плана
Гародні 1795 г.

⁴²² ПКТЭ, т. II, с. 195; ЛДГА, СА 11649; Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258.

⁴²³ ПКТЭ, т. II, с. 195; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258.

⁴²⁴ ПКТЭ, т. II, с. 195; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 9 арк. 999-1000; спр. 15 арк. 486-490; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94, 42адв.

⁴²⁵ НБ ПАУ і ПАН у Кракаве, № 5885 арк. 42.

Іл. 576. Палац Агінскіх. Рэканструкцыя.

У квартале, абмежаваным вуліцай Дзям'янаўскай ды вулачкай, якая злучала яе з Азёрскай і вуліцай Навікоўскай, размяшчалася некалькі пляцаў. Адным з іх валодаў ваявода Рускага ваяводства Аляксандр Аўгуст Чартарыйскі. З паўночнага боку гэты ўчастак прымыкаў да яшчэ адной сядзібы ваяводы, забудаванай палацам ды іншымі гаспадарчымі пабудовамі (стайнямі ды рамізамі). Па звестках 1780 г., пляц быў незабудаваны⁴²⁶. Верагодна, што ў 80-я гады 18 ст. частка сядзібы перайшла ў валоданне лідскага земскага судзі і камісара Скарбовай камісіі ВКЛ Людвіка Сабалеўскага. У 1790 г. ўчастак набыў капітан другога пешага рэгімента вялікай булавы войск ВКЛ Ян Бэ⁴²⁷, які праз два гады саступіў набытак Грыгорыю Тышкевічу⁴²⁸.

У канцы 17 ст. на скрыжаванні з паўночна-ўсходнім бокам Навікоўскай вуліцы ляжалі пляцы брыгітак, забудаваныя 16 дамамі. У 1775 г. на ўчастках стаяла 8 дамоў каталіцкага насельніцтва і два двары. У 1775—1780 г. на брыгіцкіх пляцах знаходзіўся дворык вялікага літоўскага лоўчага Антонія Забелы і ягонага сына Юрыя Забелы⁴²⁹. У 1790 г. пляц Забелаў набыў капітан рэгімента вялікай булавы войск ВКЛ Фларыян Стэфані дэ Хендорф⁴³⁰. Участкі брыгіцкай юрыдыкі засялялі таксама Адам Календа, капеліст Ёніш Будзейскі, муляры Ян Навіцкі і Аўгустын, а таксама жyd Цыдзік⁴³¹.

Перадапошні пляц паўночнага боку вуліцы ў сярэдзіне 18 ст. належаў вялікаму кароннаму гетману Вацлаву Жэвускаму. У 1775 г. ўчастак быў забудаваны драўляным палацам, побач з якім, як паказваюць крыніцы 1780 г., стаяла карчомка. Праў-

⁴²⁶ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258.

⁴²⁷ M. Machynia і інш., *Oficerowie...*, s. 353.

⁴²⁸ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 15 арк. 581-582.

⁴²⁹ Юры Забела — ротмістр 12-ай харугвы Літоўскай польнай булавы (1792) (M. Machynia і інш., *Oficerowie...*, s. 63).

⁴³⁰ M. Machynia і інш., *Oficerowie...*, s. 359.

⁴³¹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 15 арк. 326-328; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

дападобна, у 1790 г. дваром валодаў надворны літоўскі падскарбі Антоні Дзяконскі⁴³².

Над ірвом, які выконваў ролю гарадской мяжы, у другой палове 18 ст. ляжаў незабудаваны пляц Барановіча⁴³³.

Вуліца Другая з вуліцы Дзям'янаўскай⁴³⁴

Гэтая даволі невялікая вуліца выходзіла з Дзям'янаўскай вуліцы і ішла ў паўднёвым кірунку, дзе ўпіралася ў будынак бернардынскага кляштара. Яе назва вынікала з таго, што ролю „першай” вуліцы, якая выходзіла з Дзям'янаўскай, выконвала паралельная ёй вуліца Аліскоўская.

Заходні бок

У паўночнай частцы заходняга боку вуліцы ў сярэдзіне 18 ст. ляжалі пляцы, якія з захаду межавалі з задворкамі сядзіб Бернардынскай вуліцы, а з поўдня — з пляцамі Храптовічаў. Дворыкам і карчмой, якія знаходзіліся ў гэтага частцы вуліцы, з 1762 г. валодалі Незабітоўскія. Матэрыялы 1775 г. упамінаюць аб тым, што ўладальнікам пасэсіі быў навагрудскі харужы Незабітоўскі⁴³⁵.

Аднак большую частку заходняга боку вуліцы ў 1726 г. займала зямельнае ўладанне з дваром ды карчмой гарадзенскага старасты Міхала Масальскага. Пасэсія складалася з трох пляцаў, якімі Масальскія валодалі яшчэ ў 1780 г. Не выключана, што ў канцы 18 ст. сядзібай валодалі Агінскія. Праз дванаццаць год пасэсія з палацам, афіцынамі і стайнямі дасталася ў спадчыну вялікаму літоўскаму падскарбію Міхалу Клеафасу Агінскаму⁴³⁶. Недзе каля 1786 г. яе набыў „*юрыздатар*” Жукоўскі. Чарговым уладальнікам пасэсіі быў гарадзенскі падстараста, будучы гарадзенскі гродскі суддзя Аляксандр Міхал Эйсмант. У 1792 г. апошні прадаў уладанне хэлмінскаму лоўчаму, райцу гарадзенскай канфедэрацыі Яцку Стэфану Мазеўскаму, які, у сваю чаргу, праз два гады саступіў нерухомасць Мартхелю Абрамовічу і Берку Маўшэвічу⁴³⁷.

Усходні бок

На ўсходнім баку вуліцы ў сярэдзіне 18 ст. знаходзіўся вялізны ўчастак, які з поўначы прымыкаў да вуліцы Дзям'янаўскай, а з усходу кранаў вуліцу Аліскоўскую. Таму, па прычыне сваёй тапаграфіі, часта залічваўся да Дзям'янаўскай вуліцы. Аналіз адшуканых матэрыялаў дазваляе правесці наступную рэканструкцыю

⁴³² ЛДГА, СА 11649; Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

⁴³³ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

⁴³⁴ Да нашага часу не захавалася.

⁴³⁵ *Obiasnienie...*, s. G; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв.

⁴³⁶ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 15 арк. 486-490; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258.

⁴³⁷ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 15 арк. 947-948; спр. 16 арк. 1197; ЛДГА, Ф. 1029 воп. 1 спр. 191.

маёмасных адносін гэтай сядзібы: у 1671 г. літоўскі стражнік Тэадор Пац набыў у гарадзенскага харужыча Міхала Масальскага пляц, які апошні атрымаў у спадчыну ад гарадзенскага падкаморыя Станіслава Масальскага. У 1678 г. літоўскі абозны Баніфацы Тэафіл Пац саступіў пасэсію літоўскаму падчашаму Яну Каролю Дольскаму⁴³⁸. З 1692 г. пляцам валодаў гарадзенскі харужы і земскі суддзя Крыштоф Міцута⁴³⁹. У 1725 г. падкаморы Гарадзенскага павета Казімір Фларыян Міцута і гарадзенскі падстолі Антоні Міцута прадалі пляц смаленскаму скарбніку Якубу Рукевічу. Паводле крыніц, у 1743 г. падляскі лоўчы Антоні Крамкоўскі з жонкай Агнешкай з дому Рукевічаў саступілі пасэсію віленскаму ваяводзе, вялікаму літоўскаму гетману Міхалу Сервацыю Вішнявецкаму. Пасля яго нерухомая маёмасць перайшла да генерал-лейтэнанта войск ВКЛ Адама Бжастоўскага і ягонай жонкі Генавефы з дому Агінскіх, якія ў 1751 г. прадалі пляц з драўляным палацам кароннаму прымасу, гнезненскаму архібіскупу Адаму Камароўскаму⁴⁴⁰. У 1754 г. прымас Камароўскі саступіў яго літоўскаму маршалку, будучаму трэцкаму кашталяну Андрэю Ігнацыю Агінскаму⁴⁴¹. У тарыфе дымоў Гародні 1775 г. пасэсія названа „*руінамі палаца я[сна] в[яльможнай] Агінскай Кашталяніі*”. У 1780 г. Агінскія працягвалі валодаць пляцам⁴⁴².

Аліскоўская вуліца⁴⁴³

Як гэта было ў выпадку папярэдняй вуліцы, адна з найстарэйшых гарадскіх артэрыяў, Аліскоўская, злучала Дзям’янаўскую вуліцу з бернардзінскімі пабудовамі. У 16 ст. яе жыхарамі былі пераважна мяшчане, у тым ліку злотнік Андрэй Станіславіч⁴⁴⁴. Вуліца складалася з сядзіб і грунтаў аднаго ўсходняга боку, таму што пляцы заходняга боку залічваліся да „*вуліцы Другой з вуліцы Дзям’янаўскай*” і Дзям’янаўскай вуліцы. Трэба звярнуць увагу на наступныя асаблівасці размяшчэння ўчасткаў усходняй часткі вуліцы, якія знаходзіліся не толькі непасрэдна пры вулічнай лініі, але таксама расцягваліся ўздоўж задворкаў пляцаў паўднёвага боку Дзям’янаўскай вуліцы, па лініі захад — усход.

Паўночна-ўсходні бок вуліцы ў сярэдзіне 18 ст. займала сядзіба Людвіка Тышкевіча, прызначанага віленскім цівуном у 1775 г. На паўночна-ўсходнім рагу вуліц Аліскоўскай і Дзям’янаўскай

⁴³⁸ НБ ПАУ і ПАН у Кракаве, № 4508; ЛДГА, Ф. 1177 воп. 1 спр. 4748 арк. 1-8; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 93.

⁴³⁹ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 19-20.

⁴⁴⁰ Тамсама, Ф. 1177 воп. 1 спр. 4748 арк. 9; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 9 арк. 65-67; НБ ПАУ і ПАН у Кракаве, № 4508 арк. 2.

⁴⁴¹ ЛДГА, Ф. 1177 воп. 1 спр. 4748 арк. 25-26.

⁴⁴² ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258.

⁴⁴³ У перыяд Новага часу, акрамя таго, называлася „*вуліцай Аліскоўскай з той вуліцы Дзям’янаўскай*” ці „*вуліцай ад аа. бернардзінцаў да вулічкі на Курган*”. У дадзены момант паўднёвая частка Сацыялістычнай вуліцы.

⁴⁴⁴ ПКГЭ, т. II, с. 37.

ляжала пасэсія Браніцкіх. Паміж 1753 і 1775 г. кракаўскі кашталян Ян Браніцкі прадаў частку сядзібы брэсцкаму кашталяну Марціну Матушэвічу⁴⁴⁵. У крыніцах 1775 і 1780 г. змешчана інфармацыя аб тым, што ў валоданні апошняга знаходзіліся тры вулічныя пляцы. У 1790 г. чарговы ўладальнік матушэвічаўскіх набыткаў, рэгент Галоўнага Літоўскага Трыбунала Ігнацы Грабоўскі, саступіў пасэсію кушчу Якубу Гаўсману⁴⁴⁶.

У паўднёвай частцы ўсходняга боку вуліцы размяшчаўся агарод і незабудаваны пляц бернардзінцаў, які з усходу прымыкаў да кляштарных збудаванняў. Частка ўладанняў, якія расцягваліся паміж кляштарам і задворкамі ўчасткаў паўночнага боку Падольнай вуліцы, яшчэ ў канцы 17 ст. перайшла да Сапегаў. Тут, у сегменце Аліскоўскай і Дзям'янаўскай вуліц, на ўскраіне ўзвышша быў узведзены так званы „*шкляны палац*”. У 1684 г. гвардыян гарадзенскіх бернардзінцаў Антоні Гладавіцкі прадаў пасэсію віленскаму ваяводзе і вялікаму літоўскаму гетману Казіміру Яну Сапегу. Дакладна не вядома аб тым, хто быў наступным уласнікам сядзібы. Захаваныя крыніцы не дазваляюць пакуль што пацвердзіць факт валодання нерухомасцю сынам Казіміра Яна, ваяводай мсціслаўскім Юрым Станіславам (памёр у 1732), ці ўнукам Казіміра Яна, мерацкім старастам і троецкім кашталянам Антоніем Казімірам Сапегам (памёр у 1739). Аналіз дакументальных матэрыялаў (дамова паміж гвардыянам бернардзінцаў Гіпалітам Рупейкам ды Антоніем Казімірам Сапегам 1727 г.) схіляе менавіта да апошняй версіі. Крыніцы абмянаюць характар забудовы пляца. Сядзіба з такой загадкавай назвай фіксуецца на плане Гародні 1753 г.⁴⁴⁷

На задворках пляцаў Матушэвіча ляжалі ўчасткі, якія ў сярэдзіне 18 ст. знаходзіліся пад гарадской юрысдыкцыяй, а ў другой палове стагоддзя перайшлі да ўрадніка гарадзенскага магістрата Тадэвуша Клявы, далей на ўсход размяшчаліся тры заселеныя пляцы баніфратраў і „*ўсеўны грунт*”⁴⁴⁸.

Бернардзінскі завулак (Бернардзінская гара)⁴⁴⁹

Артэрыя, якая ішла паралельна з Дзям'янаўскай, сфарміравалася на схіле 18 ст., а першае ўпамінанне аб ёй адносіцца да 1784 г. Можна дапускаць, што вуліца сфарміравалася ў выніку вымярэння новых пляцаў на грунтах бернардзінскага кляштара і забудовы шэрагу ўчасткаў Дзям'янаўскай і Аліскоўскай вуліц.

⁴⁴⁵ Сучаснікам ды і нашчадкам Марцін Матушэвіч быў вядомы не толькі як берасцейскі шляхціч, але таксама як аўтар каларытных успамінаў (*Pamiętniki Marcina Matuszewicza kasztelana brzeskiego-litewskiego 1714—1765*, wydał A. Pawiński, t. 1-4, Warszawa, 1876).

⁴⁴⁶ ЛДГА, СА 11649; Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв.; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 14 арк. 1121-1122.

⁴⁴⁷ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 7 арк. 421-422; НГАБ у Гродне, Ф. 1475 воп. 1 спр. 4 арк. 38; НБ ПАУ і ПАН у Кракаве, № 369, арк. 24-25адв.

⁴⁴⁸ ЛДГА, СА 11649; Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2АДВ; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

⁴⁴⁹ Сучасная назва — вуліца Парыжскай Камуны.

Завулак выходзіў з месца скрыжавання Маставой і Бернардзінскай вуліц. Адсюль ён ішоў ва ўсходнім напрамку, уздоўж паўночнага фасада касцёла бернардзінцаў ды кляштарнай юрыдыкі. Усходняя частка новай вуліцы была размешчана на абшары даўняга агарода і пустога пляца бернардзінцаў⁴⁵⁰.

У 1790 г. паўднёвы бок вуліцы займалі два пляцы Бернардзінцаў. За пабудовамі кляштара бернардзінцаў у 80-я гады 18 ст. было вымерана тры пляцы. Пляц № 638, згодна з кантрактам 1784 г., належаў гарадзенскаму харужаму Ігнацыю Ігнатовічу. У 1786 г. трохгадовы кантракт магістрата на забудову сумежнага пляца плошчаю 24 прэнты² атрымаў ваўкавыскі мастаўнічы Міхал Буткевіч. У 1787 г. сядзібу гэтага боку вуліцы набыў расенскі мастаўнічы Ян Грышкевіч.

На паўночным баку вуліцы, ля паўднёвага ўскрайку Аліскоўскай вуліцы, знаходзіліся пляцы, якія ў 1790—1794 г. былі ўласнасцю: № 639 — азёрскага плябана Панкоўскага; № 640 — літоўскага лоўчага Тадэвуша Вольмера, у 1795 г. дом перайшоў у арэнду Тэрэзе Катарскай; № 641 прададзены Марцінам Радзевічам каралеўскаму райцу Францішку Цыліху; № 642 належаў Антонію Стэцкевічу, а пасля ягонай смерці саступлены гарадзенскім ротмістрам Вінцэнтыем Стэцкевічам Францішку Цыліху. Карыстальнікамі чатырох пляцаў, якія былі ўласнасцю харужага Гарадзенскага павета Людвіка Панцажынскага, былі: Сымон Далянгоўскі (№ 643), Ян Казлоўскі (№ 644), Сымон Мікульскі (№ 645), Юзаф Паплаўскі (№ 646)⁴⁵¹

Бернардзінская вуліца ("вуліца з Рынку на Падол")⁴⁵²

Бернардзінская вуліца выходзіла з паўднёва-ўсходняга рага Рынку і цягнулася да наднёманскага Падола. З захаду вулічныя пляцы межавалі з пляцамі Маставой вуліцы, якая выходзіла з паўднёва-заходняга рынкавага рага. Таму ўладальнікі нерухомай маёмасці Маставой вуліцы часта набывалі пасэсіі суседняй Бернардзінскай вуліцы і ператваралі іх у задворкі сваіх сядзіб. Такім чынам, у гэтым квартале былі ўтвораны вялікія зямельныя ўладанні, якія распасціраліся паміж дзвюма вуліцамі. Блізу пагоркаў, на якіх узвышаліся кляштары бернардзінцаў і бернардзінак, Бернардзінская вуліца аб'ядноўвалася ў адно рэчышча з вуліцай Маставой.

У сярэдзіне 16 ст. амаль што ўсе вулічныя пляцы былі ўласнасцю мяшчан. Становішча змянілася ў другой палове 17 ст., калі нерухомасць на Бернардзінскай вуліцы пачала набываць шляхта.

Усходні бок

У каралеўскай рэвізіі Гародні 1680 г. падаецца аб наступных шляхецкіх сядзібках Бернардзінскай вуліцы. Недалёка ад Рынку размяшчаўся пляц з камяніцай ябланоўскага старасты Крыштофа Патоцкага. Свае двары на мяжы 17—18 ст. паставілі Палубінскія,

⁴⁵⁰ ЛДГА, СА 11649; АР БАН Літвы F 18-134 арк. 31; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258.

⁴⁵¹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 356-357, 360-362, 790; спр. 14 арк. 202-223, 817; спр. 15 арк. 130-131; спр. 16 арк. 514, 833; ЛДГА, СА 11649; *[Spis...]*, s. 91.

⁴⁵² Сучасная назва — вуліца Баторыя.

Більміны ды Александровічы. У крыніцах 1726 г. згадваецца, што пляцам валодаў Станіслаў Пюра, які пазней займаў пасаду рэгентна вялікай канцылярыі ВКЛ. З сярэдзіны 18 ст. паходзяць упамінанні аб палацы Тышкевічаў, які згарэў у маі 1753 г. Дакладна не вядома, ці была адноўлена забудова ўчастка пасля пажару. Такая версія падаецца малаверагоднай, таму што на плане Гародні 1780 г. адзначаны „пусты пляц Пюры”⁴⁵³.

На адрэзку Рынак — паўночны бок Дзям’янаўскай вуліцы мясціўся яшчэ адзін пляц, які ў сярэдзіне 16 ст. належаў войту Матысу Ясынцу. У 1627 г. сядзібай валодаў Марцін Клімцэвіч, а ў 1644 г. — гарадзенскі земскі пісар Уладзіслаў Кярдзей⁴⁵⁴. На пачатку 18 ст. участак быў забудаваны дваром гарадзенскага маршалка Віктара Юндзіла. Чарговымі ўладальнікамі пасэіі былі мсціслаўскі кашталян Самуэль Лазовы ды ягоная жонка Канстанцыя з дому Юндзілаў, якія ў 1737 г. за 3000 злотых прадалі „двор з дваравой забудовай і карчмой” сакратару пошты ды адміністратару гарадзенскай каморы Міхалу Рэшку⁴⁵⁵. Рэшка, таксама як і папярэдняя ўладальнікі нерухомасці, даволі нядоўга распараджаўся набыткам, таму што ўжо ў 1753 г. пляц з „палацам разам з іншымі будынкамі і гаспадарчымі дамамі” („Palais nebst andern Gebäudern und wirths Haus”) належаў літоўскаму польнаму стражніку Казіміру Барановічу. У 1762 г. гарадзенскі стольнік Лукаш Барановіч саступіў гэтую сядзібу, якая складалася з двух пляцаў земскай юрысдыкцыі, цэльскаму старасту⁴⁵⁶ Яну Незабітоўскаму. У 1775 г. дворыкам валодаў навагрудскі харужы Незабітоўскі. З 1784 г. паходзяць звесткі аб тым, што ўчасткам валодаў навагрудскі падкаморы Ян Незабітоўскі⁴⁵⁷. Праўдападобна, наступным уладальнікам пасэіі быў мінскі кашталян Шымон Забела. Тарыф падымнага падатку Гародні 1790 г. упамінае аб двары „Я[сна] В[яльможнай] Забелавай мінскай кашталяніхі”⁴⁵⁸.

На рагу Бернардзінскай вуліцы і паўднёвага боку Дзям’янаўскай вуліцы размяшчаўся пляц, які Цэцылія Вінаградская ў 1701 г. прадала Яну Ляшчынскаму. Праз восем год апошні ў сваім тэстаменце запісаў пляц бернардзінцам. У 1740 г. пасэію з дваром ды карчмой набыў Стэфан Сабіноўскі. У сярэдзіне 18 ст. свае маёмасныя прэтэнзіі на гэты пляц высунуў зяць Ляшчынскага, гарадзенскі ротмістр Бенядзікт Садлуцкі. Наступным уладальнікам сядзібы быў інстыгатар гарадзенскай эканоміі Юры Баркоўскі, які ўпамінаецца

⁴⁵³ ПКТЭ, т. II, с. 186; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 7 арк. 883-884; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258.

⁴⁵⁴ ПКТЭ, т. II, с. 36; *Obiasnienie...*, s. F3-G.

⁴⁵⁵ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 7 арк. 883-884; ПКТЭ, т. II, с. 186.

⁴⁵⁶ Цэльскае стараства ляжала ў Мінскім павеце.

⁴⁵⁷ ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 12 арк. 263-264; спр. 21 арк. 4; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв.

⁴⁵⁸ ЛДГА, СА 11649.

ў актах мяжы 70—80-х гадоў 18 ст. У 1784 г. магістрат прадаў гэты пляц гарадзенскаму войту Юзафу Зялінскаму⁴⁵⁹.

Наступныя пляцы ўсходняга вулічнага боку на пачатку 18 ст. знаходзіліся ва ўладанні магістрацкага пісара Мікалая Шаркоўскага ды сям'і Шульцаў. У 1743 г. „*прэзідэнт старой рады Гародні*” Юзаф Бадаракі набыў палову пляца ў Тэклі з дому Зеляпугаў Шаркоўскай. Трохі раней, у 1730 г., Бадаракі атрымаў у спадчыну яшчэ палову аднаго з пляцаў, які належаў яго памерлай жонцы Марыяне з Шульцаў Бадаракі, а другую палову — ад швагра, манаха кармеліцкага ордэна Тамаша Шульца. У 1753 г. забудова пасэіі згарэла ў пажары. У 1759 г. Бадаракі запісаў сядзібу, якая складалася з паўтара пляца, дачцэ Розе і зяцю Вінцэнту Жылінскаму, віцэ-рэгенту Скарбовай камісіі ВКЛ. У 1776 г. Жылінскія за 2000 злотых саступілі пасэію, на якой стаяў палац, афіцыны і стайні, віцэ-рэгенту гэтай жа камісіі Юзафу Зялінскаму.

Апошняя пасэсія ўсходняга боку Бернардзінскай вуліцы межавала з поўдня з касцёлам бернардзінцаў, а з усходу прымыкала да паралельнай „*вуліцы Другой з вуліцы Дзям'янаўскай*”. Пляц быў заняты дваром Тымінскіх, аб чым упамінаецца ў крыніцах 1680 і 1726 г. У 1743 г. сядзіба належала гарадзенскаму мечніку Якубу Храптовічу ды ягонай жонцы Тэадоры з Тымінскіх. На іхняй юрыдыцы стаяў палац і фахверкавая афіцына. Легенда плана Гародні 1753 г. акрэслівае забудову як „*zwei Hölzern Palais*” („*два драўляныя палацы*”) і іншыя пабудовы. У 1775 г. юрыдыка Якуба Храптовіча складалася з трох двароў ды чатырох дамоў. У 90-я гады 18 ст. уладальнікам пасэіі быў пісар гродскага суда Гарадзенскага павета Міхал Бажэнцкі. Значым таксама, што нерухомыя валоданні Храптовічаў знаходзіліся таксама на суседняй „*вуліцы Другой з вуліцы Дзям'янаўскай*”⁴⁶⁰.

Маставая вуліца

У перыяд Новага часу Маставая вуліца выконвала функцыю галоўнай паўднёвай восі горада. Выходзячы з паўднёва-заходняга рага галоўнага Рынку, у цэнтральным пункце прабегу яна заварочвала на захад, спускаючыся далей уздоўж усходняй падэшвы старадаўняга вакольнага горада да нёманскай пераправы. Дадзеную рэканструкцыю вулічнага прабегу Маставой даводзяць іканаграфічныя крыніцы, напрыклад, медзярыт Гародні Адэльгаўзэра-Цюндта 1567—1568 г. Падобны прабег вуліцы зафіксаваны ў валочнай памеры Гародні 1560—1561 г., у якой артэрыя названа „*вуліцай Вялікай да мосціка на Падоле*”⁴⁶¹.

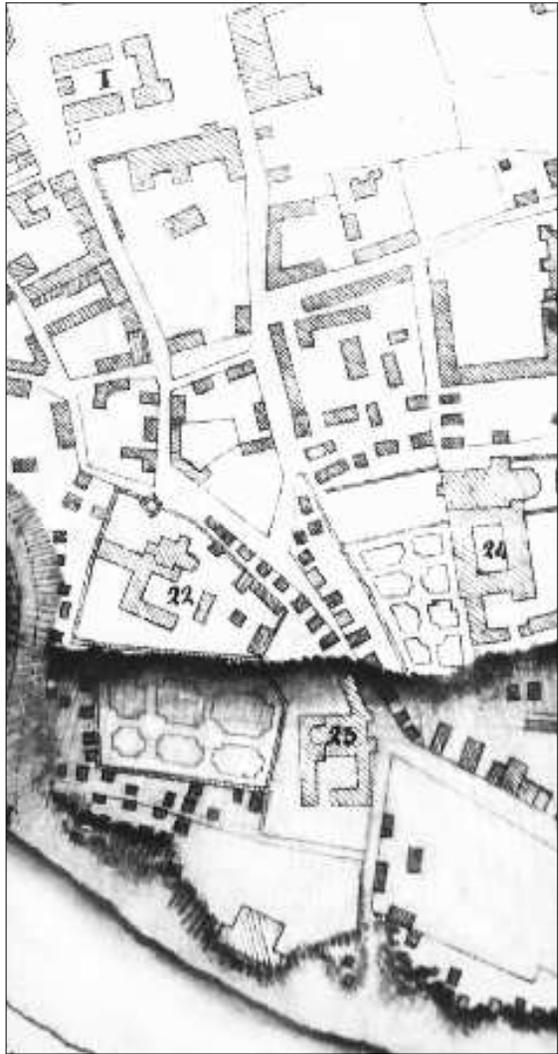
У 17 ст. кірунак вуліцы змяніўся, што было абумоўлена фактам узвядзення кляштарных комплексаў бернардзінак ды кармелі-

⁴⁵⁹ ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 21 арк. 4; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, 3862 арк. 14, 70; ПКТЭ, т. II, s. 286.

⁴⁶⁰ ПКТЭ, т. II, s. 186; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94; Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 9 арк. 65-67; спр. 15 арк. 486-490.

⁴⁶¹ ПКТЭ, т. II, s. 46; T. Niewodniczański, *Grodno-bemerkunge...*, s. 109.

таў босых, а таксама занядбанай забудовай маста на Нёмане⁴⁶². З гэтага часу Маставая пачала праходзіць паміж збудаваннямі кляштару бернардзінцаў ды бернардзінак, якія ўзвышаліся над шараговай забудовай вуліцы. Перад галоўным фасадам кармеліцкага касцёла вуліца паварочвала на паўднёвы ўсход, у бок да Нёмана, дзе размяшчалася новая пераправа. Гэта меркаванне знаходзіць пацвярджэнне ў падатковым тарыфе горада 1775 г., дзе яна была названа „вуліца Маставая ідучы з Рынку да парома”⁴⁶³. Запіс падобнага зместу фіксуецца ў 1758 г.: „вуліца Маставая, што ідзе ад перавозу ў Рынак”⁴⁶⁴. Такі ж прабег Маставая мела амаль што да канца 18 ст.

Іл. 58. Маставая
вуліца. Фрагмент
плана Гародні
1812 г.

⁴⁶² VL, t. адв, s. 400.

⁴⁶³ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв.

⁴⁶⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 11 арк. 449-450.

У перыяд Новага часу ўладальнікамі вулічных сядзіб былі прадстаўнікі розных станаў. Аб гэтым сведчыць валочная памера Гародні сярэдзіны 16 ст., у якой шэраг вулічных участкаў быў названы „панскімі, зямянскімі, баярскімі”. Паводле запісаў актавых кніг гарадзенскага магістрата другой паловы 17—18 ст., шматлікімі пасэсіямі паўночнай часткі Маставой вуліцы, якія прымыкалі да Рынку, валодалі заможныя мяшчане ды магнаты. У паўднёвай частцы вуліцы знаходзіліся кляштарныя юрыдыкі, магнацкія сядзібы ды ўчасткі паспольства⁴⁶⁵.

Заходні бок

Першая пасэсія заходняга боку Маставой вуліцы размяшчалася ў месцы яе скрыжавання з Рынкам ды „вулачкай да Саборнай царквы”. Апошняя была невялікім завулкам, які выходзіў з Рынку. Ідучы на захад, да збудаванняў базыльянак, гэты завулак з’яўляўся мяжой паміж прасторай вуліцы Маставай ды сядзібамі заходняга боку Рынку. Паўночным ды ўсходнім фасадамі сядзіба выходзіла на Рынак. Мабыць таму ў падаткавых перапісах яна залічвалася да рынкавых пляцаў. Пачынаючы з сярэдзіны 18 ст. пасэсія запісвалася як нерухомасць Маставой вуліцы.

У валочнай памеры 16 ст. было скарочана занатавана, што ўладальнікам пляца была Дубровіна, ці жонка Дубровы⁴⁶⁶. Мяркуючы па крыніцах, апошнім быў гарадзенскі воіт Станіслаў Дуброва (1540—1541)⁴⁶⁷. У палове 17—18 ст. уласнікі нерухомай маёмасці гэтай прырынкавай часткі вуліцы знаходзіліся ў блізкіх сваяцкіх адносінах. А таму сядзібы пераходзілі з рук у рукі сваякоў, напрыклад, у якасці пасагу ці т. зв. даравізны.

З 1655 г. паходзяць звесткі аб тым, што ўладальнікам сядзібы быў гарадзенскі ландвойт Міхал Краснеўскі, які быў вінен 600 золотых брэсцкаму ваяводзе Андрэю Масальскаму, а таму быў вымушаны закласці апошняму сваю нерухомасць. Можна меркаваць, што нашчадкам Міхала Краснеўскага — лаўніку Яну Зеляпугу ды Луцыі Краснеўшчанцы Зеляпузе — пашчасціла разлічыцца з крэдыторам і ўрэшце рэшт адкупіць сядзібу ў брэсцкага ваяводы Станіслава Масальскага і тым самым вярнуць свае правы на камяніцу. У палове 17 ст. сядзібай валодаў райца Ян Зеляпуга⁴⁶⁸.

У 1675 г. Луцыя Зеляпуга заклала камяніцу лаўніку (будучаму бурмістру) Ваўжынцу Канчэўскаму. Пасля ягонаў смерці нерухомасць перайшла да жонкі бурмістра Кацярыны Канчэўскай, якая ў 1680 г. прадала яе Казіміру і Марыяне з Зеляпугаў Маслоўскім⁴⁶⁹. Пад канец стагоддзя частка пляца Маслоўскіх трапіла да Яна і Кацярыны з Маслоўскіх Суданаў⁴⁷⁰. У 1718 г. камяніца, што стаяла на

⁴⁶⁵ ПКГЭ, т. II, с. 46, 185; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

⁴⁶⁶ ПКГЭ, т. II, с. 27.

⁴⁶⁷ АВАК, т. XVII, с. 241, 248, 280, 344, 378.

⁴⁶⁸ ЛДГА, Ф. 1282 воп. 1 спр. 4528 арк. 1.

⁴⁶⁹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 3 арк. 49адв-52; ЛДГА, Ф. 1282 воп. 1 спр. 4528 арк. 16, 30адв.

⁴⁷⁰ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 416а.

пляцы, належала бурмістру Юзафу Судану⁴⁷¹. У 1723 г. апошні прадаў частак „*мурам пачаты*” бурмістру Зыгмунту Шульцу. Наступная згадка аб сядзібе занатавана ў спісе гарадзенскай нерухомасці 1726 г., дзе ўпамінаецца аб „*камяніцы пані Шульцовай*”, г. зн. Ганны, жонкі Фолтына Шульца⁴⁷².

Наступная пасесія гэтага вулічага боку расцягвалася ўздоўж вулачкі, што ішла ў бок муроў манашак-базыльянак, а з захаду межавала з папярочнай вуліцай, якая праходзіла ля базыльянскіх пабудоваў да Замкавай вуліцы. У сярэдзіне 17 ст. пляцам валодаў Ян Зеляпуга. З 1667 г. палову ўчастка арандаваў парнаўскі падкаморы і гарадзенскі гродскі суддзя Лаўрын Стэфан Рукевіч⁴⁷³. Вядома, што потым, у 1673 г., жонка райцы Луцыя Зеляпуга прадала яму палову пляца, забудаваную камяніцай⁴⁷⁴. У 1684 г. парнаўскі падкаморы Ігнацы Рукевіч прадаў пасесію лідскаму харужаму Яну Аляксандру Масевічу. Пляц быў забудаваны дваром, крытым гонтамі⁴⁷⁵. У 1718 г. ксёндз-міністр віленскага кляштара канонікаў рэгулярных саступіў пляц гарадзенскаму райцу ды сіндыку мясцовых Бернардзінцаў Зыгмунту і ягонай жонцы Яанне з Маслоўскіх Шульцам⁴⁷⁶.

Другая частка незабудаванага зеляпугаўскага пляца ў другой палове 17 ст. знаходзілася ў валоданні Мендэля Заўлевіча і Шпрынца Несановіча, якія прадалі размешчаную тут краму ўрадніку Лідскага земскага суда Самуэлю Козічу⁴⁷⁷. Праўдападобна, пасля смерці апошняга ягоная жонка Кацярына выйшла замуж за смаленскага скарбніка, гарадзенскага гродскага пісара Аляксандра Сапоцьку. Да такой думкі ўскосна схіляе той факт, што наступным уладальнікам пасесіі быў шляхціч Ковенскага павета Лаўрын Кароль Сапоцька. Яго дачка Юстына выйшла замуж за парнаўскага падкаморыя і гарадзенскага гродскага суддзю Лаўрына Стэфана Рукевіча, які ў 1672 г. паставіў на ўчастку дворык⁴⁷⁸. У 1684 г. сядзібу набыў лідскі харужы Ян Аляксандр Масевіч⁴⁷⁹. На пачатку 18 ст. пасесія належала бурмістру Зыгмунту Шульцу⁴⁸⁰.

У 20—30-я гады 18 ст. тры апісанія вышэй часткі адной сядзібы сям’і Шульцаў былі аб’яднаны. З цягам часу нерухомасць перайшла да бурмістра Юзафа Бадаракі, які ажаніўся з Марыянай з дому Шульцаў⁴⁸¹. Мяркуючы па ўскосных дадзеных, у 1741 г.

---

⁴⁷¹ Тамсама, арк. 255.

⁴⁷² ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94.

⁴⁷³ АР БАН Літвы, F 20-1214 арк. 1адв.

⁴⁷⁴ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 505; ЛДГА, Ф. 1282 воп. 1 спр. 4528 арк. 13.

⁴⁷⁵ ЛДГА, Ф. 1282 воп. 1 спр. 2325; спр. 4528 арк. 24.

⁴⁷⁶ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 255.

⁴⁷⁷ ЛДГА, Ф. 1282 воп. 1 спр. 1431 арк. 3.

⁴⁷⁸ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 453-454; ЛДГА, Ф. 1282 воп. 1 спр. 2323 арк. 1; спр. 4528 арк. 13; АР БАН Літвы F 20-1214 арк. 1адв-2.

⁴⁷⁹ ЛДГА, Ф. 1282 воп. 1 спр. 2325; АР БАН Літвы F 20-1214 арк. 6.

⁴⁸⁰ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 416а.

⁴⁸¹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 9 арк. 379-380; РДВГА, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

Бадаракі ажаніўся другі раз з Марыянай Адамовіч (у першым шлюбе Свяршчэўскай)⁴⁸². Забудова пляца часткова згарэла ў пажары 1753 г. У 1774 г. Юзаф Бадаракі, на той час прэзідэнт гарадской рады, у сваім тэстаменце запісаў пляц з мураванымі пабудовамі, броварам і млынам даччэ Розе Зялінскай ды намесніку архіва Скарбовай камісіі ВКЛ Юзафу Зялінскаму⁴⁸³.

Побач з гэтым участкам на пачатку 18 ст. ляжаў пляц з „*распачатай камяніцай*”, які, па звестках 1726 г., належаў бурмістру Юзафу Судану. Наступным уладальнікам пасэсіі, як можна меркаваць, быў магістрацкі ўраднік Войцех Цяхлевіч, а ў сярэдзіне 18 ст. частка пляца, забудова якой была павернута фасадам на Маставую вуліцу, перайшла ва ўладанне прэзідэнта горада Юзафа Бадаракі. У 1768 г. апошні зрабіў данацыйны (дароўны) запіс на камяніцу ўнучцы Марыяне з Жылінскіх Абрамовіч і яе мужу, гарадзенскаму бурмістру Казіміру Абрамовічу. Звесткі аб тым, што каралеўскі сакратар Казімір Абрамовіч з’яўляецца ўласнікам пасэсіі, занатаваны ў дакументах 1775, 1780 і 1790 г.⁴⁸⁴

Уладальнікам часткі пляца, які ляжаў на задворках згаданай пасэсіі, на вуліцы, што ішла ўздоўж базыльянскіх будынкаў, у 1718 г. быў гарадзенскі гараднічы і гродскі пісар Якуб Палітальскі. У адзначаны час участак быў забудаваны дваром. З 1720 г. паходзіць згадка аб лібертацый двара старадубаўскага стольніка Антонія Палітальскага. У 1743 г. бурмістр Ян Каспар Ёрдан набыў у Яанны з Палітальскіх Сіруць „*двор, што да апошняй руіны даходзіць*”. У сярэдзіне 18 ст. ім валодалі гарадзенскія дамініканцы⁴⁸⁵.

Наступны пляц заходняга боку вуліцы Маставой у 1680 г. належаў лаўніку Міхалу Чарняўскаму. У першай палове 18 ст. пасэсію з дваром арандаваў войскі Гарадзенскага павета Павел Стрыенскі. Жылыя будынкі пляца фасадамі выходзілі на Маставую вуліцу, а задворкамі краналіся паралельнай вуліцы, Партыкулярнай, якая ішла ад Замкавай вуліцы ўздоўж базыльянскіх муроў. У 1758 г. каралеўскі капітан Багуслаў Стрыенскі прадаў незабудаваны пляц з „*лустой*” камяніцай прэзідэнту Гародні Юзафу Бадаракі. У 1774 г. сядзіба перайшла да дачкі прэзідэнта Тэрэзы Браўн і яе мужа, каралеўскага сакратара Яна Браўна⁴⁸⁶.

Заходняя частка гэтага ж пляца з камяніцай у першай палове 18 ст. належала езуітам (1726). У 1741 г. рэктар гарадзенскай езуіцкай калегіі, ксёндз Антоні Вайніловіч саступіў камяніцу райцу

⁴⁸² Тамсама, спр. 9 арк. 379-380; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

⁴⁸³ ГДГАМ, КП-15114; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, СА 11649; Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв.

⁴⁸⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 6 арк. 858, 859, 866; спр. 12 арк. 691-693; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94; Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв; СА 11649; ГДГАМ, КП-15114; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 257.

⁴⁸⁵ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 255; спр. 9 арк. 81-82; АВАК, т. VII, с. 275; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 257.

⁴⁸⁶ ПКГЭ, т. II, с. 186; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 6 арк. 1006, 1007; спр. 8 арк. 787-790; спр. 11 арк. 449-450; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94.

Яну Ёрдану. У руках Ёрданаў участка знаходзіўся яшчэ ў 1753 г. У 70—90-я гады 18 ст. пасэсіяй валодаў сакратар гарадзенскай пошты Ваўжынец Сабалеўскі⁴⁸⁷. Як можна дапусціць, менавіта ў гэтым будынку ў той час магла мясціцца гарадзенская пошта⁴⁸⁸.

Наступная аддаленая на поўдзень ад Рынку сядзіба ў 1680 г. належала жонцы Фолтына Шульца. На пачатку 18 ст. яна была забудавана „палацам” удавы літоўскага канцлера, хутчэй за ўсё, Кароля Станіслава Радзівіла⁴⁸⁹. У сярэдзіне 18 ст. пасэсіяй валодаў Ягоны сын — вялікі літоўскі харужы Геранім Фларыян Радзівіл. У канцы 18 ст. уладальнікамі сядзібы згадваюцца віленскі ваявода Кароль Радзівіл і літоўскі падкаморыч Дамінік Радзівіл. Дзякуючы зручнай лакалізацыі, Радзівілы здавалі ў арэнду пляцы юрыдыкі заможным жыхарам горада⁴⁹⁰.

Аб гісторыі гэтых участкаў вядома наступнае: у 1784 г. смаленскі ротмістр, літоўскі скарбнік і намеснік палацаў і юрыдык Радзівілаў у Гародні Ян Гурскі падпісаў кантракт з бурмістрам Даніэлем Лянкевічам на забудову першага ўчастка № 661 (памерамі 22×84 локці). Лянкевіч абавязаўся ўзвесці двухпавярховую камяніцу на працягу трох гадоў. Па звестках 1790 г., камяніца знаходзілася ў валоданні Крысціяна Шульца, а потым — капрала аднаго з пешых палкоў войск ВКЛ Якуба Сабалеўскага, які ажаніўся з Магдаленай Шульц. Сабалеўскія прадалі нерухомасць за суму 8000 злотых лаўніку Юзафу Маецкаму, які ў 1792 г. атрымаў кантракт на разбудову пляца. З захаванага апісання пляца вынікае, што сядзібу, забудаваную камяніцай „з прускага муру”, стайняй, вазоўняй, лядоўняй і свірнам, у 1794 г. набыў кавальскі цэхмістр Павел Яшчыневіч⁴⁹¹. Згодна з дадзенымі 1784 г., на пляцы № 662 стаяла камяніца „баўмайстра” Ёгана Якуба Прайсіга, які ўпамінаецца ў крыніцах 1790 і 1794 г. У 1794 г. палову двухпавярховай камяніцы „з прускага муру” з мансардай набыў шавецкі цэхмістр Аўгустын Сен, а другую ў 1795 г. — Ігнацы Гаеўскі⁴⁹².

Апошнія тры ўчасткі радзівілаўскай пасэсіі належалі наступным уладальнікам: кавальскаму цэхмістру Паўлу Кавалеўскаму (1790—1795) — № 663 з дворыкам, рымару Годфрыду Крому (1790—1794) — № 664 з камяніцай, бурмістру Пятру Гертману (1790), а потым Эльжбеце Гертман (1794) — № 665 з камяніцай⁴⁹³.

---

⁴⁸⁷ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 8 арк. 787-790; спр. 15 арк. 63-65; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94; Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв; SA 11649; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 257.

⁴⁸⁸ ГАСА, АР, Адз. XVIII 325.

⁴⁸⁹ Ганна Катажына з Сангушкаў.

⁴⁹⁰ ПКГЭ, т. II, с. 186; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94; СА 11649; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 257; [Spis...], s. 98.

⁴⁹¹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 307-308; спр. 15 арк. 63-65; 754-756; спр. 16 арк. 363-364.

⁴⁹² Тамсама, спр. 16 арк. 332-334, 377-378; ЛДГА, СА 11649; [Spis...], s. 98.

⁴⁹³ ЛДГА, СА 11649; [Spis...], s. 98.

Побач з кляштарам бернардзінак ляжалі тры пляцы. Першы з іх у 1680 г. належаў жонцы райцы Канстанціна Дзівы. У 1691 г. пляцам валодаў Ян Гамуцкі. На пачатку 18 ст. участак быў забудаваны домам Юды Шмыгельскага, а ў сярэдзіне стагоддзя — Вульфа Натановіча⁴⁹⁴.

Наступны пляц у 1676 г. быў прададзены гарадзенскім радзецкім пісарам Бартламеем Цвіклічам Даніэлю Вайду, які неўзабаве перапрадаў нерухомасць бурмістру Пятру Концкаму. У 1691 г. дачка бурмістра Барбара Концкая саступіла пасесію рэферэндару ды літоўскаму пісару Яну Уладзіславу Бжастоўскаму⁴⁹⁵. У 1764 г. пляцам валодалі полацкі кашталян Адам Бжастоўскі і літоўскі падскарбі Міхал Бжастоўскі⁴⁹⁶.

На пачатку 18 ст. гэтыя два ўчасткі былі аб'яднаны ў адзін пляц, на якім стаяў двор гарадзенскага гродскага пісара Дабрагоста Казіміра Боўфала. Па звестках тарыфу падымнага падатку Гародні 1775 г., тут знаходзілася камяніца Шмігельскай ды жыла жонка Ізраэля Рабкі, якая недзе каля 1790 г. забудавала сядзібу камяніцай. У 1783 г. літоўскі падскарбі Міхал Бжастоўскі прадаў нерухомасць ландвойту Юзафу Зялінскаму⁴⁹⁷.

Як паказваюць крыніцы 1780 г., уздоўж спадзіны ўзгорка, на якім узвышаліся збудаванні бернардзінак, расцягвалася сем участкаў. У 1790 г. прастора юрыдыкі была падзелена на 10, а ў 1794 г. — на 11 пляцаў, насельнікамі якіх у бальшыні былі жыды. Стан засялення ўчасткаў выдатна адлюстроўваюць дакументальныя матэрыялы канца 18 ст. Паводле іх, карыстальнікамі пляцаў у той час былі: № 668 — Юзаф Мажэйтовіч (1780, 1790, 1794); № 669 — Янкялёвіч (1780), Янкель Моўшавіч (1790) і Мордух Давідовіч (1794); № 670 — Зельман Аўсяёвіч (1780, 1790, 1794); № 671 — Бен'яміновіч (1780), злотнік Абрам Шмуїловіч (1790, 1794); № 672 — Абрагам Шлёмавіч (1780, 1790, 1794); № 673 — Ясялёва (1780), Абрагам Есялёвіч (1790), кравец Шлёма Есялёвіч (1794); № 674 — цырульнік Абрагам Есялёвіч (1780, 1794), Ян Гарбачэўскі (1790), Ян Качынскі (1794). У 80-я гады 18 ст. юрыдыка бернардзінак была пашырана за кошт новых участкаў: № 675 — уладальнік Базыль Качынскі (1790, 1794); № 676 — Юзаф Сакалоўскі (1790, 1794); № 677 — Моўша Абрагамовіч (1790, 1794).

Як правіла, участкі юрыдыкі ў бальшыні былі забудаваны драўлянымі „халупамі” ды „дамамі”. Выключэнне складала двухпавярховая камяніца з мансардай Зельмана Аўсяёвіча. У 1791 г. Камяніцу набыў мозырскі канюшы Міхал Вольскі, які ў 1795 г. перапрадаў маёмасць унуку Аўсяёвіча, Янкелю Бен'яміновічу⁴⁹⁸.

⁴⁹⁴ ПКГЭ, т. II, с. 186; ГАСА, АР, Адз. XVIII 333 арк. 2; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 3 арк. 134адв.

⁴⁹⁵ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 605; 608, 609; Ф. 1761 воп. 1 спр. 3 арк. 134адв.

⁴⁹⁶ Тамсама, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 264-266.

⁴⁹⁷ Тамсама, арк. 264-266; ЛДГА, Ф 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94; Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв; СА 11649.

⁴⁹⁸ ЛДГА, СА 11649; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; *[Spis...]*, s. 99-100; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 15 арк. 152-154; спр. 16 арк. 991.

Ля паўднёвага адхону ўзвышша бернардзінак стаяў кляштар і касцёл кармелітаў босых, а таксама камяніца ды два дворыкі апошніх. У 1794 г. у камяніцы (№ 678) і дворыку (№ 679) жылі кляштарныя рамеснікі і слугі: гадзіннікавы майстар, шавец, цырульнік, кравец, кухар ды каваль. Дворыкам (№ 680) валодала жонка гарадзенскага стражніка Марыяна Калянкевіч. У 1795 г. дворык са стайняй і свірнам набыў ротмістр Гарадзенскага павета Тадэвуш Савіч⁴⁹⁹.

Аб апошняй пасэсіі заходняга боку Маставой вуліцы захаваліся наступныя дакументальныя сведчанні. У 1673 г. лаўнік Лашкевіч прадаў гэту сядзібу трэцкаму ваяводзе Марцыяну Агінскаму. У сярэдзіне 18 ст. пасэсія належала вялікаму літоўскаму падскарбію Юрыю Дэтлафу Флемінгу, а потым Чартарыйскім. У 1783 г. пляц купіў генерал-лейтэнант войск ВКЛ Ігнацы Фелікс Мараўскі. Пляны Гародні 1793 і 1795 г. адзначаюць вялізны ўчастак, забудаваны палацам, які ляжаў над Нёманам, на завароце Маставой вуліцы да берага ракі⁵⁰⁰.

Усходні бок

Участкі гэтага фрагмента Маставой вуліцы расцягваліся ад паўднёвых рынкавых сядзіб у накірунку кляштара бернардзінцаў. У 17 ст. уладальнікі нерухомай маёмасці гэтага вулічнага боку скупілі пляцы заходняга боку Бернардзінскай вуліцы.

З поўначы першы пляц гэтага квартала межаваў з задворкамі рынкавых участкаў. У канцы 17 ст. ім валодаў ландвойт і бурмістр Ганус Паўльсен. Другі ўчастак, забудаваны дваром, належаў у той час платэльскаму старасту⁵⁰¹ Паўлу Валовічу. На задворках пасэсіі, ці на заходнім баку Бернардзінскай вуліцы, ляжаў пляц, на якім у 1673 г. пасяліўся мастак Юзаф Пралейка. У канцы 17—першай палове 18 ст. згаданыя сядзібы знаходзіліся ва ўладанні вялікага літоўскага маршалка Аляксандра Паўла Сапегі⁵⁰². У сярэдзіне 18 ст. тут стаялі пабудовы (афіцыны, стайні і кухні) вялікага літоўскага гетмана ды віленскага ваяводы Міхала Казіміра Радзівіла⁵⁰³.

Даволі складана вызначыць дакладную лакалізацыю двух наступных пляцаў. Не выклікае прэрочаньняў той факт, што яны межавалі з задворкамі рынкавай радзівілаўскай юрыдыкі. У 1680 г. гэтымі пляцамі валодалі: 1) Фларыян Сакалінскі; 2) гарадзенскі маршалак Казімір Ян Кярдзей, а ў канцы 17 ст. — гарадзенскі харужы Уладзіслаў Кярдзей⁵⁰⁴. У 1717 г. візанскі і сейвейскі стараста⁵⁰⁵,

⁴⁹⁹ ЛДГА, СА 11649; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; [Spis...], s. 100-101; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 15 арк. 298; спр. 16 арк. 373-374.

⁵⁰⁰ ЛДГА, СА 11649; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872, 21873, 21874; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; *Obiasnienie...*, s. E1; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

⁵⁰¹ Платэльскае стараства знаходзілася ў Жмудскім княстве.

⁵⁰² *ПКГЭ*, т. II, с. 185; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 3 арк. 109; ГАСА, АР, Аддз. XVIII 306 арк. 1, 4, 19, 20, 32.

⁵⁰³ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258.

⁵⁰⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 3 арк. 109; спр. 4 арк. 8.

⁵⁰⁵ Візанскае і Сейвейскае стараствы ляжалі ў Гарадзенскім павеце.

падкаморы Інфлянцкага княства Юзаф Сакалінскі заклаў свой пляц „*намесніку ўрадаваму Гарадзенскага павета*” Матэвушу Юзафу Былеўскаму. У 1726 г. пасэсія, забудаваная двума дамамі, знаходзілася ў валоданні смаленскага архібіскупа Лаўрэнтыя Друцкага-Сакалінскага⁵⁰⁶.

Наступны пляц у 1753 г. быў забудаваны камяніцай Канчэўскага. Пазней ён перайшоў у заклад дамініканскаму кляштару, а потым быў выкуплены горадам. Перад 1775 г. на пляцы стаяла „*камянічка п[ана] Клявы гарадзен[скага] прэзідэнта*”. З цягам часу Тадэвуш Клява грунтоўна перабудоваў камяніцу, а з боку вуліцы Бернардзінскай узвёў стайні⁵⁰⁷. У 80—90-я гады 18 ст. пляц перайшоў да гарадзенскага вайта Юзафа Зялінскага⁵⁰⁸.

Далей размяшчаўся ўчастак, які ў 1680 г. знаходзіўся ў валоданні кравецкага цэхмістра Лаўрына Паўлоўскага. Праз адзінаццаць год Апалонія Паўлоўская пры пасрэдніцтве бурмістра Яна Канановіча прадала нерухомасць краўцу Грыгорыю Нехрабецкаму. У 1698 г. пасэсію набыў смаленскі стражнік Уладзіслаў Ланеўскі, а яго нашчадкі ў 1712 г. перапрадалі яе стражніку ВКЛ Казіміру Барановічу. У першай палове 18 ст. пляц быў забудаваны карчмой (1726, 1753)⁵⁰⁹. У 1762 г. пасэсія перайшла ва ўласнасць цэльскага старасты Яна Незабітоўскага⁵¹⁰.

Наступная сядзіба, якая расцягвалася паміж Маставой ды Бернардзінскай вуліцамі, у канцы 17 ст. належала гарадзенскаму маршалку Казіміру Яну Кярдзею. Яе чарговымі ўладальнікамі былі Александровічы. Адбылося гэта пасля таго, як дачка маршалка выйшла замуж за гарадзенскага падкаморыя і вайта Стэфана Яўстафія Александровіча⁵¹¹. На пачатку 18 ст. пасэсія надалей належала таму ж Александровічу, навагрудскаму кашталюну. На ўчастку стаяў двор, два дамы і карчма, якія, хутчэй за ўсё, арандаваў жмудскі стражнік Трапянскі. У крыніцах сярэдзіны 18 ст. падаецца, што ўласнікам пляца быў лідскі харужы Лукаш Александровіч. З 1729 г. пасэсіяй, перад усім карчмой, карысталіся кармеліты босыя, які трымалі яе да 70-х гадоў 18 ст. Наступным уласнікам сядзібы быў Ян Гайдэльберг (Heidelberg) Краўзе. У 1785 г. Зузана Краўзе прадала пляц Канраду Лаўдбергу⁵¹². Усходні фрагмент

⁵⁰⁶ Тамсама, спр. 4 арк. 175, 176, 180.

⁵⁰⁷ ПКГЭ, т. II, с. 185; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 175, 176, 180; спр. 13 арк. 27, 57-58; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258.

⁵⁰⁸ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 3 арк. 109; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв; СА 3862 арк. 14адв; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

⁵⁰⁹ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258.

⁵¹⁰ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 3 арк. 109; *Obiasnienie...*, s. G.

⁵¹¹ ГДГАМ, КП-15111; *Obiasnienie...*, s. F1.

⁵¹² ГАСА, АР, Аддз. XVIII 323 арк. 1; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 496-498; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94; АВАК, т. XVII, с. 261-262; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258.

сядзібы ў другой палове 18 ст. вылучыўся ў асобны пляц. У 1775 г. ім валодаў райца Юзаф Легатовіч. У 1788 г. участак набыў майстар-бляхар Юзаф Лабенскі⁵¹³. Праз год апошні купіў у муляра Юзафа Кучынскага яшчэ адзін сумежны ўчастак⁵¹⁴.

Далей на гэтым жа баку Маставой вуліцы знаходзіўся пляц, які на пачатку 18 ст. належаў Шэмету. У сярэдзіне 18 ст. ім валодаў вялікакняжскі лоўчы Ігнацы Воўк Ланеўскі, а ў 1780—1790 г. — пісар скарбу ВКЛ Міхал Вінцэнты Валовіч⁵¹⁵.

Паўднёвы фрагмент усходняга вулічнага боку складаўся з ланцуга невялікіх пляцаў, размешчаных пад адхонам узвышша кляштара бернардзінцаў. У рэвізіі Гародні 1680 г. забудова гэтай вулічнай часткі падаецца наступным чынам: „*пляц в. аа. Бернар-дзінцаў пад гарой, на якім дамоў пяць забудаваных*”⁵¹⁶. У легендзе плана Гародні 1753 г. адзначаецца, што бернардзінская „*die Iurisdiction aber auch weggenbrandt*” („*юрыздыка аднак дашчэнтну згарэла*”)⁵¹⁷. Дзякуючы намаганням гарадскіх улад у другой палове 18 ст. гэтыя пляцы перайшлі пад гарадскую юрысдыкцыю.

Першыя дакладныя звесткі пра забудову гэтай часткі вуліцы паходзяць з другой паловы 18 ст. У 1775—1780 г. тут стаяла 14 дамоў, а ў 1790 г. — 16. Павелічэнне колькасці пляцаў было абумоўлена тым, што з 80-х гадоў 18 ст. магістрат заключыў шэраг кантрактаў з мяшчанами з мэтай забудовы вымераных участкаў. Згаданыя пляцы мелі форму прамавугольнікаў плошчаю 16×22 локці ці 25×42 локці. У гарадскіх актавых кнігах упамінанні аб характары вулічнай забудовы сустракаюцца рэдка. Не зважаючы на адсутнасць падобных звестак, можна дапускаць, што бальшыня дамоў узводзілася з дрэва і была крыта гонтамі.

Уладальнікамі нерухомай маёмасці гэтай часткі вуліцы былі рамеснікі. Участкам № 687 валодалі кармеліты босыя (першая палова 18 ст.), рэзніцкі цэхмістр Антоні Бараноўскі (1786—1790), мечнік Мацей Сэверын (1794); № 688 — кармеліты босыя (першая палова 18 ст.), сталярскі цэхмістр Дамінік Пацэвіч (да 1786), шавецкі цэхмістр Якуб Герман (1786—1794); № 689 — пляц, як можна дапускаць, быў заняты шпіталем кармелітаў (да 1780), рэзніцкі цэхмістр Вінцэнты Чэраховіч (да 1784), пекар Сымон Пачкоўскі (1784—1794); № 690 — Юзаф Падалянін (1780), Марцін Ляшкевіч (1790), Андрэй Касцюкевіч (1794), Шая Гіршовіч (1794); № 691 — канвісар Вольф Янкялёвіч (1790, 1794); № 692 — Шая Гіршовіч (1786—1790), Міхалкевіч (1791), шавецкі цэхмістр Вінцэнты Карпушка (1794); № 693 — Дамброўскі (да 1786), мастак Фелікс Міхалкевіч (1786—1794); № 694 — рэзніцкі цэхмістр Ёган Кляўда

⁵¹³ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 14 арк. 687-688.

⁵¹⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 14 арк. 859-860.

⁵¹⁵ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94; СА 11649; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 496-497.

⁵¹⁶ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 13.

⁵¹⁷ S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258.

(1786—1791), цэхмістр, катляр Крґштоф Рэніке (1794); [№ 695] — свечнік Міхель Гіршовіч (1786), у 1795 г., згодна з кантрактам, падпісаным з гарадзенскім магістратам, участак набыў Рэніке; № 696 — цырульнік Хацкель Янкялёвіч (1784—1794); № 697 — Бараноўскі (да 1783), Аляксандр Каменскі (1783—1784), скарбнік Гарадзенскага павета Адам Глінецкі (1784—1793), Іршка Абрамовіч (1793—1794); № 698 — кавальскі цэхмістр Марцін Кейз (да 1784), Вінцэнты Карпушка (1784—1794); № 699 — Вінцэнты Карпушка (да 1783), Хацкель Моўшавіч, Лейба Моўшавіч (1790—1794); № 700 — Ёган Філіповіч (1790, 1794); № 701 — Лейба Моўшавіч (1790, 1794); № 702 — сталярскі цэхмістр Адам Забельскі (1790—1792), шавецкі майстар Юры Яшчыневіч (1792—1793), рымар Марцін Бурчыцкі (1793—1794), „дыстрыбутар літоўскага тытуню” Юзаф Бярвінскі; № 703 — рымарскі цэхмістр Марцін Бурчыцкі (1790, 1794); № 704 — Даніэль Лонгрын (1790, 1794)⁵¹⁸.

Пад № 686, насупраць пляцаў, на якіх некалі стаяла Чэснахрэсцкая царква, знаходзілася сядзіба, якая з’яўлялася ўласнасцю ўніяцкіх мітрапалітаў⁵¹⁹, а яе карыстальнікамі былі мясцовыя прэзбітэры⁵²⁰. Ёсць падставы меркаваць, што ў канцы 17 ст. двор належаў кіеўскаму мітрапаліту Лявону Заленскаму (1695—1708), а потым Лявону Кішку. У 1726 г. гарадзенскі пратапоп Ян Скірыён падараваў нерухомасць пляменніку Казіміру Скірыёну. З 1754 г. паходзіць упамінанне аб тым, што пасэсія знаходзілася ў руках „пароха” Міхала Лянкевіча⁵²¹. У 1762 г. плябан гарадзенскай Саборнай царквы заключыў кантракт з Марцінам Кейзам на забудову пляца. У 1777 г. пабудовы, узведзеныя на ўчастку, згарэлі дашчэнту⁵²². У 1790—1794 г. сядзібай з камяніцай валодалі друкар Ян Ясінскі і Ігнацы Урублеўскі⁵²³.

Да згаданага пляца з усходняга боку прымыкала юрыдыка, якая была забудавана палацам і афіцынай літоўскага надворнага харужага Антонія Крґсціцкага. Пасэсія складалася з чатырох участкаў, два з якіх у 1780—1790 г. засялялі Шахно Моўшавіч і Берка Беркавіч. На пляцах былі пастаўлены дворыкі⁵²⁴.

---

⁵¹⁸ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 205-207, 316-317, 338-341, 344-345, 422-423, 468, 469, 474, 738-740, 786; спр. 15 арк. 57-59, 130-131, 162, 921-922, 1313-1314; спр. 16 арк. 107-108, 229-231, 475-476, 541; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 2; СА 11649; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; [Spis...], s. 102-104.

⁵¹⁹ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 2; СА 11649; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258.

⁵²⁰ Гэта вынікае з запісу, які ў 1776 г. быў унесены ў кнігі Галоўнага Трыбунала ВКЛ. У ім кіеўскі мітрапаліт Феліцыян Валадковіч настойліва раіў новапрызначанаму „ксядзу Юзафу Дабжанскаму — адміністратару царквы саборнай гарадзенскай” больш пільна дбаць аб царкоўных „фундушах” (АВАК, т. XII, с. 326).

⁵²¹ АВАК, т. I, с. 118-119, 353-359, 500-502.

⁵²² НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 898-899.

⁵²³ Тамсама, спр. 12 арк. 349-350; [Spis...], s. 102.

⁵²⁴ ЛДГА, СА 11649; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259; [Spis...], s. 102; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

У сегменце паміж Маставой, Падольнай ды „вуліцай да перавозу” ляжаў пляц уніяцкага духавенства. У 17 ст. пасэсію набылі быценскія базыльяне. У 1634 г. жонка літоўскага кухмістра Гальшка з Храптовічаў Трызна абавязала сваім тэстаментам зяця Горскага і сына Копця, „каб збудаванні гэтых пляцаў прадаўшы, зрабілі келіх залаты з патынай, лыжку і ліхтароў сярэбраных пару адну да Царквы Быценскай і апарат на каплана і дыякана”⁵²⁵. Нашчадкі пасэсіі не выканалі просьбу нябожчыцы, саступіўшы ў 1652 г. участак уніяцкаму кліру. Выкарыстоўваючы зручную лакалізацыю, манахі-базыльяне паставілі на ім карчму і шэраг іншых гаспадарчых будынкаў. Успамінаюць аб гэтым шматлікія гарадзенскія дакументальныя матэрыялы 1726, 1775 і 1780 г., а план Гародні 1795 г. зазначае на пляцы чатыры пабудовы⁵²⁶.

Ля нёманскага берага мясцілася пасэсія, набытая ў 1753 г. літоўскім рэферэндарам Антоніем Пшэздзецкім у рэктара гарадзенскага езуіцкага кляштара ксяндза Фабіяна Дахтаровіча. Сядзіба складалася з двух пляцаў, прададзеных гарадзенскім харужым Якубам Кунцэвічам (1726) і пінскім падкаморыем Мікалаем Кунцэвічам (1648). У 1753 г. юрыдыка была забудавана палацам, афіцынай і стайняй. Заўважым, што аб мураваным палацы Пшэздзецкага ўпамінаюць крыніцы 1790 г.⁵²⁷

„Вулачка, што ідзе з Замкавай вуліцы да царквы” (Партыкулярная)

Вулачка мясцілася ў сегменце вуліц Маставой, Замкавай і замкавых узвышшаў. Такім чынам, з паўночнага боку яе пляцы межавалі з пляцамі Замкавай вуліцы, з усходу — Маставой вуліцы. На пачатку 18 ст. заходні бок вуліцы займалі пляцы юрыдыкі гарадзенскага старасты Масальскага ды дворык Гадачэўскіх⁵²⁸. У месцы скрыжавання з вуліцай Падзамча стаялі пабудовы кляштара базыльянак. План Гародні 1753 г. адзначае пляцы юрыдыкі старасты Масальскага, базыльянак і палац Красіцкіх, які стаяў над ірвом, што вёў да перавозу. Па звестках легенды плана горада 1780 г., вулічная прастора падзялялася на чатыры пляцы, якія належалі віленскаму біскупу Масальскаму, і сядзібу Юрыя Юзафа Прокшыца Кандыбы⁵²⁹.

⁵²⁵ *Obiasnienie...*, s. G2.

⁵²⁶ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 3; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 2; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872, 21873; *Obiasnienie...*, s. G2.

⁵²⁷ *ПКГЭ*, т. II, с. 51; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 9 арк. 1289-1293; ЛДГА, СА 11649; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

⁵²⁸ У 1777 г. рэгентам гродскага суда Навагрудскага павета быў Лявон Гадачэўскі, а ў 1787 г. земскім суддзёй Троцкага павета — Якуб Гадачэўскі (А. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. VI, Warszawa, 1903, s. 150).

⁵²⁹ Юры Юзаф Кандыба, мернік ВКЛ (1765) (АВАК, т. VII, с. 222, 395; А. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. IX, Warszawa, 1906, s. 221; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872).

Вуліца ад ірва да перавозу (Замкавы роў)

Вуліца вілася ярам, які ішоў паміж двума ўзгоркамі, на якіх у 18 ст. былі ўзведзены Новы замак ды кляштар бернардзінак. Паўднёвыя ўскраіны вуліцы прымыкалі да колішняй, закінутае у 17—18 ст. нёманскай пераправы. Гэта значыць, што вулічныя ўчасткі занялі абшар сярэднявечнага пад'езда да Старога замка. У канцы 17 ст. 4 пляцамі з халупамі валодалі базыльянкі, 5 пляцаў (з 5 дамамі) пад замкавым адхомам належала біскупу, як можна меркаваць, уніяцкаму. Тут знаходзіўся „*монастырок малы папоўскі пад замкам, на якім агароднікаў забудаваных васемнаццаць*” і шэраг іншых сядзіб⁵³⁰. Паводле плана Гародні 1780 г., на вуліцы ляжалі 4 пляцы базыльянак са шпіталем і „*палацам*” уніяцкага мітрапаліта, а таксама 3 пляцы бернардзінак. Тарыф падымнага падатку Гародні 1790 г. ды спіс насельніцтва горада 1794 г. дапаўняюць агульную панараму маёмасных адносін вуліцы, падаючы звесткі аб 14 пляцах юрыдыкі бернардзінак і пляцы Красіцкіх⁵³¹.

Садоўніцкая вуліца⁵³²

Гэтая артэрыя ўпершыню ўпамінаецца ў 16 ст. Яе паўночны бок складаўся з 5 пляцаў, а паўднёвы — з 7. Участкі былі заселены замкавымі садоўнікамі. Адна з сядзіб належала Сапегам⁵³³. У 1555 г. Астафій Валовіч, які „*мел дворец Сапеженьскіый [...] на сей стороне Немна от места Городенского*”, абмяняў гэтую нерухомасць на палац войта Пятра Шаматулы⁵³⁴.

У другой палове 18 ст. вулічная плошча была пашырана за кошт далучэння да яе шэрагу новых участкаў юрыдыкі Сапегі. У 1780 г. на паўночным баку Садоўніцкай вуліцы знаходзілася 11 пляцаў бернардзінак (па звестках тарыфу дымоў Гародні 1790 г. гэта лічба павялічылася да 13), паўднёвы ж наднёманскі бок быў падзелены на 3 участкі, якія знаходзіліся ў валоданні згаданага кляштара бернардзінак, 2 пляцы знаходзіліся ў руках гарадзенскага маршалка Казіміра Вольмера⁵³⁵.

Галоўнай дамінантай гэтага гарадскога раёна, бясспрэчна, лічыўся палац, які, паводле плана Гародні 1706 г., належаў троцкаму ваяводзе Юзафу Агінскаму. Дадзеныя 50—70-х гадоў 18 ст. сведчаць аб тым, што палацам з афіцынамі валодаў польны літоўскі пісар, будучы гетман вялікі літоўскі Міхал Казімір Агінскі. У 1779 г. пасэсія набыў гарадзенскі маршалак Казімір Вольмер, а ў 1789 г. нерухомасць перайшла да літоўскага канцлера Аляксандра Сапегі. У 1801 г. яе ўладальнікам быў граф Міхал Дзяконскі⁵³⁶.

⁵³⁰ ПКГЭ, т. II, с. 189.

⁵³¹ ЛДГА, СА 11649; [Spis...], s. 110-111.

⁵³² Сучасная назва — вуліца Завадская.

⁵³³ ПКГЭ, т. II, с. 54.

⁵³⁴ АВАК, т. XXI, с. 70.

⁵³⁵ ЛДГА, СА 11649; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; АР БАН Літвы F 18-134 арк. 36.

⁵³⁶ НГАБ у Гродне, Ф. 1475 воп. 1 спр. 4 арк. 31.

Іл. 59. Забудова вуліц на беразе Нёмана. Справа — палац Агінскіх. Фрагмент малюнка Напалеона Орды. Другая палова 19 ст.

Вулічнымі сядзібамі каля заходняй ускраіны вуліцы ў 16 ст. валодалі Радзівілы. У 1582 г., згодна з прывілеем караля Стэфана Баторыя, пляц над Нёманам атрымаў троцкі ваявода Крыштоф „Пярун” Радзівіл, будучы віленскі ваявода і літоўскі гетман⁵³⁷. У 18 ст. сядзіба была забудавана палацам з афіцынамі і належала навагрудскаму ваяводзе Мікалаю Фаўстыну Радзівілу, а пазней Юрыю Радзівілу (1753). У 1780 г. пасесіяй валодаў брат Юрыя, літоўскі падкаморы Станіслаў Радзівіл⁵³⁸.

У абсалютнай бальшыні забудова Садоўніцкай вуліцы і Замакавага ірва была драўлянай, уяўляючы ланцужок хаатычна раскінутых над берагам Нёмана і ў падзамкавым яры невялікіх жылых пабудоў ды гаспадарчых аб’ектаў. У кнігах гарадзенскага магістрата ўдалося адшукаць сведчанні аб дамовах куплі-продажу нерухомасці. Вядома, напрыклад, што ў 1793 г. Аўсей Ляйбовіч прадаў дом, які складаўся з пакоя і каморы за 160 злотых Ізраэлю Юдэлёвічу. У 1795 г. браты Андрэй, Павел і Юры Яшчыневічы саступілі Нотку Ляйбовічу дом (№ 866), які складаўся з наступных памяшканняў: пакоя, сенцаў, каморы і сутарэнняў. Выключэннем вулічнай забудовы былі дамы, узведзеныя ў тэхніцы прускага муру. Менавіта такі дом на пляцы бернардзінак (№ 858) каля 1791 г. паставіў Юзаф Войдыгер. У гарадскіх актах таксама ўпамінаецца аб камяніцы Магдалены Сабалеўскай ды аб тым, што ў 1791 г. Юзаф Легатовіч набыў дворык, які стаяў на юрыдыцы бернардзінак⁵³⁹.

Падольная (Плутніцкая) вуліца⁵⁴⁰

Падольная вуліца, якая заняла цэлую правабярэжную наднёманскую тэрасу, належала да групы найбольш доўгіх камунікацыйных ліній Гародні. Сваімі пачаткамі гэтая артэрыя сягае ў раннія сярэднявечча⁵⁴¹. Не выключана, што ў той час яна мела іншы, больш

⁵³⁷ И. Лапш, *Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569—1586)*, т. 1, Санкт-Петербург, 1901, с. 716.

⁵³⁸ ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

⁵³⁹ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21873; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 15 арк. 45-46, 86-88, 526, 1310; спр. 16 арк. 467.

⁵⁴⁰ У 16 ст. называлася Плутніцкай, у 17—18 ст. — Падольскай ці Падольнай.

⁵⁴¹ На карысьць гэтай гіпотэзы сведчаць матэрыялы археалагічных даследаванняў, праведзеных Аляксандрам Краўцэвічам ў 80-я гады 20 ст. (А. Краўцэвіч, *Гарады...*, с. 33, 70).

доўгі прабег: пачыналася ад старадаўняга нёманскага маста ды з-пад замкавых адхонаў і ішла ў накірунку ўсходніх гарадскіх ускрайкаў. З цягам часу вуліца была падзелена на дзве часткі, і такім чынам былі створаны вуліцы Садоўніцкая ды Плутніцкая (плытагонаў). Меркаваныя планіровачныя змены маглі быць запачаткавы ў другой палове 17 ст. гарадзенскім старастам Андрэем Францішкам Катовічам, які ў 1673—1674 г. скупіў дзевяць пляцаў на Маставой ды Чэснахрэсцкай вуліцах⁵⁴². Канчатковы падзел вуліцы на дзве часткі адбыўся пасля пабудовы кляштарных муроў кармелітаў босых.

У сярэдзіне 16 ст. вуліца складалася з 34 пляцаў. Мяшчане валодалі каля 73,5% участкаў. Сярод шляхецкіх уладальнікаў вылучаліся Адам Храптовіч, Іван і Васіль Мясешкі, Фёдар Куневіч, Павел Пац⁵⁴³. Запісы гарадскіх актавых кніг паказваюць, што ў 60—70-я гады 17 ст. уладальнікамі нерухомай маёмасці вуліцы былі пераважна мяшчане. У той час вулічныя сядзібы належалі бурмістру Ганусу Паўльсену, лаўнікам Пятру Дзіве, Багдану Яцкевічу ды Лявону Лашкевічу, гарбарам Якубу Гарцамовічу, Даніле Паўловічу і Ізідору Савецкаму⁵⁴⁴. У камісарскай рэвізіі горада 1680 г. змешчаны прозвішчы 24 пасэсараў. Варта заўважыць, што мяшчанская ўласнасць у гэты час значна зменшылася, да 42% агульнай колькасці сядзіб. На працягу 18 ст. гэтая тэндэнцыя прагрэсіравала, таму напрыканцы стагоддзя зазначыўся выразны спад мяшчанскай нерухомаасці, да 3,85%. Сярод 52 пляцаў толькі два належалі мяшчанам.

Спробы рэканструкцыі забудовы і маёмасных адносін вуліцы Падольнай выклікаюць абгрунтаваныя цяжкасці па прычыне недахопаў дакументальных крыніц. Варта звярнуць увагу на адну цікавую заканамернасць у характары валодання нерухомай маёмасцю вуліцы. Шматлікія пляцы, размешчаныя паабাপал вуліцы (на паўднёвым і паўночным баку) адзін насупраць аднаго, знаходзіліся ў валоданні адной асобы. Гэткае “адлюстраванне” можна прасачыць, аналізуючы спіс уладальнікаў гарадзенскай нерухомаасці 1726 г., дзе натуецца: „*Двор в[яльможнага] я[го] м[осці] п[ана] Міцуты падкам. гарадз. пляц зем. двор другі насупраць таго ж*”⁵⁴⁵. Аналагічнае люстраное размяшчэнне ў другой палове 18 ст. мелі пляцы Вольмераў, Сапегаў, Патоцкіх, Крышцінаў.

У 18 ст. заходнія вулічныя пляцы Падольнай прымыкалі да ўсходніх участкаў Маставой, што абумовіла надзвычай рухомую мяжу паміж імі. Таму сядзібы гэтай часткі гарадской планіровачнай сеткі часта залічваліся да розных вуліц.

Аблічча вуліцы характарызавала драўляная забудова. Інвентар Гародні 1680 г. паведамляе, што на вуліцы стаялі „*дамы*” і „*халупкі*”, ці проста канстатуе факт забудовы ўчастка, не агаворваючы

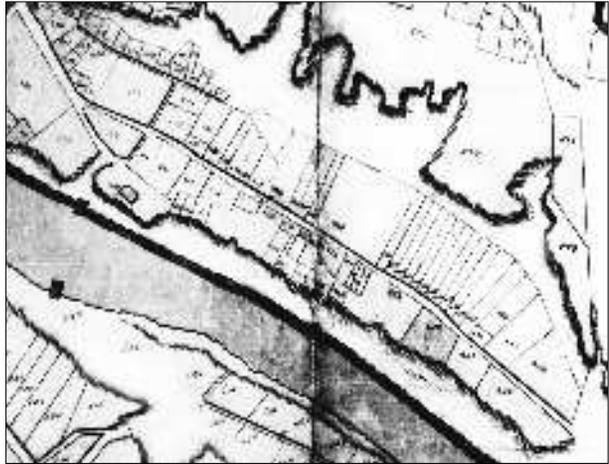
⁵⁴² АР БАН Літвы, F 43-8168 арк. 1-7; F 43-8169 арк. 1-5адв; НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 518-519, 522, 524, 536-538, 548.

⁵⁴³ ПКГЭ, т. II, с. 50-52.

⁵⁴⁴ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 151, 156-158, 170-171, 188, 207-208.

⁵⁴⁵ Гарадзенскі падкаморы Казімір Міцуга набыў т. зв. Калбасенкаўскія пляцы ў мяшчан Пятроўскага і Германовіча (АВАК, т. VII, с. 282; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 95).

яго характар. І толькі лібертаваны пляц віленскага кашталяна быў „замураваны”. У спісе ўладальнікаў забудовы Гародні 1726 г., легендзе плана горада 1780 г. ды ў тарыфе падымнага падатку 1790 г. змешчана інфармацыя пра нешматлікія сядзібы ўраднікаў Гарадзенскай эканоміі і шляхецкія дворыкі, якія на плане Гародні 1753 г. з выразным перабольшваннем акрэслены „палацамі”. Рэшта вулічнай забудовы ў гарадскіх актавых кнігах названа як „дамоства”, якія, несумненна, былі драўлянымі дамамі юрыдычан ці пляцы чыншавікоў⁵⁴⁶.

Іл. 60а. Падольная вуліца.
Фрагмент плана
Гародні 1780 г.

Іл. 60б. Падольная вуліца.
Фрагмент плана
Гародні 1795 г.

Паўднёвы бок

Пляцы гэта боку вуліцы былі размешчаны на ніжэйшай спадзіне наднёманскай тэрасы, таму задворкі гэтых сядзіб у 16 ст. межавалі з „вуліцай на беразе Нёмана”, а ў 18 ст. ужо напрамую

⁵⁴⁶ ПКТЭ, т. II, с. 187; ЛДГА, СА 11649; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 2; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 5 арк. 42адв-43; спр. 13 арк. 450-451; спр. 14 арк. 703-704; спр. 15 арк. 116-118, 164-165, 605, 644, 1207, 1231-1232, 1251, 1279-1280; спр. 16 арк. 759.

выходзілі да берагавой рачной лініі. З захаду вулічныя ўчасткі прымыкалі да Маставой вуліцы.

Ля сядзібы быценскіх базыльянаў, што замыкала вуліцу Маставую, знаходзіўся ўчастак, акрэслены на плане Гародні 1780 г. як „пляц пусты дыферэнцыйны”. У 1790—1794 г. пляцам з дворыкам валодаў сакратар гарадзенскай пошты Ваўжынец Сабалеўскі⁵⁴⁷.

Уласнікам наступнай пасесіі з дваром у 1726 г. быў літоўскі лоўчы Ян Міхал Давойна Салагуб. Легенда плана Гародні 1753 г. заўважае, што пляц, забудаваны палацам і афіцынамі, знаходзіўся ў валоданні генерала літоўскай артылерыі Антонія Салагуба, а тарыф дымоў Гародні 1775 г. упамінае аб віцебскім ваяводзе Юзафе Антонію Салагубе, якому належаў драўляны палац⁵⁴⁸.

Наступны, т.зв. Калбасенкаўскі пляц знаходзіўся ў валоданні падкаморыя Гарадзенскага павета Казіміра Фларыяна Міцуты. На ўчастку стаяў дворык, аб якім згадваецца ў крыніцах 1726 г. Наступнымі ўпамнутымі ў дакументах уладальнікамі сядзібы былі Радзівілы. Паводле дадзеных сярэдзіны 18 ст., на радзівілаўскай юрыдыцы стаяў двор. Паміж ім ды берагам Нёмана стаяла камянічка вялікага літоўскага гетмана Міхала Казіміра Радзівіла⁵⁴⁹.

Іл. 61. Фрагмент інвентара дворыка Радзівілаў на Падоле. 18 ст.

Далей на гэтым баку вуліцы ў 18 ст. ляжаў пляц уніяцкага духавенства⁵⁵⁰. На яго задворках, на беразе Нёмана, стаяў дворык і тры дамы Александровічаў. План Гародні 1753 г. адзначае юрыдыку

⁵⁴⁷ ЛДГА, СА 11649; [Spis...], s. 104; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

⁵⁴⁸ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 2; СА 11649; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

⁵⁴⁹ АВАК, т. VII, с. 282; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 2; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 260.

⁵⁵⁰ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 2; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

з палацам і афіцынай Александровіча, хутчэй за ўсё, Міхала, лідскага земскага пісара. Да 1780 г. заходняй часткай пасэсіі валодалі Вольмеры⁵⁵¹.

Наступныя ўчасткі належалі ўніяцкаму духавенству. Дакументы 1726 г. называюць іх „папоўскімі пляцамі”. Усходнюю частку пасэсіі займала юрыдыка літоўскага надворнага падскарбія Юзафа Францішка Сапегі, забудаваная „палацам” і афіцынай. У другой палове 18 ст. сядзібай валодаў шчажэцкі стараста⁵⁵² Францішак Пётр Патоцкі. З паўднёвага боку да згаданай пасэсіі прымыкаў дворык з чатырма пляцамі аршанскага крайчага Юзафа Навіцкага. У 1791 г. Навіцкі разам са сваяком, ваўкавыскім ротмістрам Юзафам Буткевічам, прадалі сядзібу магістрату. Адзін з пляцаў Навіцкага, што быў забудаваны дворыкам ды належаў Крысціне з Мараўскіх (у першым шлюбе жонкі капітана 2-га рэгімента войска ВКЛ Крысціяна Хопенфельта⁵⁵³, у другім — Тадэвуша Гоўвальта), у 1792 г. набыў Бенядзікт Лянкевіч⁵⁵⁴.

Нельга выключыць таго, што ўладальнікам наступнай сядзібы паўднёвага боку Падольнай вуліцы ў 18 ст. з’яўляўся Крышпін-Кіршэнштэйн, магчыма, віцебскі ваявода Андрэй Казімір⁵⁵⁵. На схіле 18 ст. на адным з участкаў крышпінаўскай юрыдыкі стаяў бровар райцы Лаўрына Барысевіча. Паводле плана Гародні 1798 г., будынак бровара не працаваў⁵⁵⁶.

Два перадапошнія пляцы ў 18 ст. належалі Радзівілам. Яны былі заняты палацам і афіцынай навагрудскага ваяводы Яна Мікалая Радзівіла, а таксама фальваркам з афіцынамі, стайнямі і гаспадарчымі забудовамі вялікага літоўскага гетмана Міхала Казіміра Радзівіла⁵⁵⁷.

Урэшце, ля ўсходняй гарадской ускраіны ляжаў вялізны зямельны комплекс (6 валок), які прымыкаў да Скідальскай дарогі ды цягнуўся ў бок пляцаў Лашкевіча ды брыгітак. У 1616 г. Андрэй Янавіч Эйсмант, як падаецца, заклаў сядзібу гарадзенскаму град-

⁵⁵¹ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 2; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 260.

⁵⁵² Шчажэцкае стараства ляжала на тэрыторыі Львоўскай зямлі Рускага ваяводства (A. Wejnert, *O starostwach...*, s. 132).

⁵⁵³ Адам Крыстыян Хопенфельт (Adam Krystian Hoppenfeldt) (M. Machynia і інш., *Oficerowie...*, s. s. 355).

⁵⁵⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 15 арк. 116-118, 605, 644; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 3; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 2; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 260.

⁵⁵⁵ На карысць гэтай версіі ўскосна сведчыць той факт, што згаданы ваявода ў 1688 г. быў абраны паслом на гарадзенскі сойм (T. Wasilewski, *Kryspin-Kirszensztejn Andrzej Kazimierz // PSB*, t. 15, Wrocław, 1970, s. 496). ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 2; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 260.

⁵⁵⁶ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21528 ч. 6 арк. 4; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 16 арк. 797-798.

⁵⁵⁷ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 3; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 2; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259-260.

скаму пісару Філону Казлавіцкаму. Магчыма, з цягам часу закладчыкі Эйсманты, выплаціўшы пазыку, вярнулі сваю нерухомасць. На гэта паказвае запіс аб тым, што сын апошняга — Казімір — у 1630 г. перадаў правы на землеўладанне Андрэю Эйсманту ды ягонай жонцы Палоніі Дэметраўне Кміціянцы. У 1643 г. пасэсію, названую фальваркам Панямонь, атрымалі манахі-езуіты⁵⁵⁸. У 18 ст. на юрыдыцы езуітаў функцыянавала цагельня⁵⁵⁹.

Іл. 62. Забудова наднёманскага Падола і Чэснахрэсцкая царква. Медзярыт Адэльгаўзера-Цюндта 1567–1568 г.

Паўночны бок

Першы ўчастак паўночнага боку вуліцы размяшчаўся на скрыжаванні Падольнай вуліцы з „*вуліцай да перавозу*” ды заходнім бокам прымыкаў да пасэсіі Красіцкага, размешчанай на вуліцы Маставой. На пачатку 18 ст. пляцам валодаў троцкі ваявода Юзаф Агінскі, а ў другой палове гэтага ж стагоддзя ўладальнікам пасэсіі з палацам і афіцынамі быў ягоны сын, польны літоўскі пісар, будучы вялікі літоўскі гетман Міхал Казімір Агінскі, ад якога сядзіба (1792) перайшла да літоўскага мечніка Міхала Клеафаса Агінскага⁵⁶⁰.

Далей ляжаў пляц Нястрыяў, прададзены ў 1747 г. Юзафам Лобікам і Крыстынай (у першым шлюбе Нястрой) гарадзенскаму бурмістру Юзафу Бадаракі⁵⁶¹.

Наступныя пляцы належалі прэзбітэру гарадзенскай саборнай царквы. Іх карыстальнікамі былі: 1) Антоні Грабоўскі (1762), Кацярына (у першым шлюбе Грабоўская) Дабрасельская (да 1782), надворны каралеўскі падкаморы Адам Барановіч (1782—1790); 2) Юзаф і Эва Макаравічы (1780—1790); 3) інстыгатар Скарбовай камісіі ВКЛ Францішак Альшавецкі (1790); 4) Кустын (1775—1780), Вольф Моўшавіч (1790)⁵⁶². Па тагачасных звестках, амаль што ўсе ўчасткі былі забудаваны дворыкамі.

⁵⁵⁸ НБ ПАУ і ПАН у Кракаве, № 369 арк. 51адв-52.

⁵⁵⁹ ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 4401 арк. 2; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 2; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

⁵⁶⁰ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 15 арк. 486-490; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 2; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

⁵⁶¹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 10 арк. 99-100.

⁵⁶² Тамсама, спр. 12 арк. 345-346; спр. 14 арк. 703-704.

Пляцы духавенства чаргаваліся з участкамі Вольмераў і пасэсіяй, набытай у 1761 г. старадубскім харужым Баляславам Бішпінгам. Яго ўчастак, забудаваны дваром, упамінаецца ў крыніцах 1790 г.⁵⁶³

Наступную сядзібу з дваром у 1718 г. чарнігаўскі падчасы Ян Юзаф Градзкі прадаў надворнаму літоўскаму падскарбію Юзафу Францішку Сапегу. У 1775 г. пляц з палацам належаў тлумацкаму старасту⁵⁶⁴ Міхалу Патоцкаму⁵⁶⁵.

Далей знаходзілася юрыдыка, забудаваная „*палацам*” Крышпінаў. Першае ўпамінанне аб ёй паходзіць з 1718 г. У 70-я гады 18 ст. сядзіба перайшла ва ўладанне надворнага літоўскага падскарбія Антонія Тызенгаўза. У 1775 г. юрыдыка была падзелена на дзвяць пляцаў, а ў 1780 г. — ужо на дванаццаць. У другой палове 18 ст. частка гэтай пасэіі знаходзілася ў руках віленскага ваяводы Кароля Станіслава Радзівіла⁵⁶⁶.

Урэшце, апошні пляц вуліцы належаў у 18 ст. гарадзенскім брыгіткам⁵⁶⁷.

Бернардзінскае падгор'е

Вуліца раскінулася на чарговай вышэйшай наднёманскай тэрасе, паміж Падольнай вуліцай ды збудаваннямі бернардзінскага кляштара. З захаду вулічныя пляцы межавалі з участкамі Маставой вуліцы. Яшчэ ў 16 ст. вуліца не мела стабільнай назвы. Аналізуючы валочную памеру горада 1560—1561 г., можна дапускаць, што гэта была „*вуліца за Вараб'ём*”. Плошча яе 11 пляцаў вагалася ў межах 1-2,5 прэнта². Выключэнне складалі тры ўчасткі, найбольшы з якіх велічынёй у 5,5 прэнта² належаў заможнаму мяшчаніну Конану Вараб'ю⁵⁶⁸. Да вуліцы прымыкалі „*пляцы ў тыле той жа вуліцы па гары над Нёманам*”. Тры з шасці пляцаў у той час былі не забудаваны. Можна меркаваць, што ў 17 ст. вулічныя сядзібы былі далучаны да зямельнага комплексу бернардзінцаў. Паводле плана Гародні 1753 г., вуліца складалася з сямі пасэіі⁵⁶⁹.

⁵⁶³ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 3; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 2; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; *Obiasnienie...*, s. E2; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

⁵⁶⁴ Тлумацкае стараства знаходзілася ў Галіцкай зямлі Рускага ваяводства (Польская карона) (А. Wejnert, *O starostwach w Polsce do końca XVIII wieku z dołączeniem wykazy ich miejscowości*, Warszawa, 1877, s. 133).

⁵⁶⁵ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 3; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 2; СА 11649; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 260.

⁵⁶⁶ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 5 арк. 42адв-43; спр. 13 арк. 792; ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 3; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 2; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 260.

⁵⁶⁷ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 2; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

⁵⁶⁸ Вараб'і валодалі нерухомасцю яшчэ ў 50-я гады 17 ст., аб чым сведчыць датаваны 1659 годам тэстамент вайтаўска-лаўніцкага пісара Паўла Вараб'я (Вараб'евіча) і згадка пра Вараб'ёўскі пляц на Маставой.

⁵⁶⁹ *ПКГЭ*, т. II, с. 53; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093.

Легенда плана Гародні 1780 г. зазначае, што на паўднёвым баку Падгор'я ляжалі два пляцы Красіцкіх, якія межавалі з ягонымі ж участкамі пры Маставой вуліцы. Паўночны бок вуліцы ў 1780 г. складаўся з 15 пляцаў гарадскога падпарадкавання, у 1790 г. — з 28 гарадскіх пляцаў, 3 кармеліцкіх і дворыка гарадзенскага вайта Юзафа Зялінскага⁵⁷⁰.

Аналіз гарадскіх актавых кніг дае падставы сцвярджаць, што ў 80—90-я гады 18 ст. Падгор'е, таксама як і суседнюю Маставую вуліцу, засялялі заможныя рамеснікі. Напрыклад: пляцам № 797 валодаў кавальскі майстар Марцін Кез (1786—1793) ды цэхмістр-ганчар Юзаф Дэйновіч (пасля 1793); № 801 — шавецкі цэхмістр Ігнацы Малевіч (да 1790), цэхмістр-злотнік Якуб Суроўскі (1790—1794); № 802 — шавецкі цэхмістр Лукаш Здановіч (1790—1794). З 1786 г. паходзяць звесткі аб продажы магістратам пляца цэхмістру-цесляру Францішку Абрамовічу⁵⁷¹.

Басняцкая вуліца⁵⁷²

Хаатычна раскіданая забудова на месцы будучай вуліцы ўпершыню адзначана на плане Гародні 1753 г. Канчаткова артэрыя сфарміравалася ў другой палове 18 ст. пад уплывам развіцця адміністрацыйна-гаспадарчага цэнтра гарадзенскай каралеўскай эканоміі на Гарадніцы ў 70-я гады 18 ст. Менавіта ў часы праўлення Антонія Тызенгаўза было праведзена вымярэнне 14 пляцаў: 6 на заходнім і 8 на ўсходнім баку. Участкі характарызаваліся аднолькавымі памерамі, кожны з іх быў забудаваны на падставе тыповага праекта. Ролю сядзібных задворкаў заходняга боку вуліцы Басняцкай выконвалі ўчасткі ўсходняга боку Скаліманаўскай вуліцы⁵⁷³.

З паўночнага боку вулічныя ўчасткі межавалі з Гарадніцкім ірвом ды Верцялішскай вуліцай, галоўнай восью прадмесця Гарадніцы, а з поўдня прымыкалі да збудаванняў Сангушкаў.

У тарыфе падымнага падатку Гародні 1790 г. вуліца апісваецца наступным чынам: *„Вуліца Басняцкая правы і левы бок разам з броварам мураваным пачынаючы ад нумара 490 аж да нумара 504 in clusive, што да Гарадзенскай эканоміі належыць, у якім жыхары розныя знаходзяцца, складаюцца з 14 прыватных дворыкаў”*⁵⁷⁴.

Плошча кожнага пляца складала 21 прэнт² і 93 прэнцикі². Па звестках 1793—1795 г., вулічныя сядзібы знаходзіліся ў валоданні: № 490 — Кумуцэвіча; № 491 — Мазеўскай; № 492 — Тадэвуша Насуты; № 493 — Корбута; № 494 — рахмістра Гарадзенскай эканоміі Бенядзікта Зезюлевіча, Тамаша Дулячкі; № 495 — Андрэя Сабескага (у 1795 г. быў прададзены дазорцам „драўлянага гандлю” Гарадзенскай эканоміі Паўлам Сабескім Францішку Вайцяховічу); № 496 — Мацея Скіландзя; № 497 — рахмістра гарадзенскага эка-

⁵⁷⁰ ЛДГА, СА11649; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

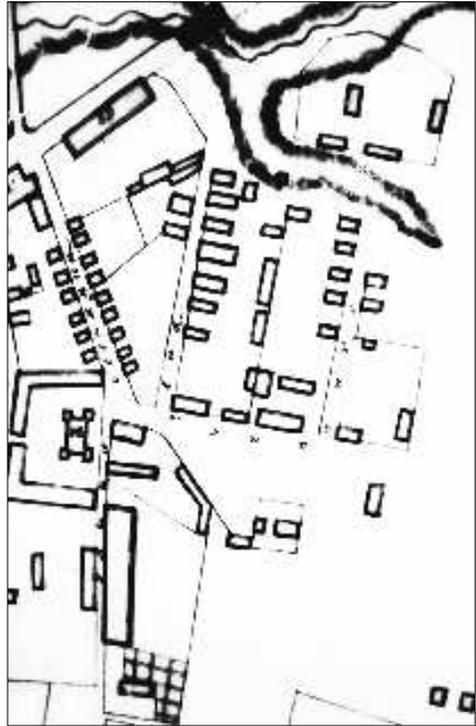
⁵⁷¹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 756, 904; спр. 15 арк. 985, 1274; спр. 16 арк. 437, 551-552.

⁵⁷² Адрэзак сучаснай вуліцы Сацыялістычнай паміж вул. Карбышава і вул. Ажэшкі.

⁵⁷³ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

⁵⁷⁴ ЛДГА, СА 11649 арк. 5.

намічнага лясніцтва Дыянізія Радзевіча (у 1795 г. участак набыў Моўша Хлаўновіч); № 499 — Рукевіча; № 500 — Вінцэнта Кушалеўскага; № 502 — Марціна Бачынскага (у 1795 г. перайшоў да Юрыя Бароўскага). Уладальнікам нерухомасці на Басняцкай вуліцы быў таксама будаўнічы „*гарадніцкіх фабрык*” Павел Зуйкоўскі (1794)⁵⁷⁵.

Іл. 63. Планіроўка паўночна-ўсходняй часткі горада. Фрагмент плана Гародні 1795 г.

Падвальская вуліца⁵⁷⁶

Гэта была вуліца, якая сфарміравалася ў 80—90-я гады 18 ст. ля паўночна-ўсходняй ускраіны Гародні, у сегменце Басняцкай ды Верцялішскай вуліц. Падвальская мела форму літары „П”: два яе паралельныя фрагменты (заходні і ўсходні) злучаліся папярочным (паўднёвым) адрэзкам вуліцы. Такім чынам, вуліца складалася з трох асобных частак. З поўначы артэрыю абмяжоўваў роў Гараднічанкі. У плане 1793 г. вуліца была названа “*вуліца Падвале да аковаў*”, у спісе насельніцтва горада 1794 і планах 1823 і 1824 г. — Падвальскай. І толькі аўтары плана Гародні 1795 г. акрэслілі яе Польнай⁵⁷⁷.

⁵⁷⁵ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 16 арк. 227, 233, 257, 459, 463, 571, 761, 851-852, 855, 917, 921.

⁵⁷⁶ Цяпер вуліца Тэлеграфная — частка вуліцы Карбышава — частка вуліцы Васілька, што ішла паралельна Тэлеграфнай у накірунку Гараднічанкі.

⁵⁷⁷ РДВГА у Маскве, Ф. 346 воп. 12 спр. 1486; Ф. 846 воп. 16 спр. 21873, 21874; Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў (далей РДГА), Ф. 1298 воп. 168 спр. 3; [Spis...], s. 87.

Можна меркаваць, што яна была забудавана вельмі хутка, аб чым сведчыць план горада 1795 г., які адзначае рэгулярную забудову⁵⁷⁸. Відавочна, надзяленне пляцамі пачалося ў 80-я гады 18 ст. Усе ўчасткі былі заснаваны на эканамічных грунтах, за выключэннем пляца гарадской юрысдыкцыі Лянкевіча. Асоба, якая пасялялася на вулічным участку, атрымоўвала кантракт на ягоную забудову на працягу шасці гадоў. Так было, напрыклад, у выпадку падпісання кантракта з Юзафам Нагатоўскім.

У тарыфе падымнага падатку Гародні 1790 г. і спісе насельніцтва горада 1794 г. наступным чынам характарызуецца стан засялення ды забудовы Падвальскай вуліцы. У той час вуліца складалася з 9 пляцаў. На ўсходнім яе баку было 8 участкаў, якімі валодалі: № 481 — пісар гарадзенскага магістрата Даніэль Лянкевіч; № 482 — лаўнік Казімір Бернацкі; № 483 — Мікалай Сушыньскі; № 484 — Антоні Сухоцкі; № 485 — Шымон Сарока; № 486 у 1790 г. належаў гарадзенскаму земскаму суддзі Якубу Рукевічу (у 1794 г. быў прададзены ягоным сынам, каралеўскім шамбялянам Янам Рукевічам капітану каралеўскіх войск Яну Бенкіну⁵⁷⁹); № 487 — сталяр Ян Сак; № 488 — Станіслаў Сабалеўскі. Ненумараваны пляц знаходзіўся ў валоданні Станіслава Квяткоўскага. Заходні бок займаў пляц № 489, які з 1786 г. належаў пісару драўлянага склада Гарадзенскай эканоміі Юзафу Нагатоўскаму⁵⁸⁰.

У крыніцах фактычна не інфармуецца аб будаўнічым асвойванні сядзіб. Вядома, напрыклад, што пляц Рукевічаў у 1794 г. быў забудаваны дворыкам, афіцынай, стайняй, вазоўняй, а на ягоных задворках ляжаў агарод. У 1790 г. на вуліцы стаяла пяць дворыкаў, адзін „*халупны дым*” ды чатыры „*агародныя дымы*”.

Як відаць, у канцы 18 ст. ля паўночна-ўсходняй мяжы Гародні адбываўся працэс узнікнення ды фарміравання новых вуліц, таму нярэдка здаралася, што новыя вуліцы не мелі стабільных назваў. Акрамя таго, пошукі дакладнага размяшчэння той ці іншай артэрыі ўскладняе факт частага „перасоўвання” той самай назвы з адной вуліцы на другую. Гэта тычыцца не толькі вуліцы Падвальскай, але таксама і Польнай вуліцы.

Польная вуліца⁵⁸¹

Вуліца выходзіла з паўднёвага канцовага пункта прабегу Басняцкай вуліцы, з’яўляючыся як бы планіровачным працягам апошняй⁵⁸². Далей вуліца ішла ўздоўж задворкаў пляцаў Скаліманаўскай вуліцы аж да паўночнага боку Рэзніцкай вуліцы.

Польная вуліца пачала фарміравацца ў сярэдзіне 18 ст. Упершыню яна пазначана на плане Гародні 1753 г. Тым не менш,

⁵⁷⁸ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21873.

⁵⁷⁹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 16 арк. 87-88; ЛДГА, СА 11649.

⁵⁸⁰ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 16 арк. 535.

⁵⁸¹ Адрэзак сучаснай Сацыялістычнай вуліцы паміж вул. Карбышава і вул. Кірава.

⁵⁸² ІМ ПАН у Варшаве, № 51093.

план горада 1780 г. не ўлічвае факту яе існавання⁵⁸³. На планах Гародні 1793 і 1795 г. вуліца была адзначана як Басняцкая, у дакументах 1794 — Польная, на плане ж 1824 г. названа Новай⁵⁸⁴.

Ва ўсходняй частцы вуліцы размяшчаліся наступныя пляцы, ці „агародныя дымы”. Пляцамі гарадской юрысдыкцыі валодалі: № 505 — Андрэй Дзеган (1772—1790), [№ 507] — Грыгоры Брушневіч (1772—1783), Бартламей Чашновіч (1790), [№ 508] — Антоні Акулевіч (1772—1790), [№ 509] — Сабалеўскі (1780), Францішак Александровіч (1790). Наступныя чатыры ўчасткі гэтага боку вуліцы ляжалі на пасэіі Легатовіча. Іх уладальнікамі ў 1790 — 1794 г. былі Ян Жаладкоўскі, Станіслаў Рагачэўскі, Мікалай Кажанеўскі, Марцін Булевіч (1790). Пляцамі, якія цягнуліся на поўнач, валодала Гарадзенская эканомія. Іх карыстальнікамі былі: № 513 — Базыль Паўлоўскі, № 514 — Ян Сарадынскі (Сэрэдынскі), № 515 — Станіслаў Грынкевіч (Грынцэвіч), № 516 — Стэфан Анісімовіч і Якуб Вайтулевіч, № 517 — Пётр Мялешка і Тадэвуш Крысціян, № 518 — Антоні Хамічэўскі. Заходнюю частку вуліцы займаў пляц суперінтэнданта Скарбовай камісіі ВКЛ Антонія Савіцкага і тры ўчасткі пасэіі Лясковіча, на якіх жылі Тэадор Германовіч, Мацей Дзярэчка і Антоні Булак. Толькі адзін пляц Савіцкага быў забудаваны дворыкам⁵⁸⁵.

Новаўдзяляная вуліца (Ерусалімская)

Гэта была яшчэ адна вуліца, заснаваная ля ўсходняй гарадской мяжы на землях каралеўскай эканоміі. Першае ўпамінанне аб ёй паходзіць з 1772 г. Вуліца цягнулася ад канцовых пляцаў Дзямянаўскай вуліцы да так званых „акопаў”. Фарміраванне новай вуліцы ля паўднёва-ўсходняй мяжы Гародні трэба звязваць з пераўтварэннямі Новаўдзялянай вуліцы (пазней Ерусалімскай), паўночны адрэзак якой каля 1783 г. вылучыўся ў асобную вуліцу.

На плане Гародні 1780 г. вуліца была акрэслена як Новаўдзяляная, на планах горада 1823 і 1824 г. — „*Пад акопамі*”, што сведчыла аб тым, што побач з ёю знаходзіліся рэшткі даўніх абарончых валоў, узведзеных у сярэдзіне 17 ст. У 90-я гады 18 ст. за вуліцай замацавалася новая назва — Ерусалімская⁵⁸⁶.

У 70-х гадах 18 ст. вулічная прастора складалася з 18 пляцаў, а ў 1783 г. — з 21. На карысць таго, што вуліца знаходзілася на этапе фарміравання, сведчыць факт слабой забудовы яе пляцаў. Гэта меркаванне пацвярджае тарыф падымнага падатку Гародні 1775 г., які падае, што на заходнім баку вуліцы жылі чатыры каталіцкія сям’і. Усходні бок вуліцы займалі пяць дамоў, якімі таксама валодалі каталікі, і адзін участак, які належаў жыдам⁵⁸⁷. З цягам часу колькасць сядзіб пачала павялічвацца. Так, легенда плана Гародні 1780 г.

⁵⁸³ Тамсама, № 51093; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

⁵⁸⁴ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21873, 21874; РДГА, Ф. 1298 воп. 168 спр. 3; [Spis...], s. 88.

⁵⁸⁵ Тамсама, спр. 21872; ЛДГА, СА 3862 арк. 14, 30, 69адв; 11649; [Spis...], s. 88-89.

⁵⁸⁶ РДВГА у Маскве, Ф. 346 воп. 12 спр. 1486; Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; РДГА, Ф. 1298 воп. 168 спр. 3.

⁵⁸⁷ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв.

змяшчае звесткі аб 21 пляцы гарадскога падпарадкавання, шасці участках кляштара брыгітак і адным земскім пляцы. Заўважым, што пуставалі толькі тры пляцы. Амаль што ўсе гарадскія ўчасткі былі размешчаны на ўсходнім баку вуліцы. Пляцы брыгітак ляжалі ў паўднёвай частцы заходняга боку вуліцы, на задворках кляштарнай юрыдыкі. У сегменце Новаўдзялянай і Рэзніцкай вуліц знаходзіўся пляц шляхцічаў Валяў. Паўночны пункт вулічнага прабегу замыкалі грунты Ваўжынца Сабалеўскага⁵⁸⁸.

У 1772—1783 г. участкі ўсходняга боку вуліцы, на адрэзку вуліца Рэзніцкая — вуліца Азёрская, належалі наступным мяшчанам: 1) Яну Акаловічу (1772, 1778), муляру Каспару Жалябіну (1780, 1783); 2) Юзафу Зыгмунту (1772, 1778), Тымялевічу (1780), Канановічу (1783); 3) Сымону Барусевічу (1772—1783); 4) Эльяшу Стэфановічу (1772—1780), жонцы апошняга і іхняму сыну Юзафу (1783); 5) Марціну Кухачэўскаму (Храхачэўскаму) (1772—1783); 6) пусты. На адрэзку ад Азёрскай вуліцы да Дзямянаўскай па абодвух баках вуліцы пляцамі валодалі: 7) Новах (1772, 1778, 1783), Борух Есялёвіч (1780), Зельман Баруховіч, Лейзэр Зельмановіч, Хаім Янкялёвіч, які ў 1790 г. прадаў пляц бельскаму чэсніку Шымену Завістоўскаму; 8) Міхал Пясевіч (1772—1780), ягоная жонка (крыніцы ўпамінаюць яе як Міхалову Пясевічову) (1783); 9) Ян Счак (1772—1783); 10) муляр Станіслаў Каваліцкі (1772—1783); 11) Грыгоры Пятровіч (1772—1778), Базыль Радзевіч (1780, 1783); 12) Стэфан Садоўскі (1772, 1778, 1783); 13) Міхал Караткевіч (1772, 1778), жонка апошняга (1780), жаўнер Ян Рэгер (1783); 14) Казімір Лукашэвіч (1772, 1778), Казакевіч (1783); 15) Якуб Сліжэўскі (1772, 1778, 1783); 16) жонка Адама Сасноўскага (1772), упіцкі стражнік Малаховец (1778), сталяр Міхал Маркевіч (1783); 17) Грыгоры Брушневіч (1783); 18) Ян Канановіч (1783).

У 1783 г. вуліцу Ерусаліmsкую закранулі істотныя змены. У сувязі з падрыхтоўкай сойма 1784 г. з-пад Старога замка была выселена вялікая група жыхароў, на пляцах якіх планавалася ўзвесці каралеўскія стайні. Новым прыстанішчам для 15 сем'яў перасяленцаў стала вуліца Ерусаліmsкая. Новыя жыхары на тры гады былі вызвалены ад аплаты гарадскіх падаткаў. План Гародні 1780 г. паказвае, што вулічныя ўчасткі мелі розныя формы, у асноўным прамавугольную і трапецападобную. У 1783 г., на пачатку перасяленчай акцыі, вуліца была падзелена на сядзібы аналагічнай плошчы — 22,5×72 локці. Дадатковым пацвярджэннем гэтай гіпотэзы з'яўляюцца архіўныя згадкі аб Новай ці Новай Ерусаліmsкай вуліцы. Трэба, урэшце, нагадаць, што канчатковае фарміраванне вуліцы прывяло да адзялення яе паўночнай часткі ды ўтварэння „вуліцы Пад акопамі”.

У 1790 г. яна складалася з 18 пляцаў. Участкамі заходняга боку вуліцы валодалі пераважна жыды: № 559 — Абрам Юдытовіч (1790), Абрагамава (1794); № 560 — Моўша Янкялёвіч (1790, 1794); № 561 — Ерш Енаховіч (1790), Гіршка Несялёвіч (1794); № 562 — Гірш Ізраэлёвіч (1783, 1790, 1794); № 563 — Янкель Абрамовіч (1783, 1790,

⁵⁸⁸ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

1794); № 564 — Лейзер Траповіч (1783, 1790, 1794); № 565 — Абрам Фішлэвіч (1783), Лейбка Вальфовіч (1790), Іцка Меяровіч (1794); № 566 — Шмойла Іцковіч (1783, 1790, 1794); № 567 — Войцех Лісоўскі (1790, 1794); № 568 — Грыгоры Бушневіч (1783, 1790), Ян Брушневіч (1794); № 569 — Літман Лейзаровіч (1790, 1794).

На задворках гэтых пляцаў, ці паміж імі і юрыдыкай брыгітак, знаходзілася 7 пляцаў, якія належалі згаданаму кляштару. Іх карыстальнікамі былі: 1) Яанна Янушкевіч (1790); 2) Міхал Барташэвіч (1780, 1790); 3) Філіп Каханскі (1780, 1790); 4) № 582 — ліцейшчык Міхал Лукашэвіч (1780, 1790, 1794), у 1792 г. згодна з чыншавым кантрактам апошні атрымаў тры чвэрці пляца кляштарнага шаўца Лаўрына; 5) № 583 — мулярскі майстар Адам Праневіч (1780) і Ян Праневіч (Бранеўскі) (1790), які ў 1793 г. прадаў дом Грыгорыю Вяжбіцкаму; 6) № 584 — мулярскі майстар Станіслаў Каваліцкі (1780, 1790), у 1793 г. дом набыў Ян Бранеўскі; 7) Мікалай Захальскі (Жэ-хальскі) (1780, 1790); і пляцы гарадскога падпарадкавання: № 633 — Якуб Сліж (Шліжоўскі) (1790) і Тамаш Шліжоўскі (1794), а таксама Ян Бараноўскі (1780) і Міхал Маркевіч (1790).

На ўсходнім баку вуліцы знаходзіліся ўчасткі гарадской юрыдыкцыі: № 570 — Шмойлы Іршовіча (1783, 1790), Меера Гіршовіча (1794); № 571 — Ноткі Шымялёвіча (1790, 1794); № 572 — Хаіма Лейзаровіча (1783), Хаіма Юдыбовіча (1790), Давіда Моўшавіча (1794); № 573 — Эльяша Моўшавіча (1783, 1790, 1794); № 574 — Абрама Шмайловіча (1783), Янкеля Лейзаровіча (1790, 1794); [№ 575] — Іцкі Абрамавай (1783), Лейбкі Янкялёвіча (1790); № 576 — Іцкі Гіршовіча (1783), друкара Хацкеля Моўшавіча (1790, 1794); № 577 — Азіка Шапшалёвіча Гершановіча (1790, 1794); [№ 578] — Іцкі Іршовіча (1790)⁵⁸⁹.

Занёманскае прадмесце

Рынак⁵⁹⁰

Першыя ўпамінанні аб занёманскім Рынку змешчаны ў валочнай памеры горада 1560—1561 г. У 1560 г. тут былі вымераны „*пляцы панскія, зямлянскія і рамеснікаў наспалітых замкавага прысуду [...] для лепшага парадку на роўня часткі [...] таксама каторыя здаўна асядліліся, а са сваіх месцаў з забудовай не рушыліся*”⁵⁹¹. Гэта згадка

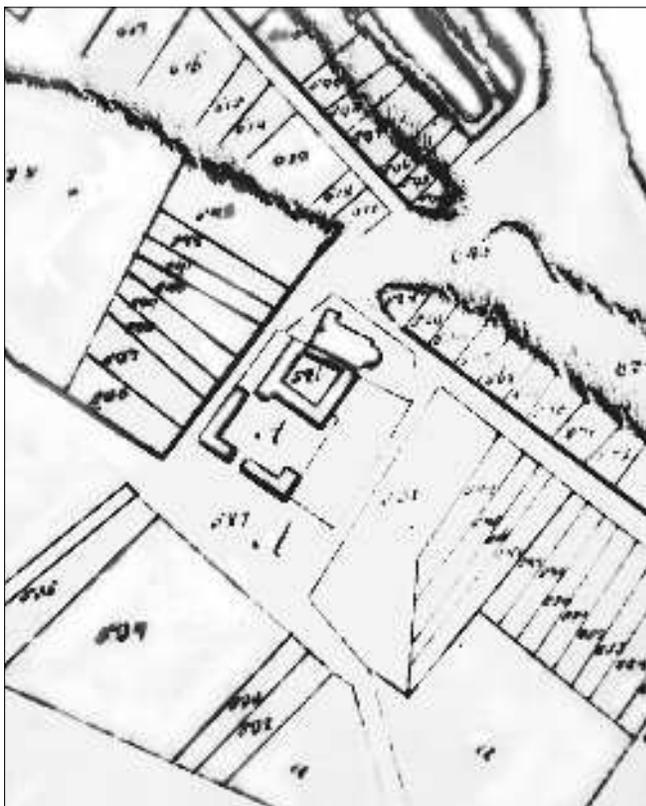
⁵⁸⁹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 808-809, 814-816, 818-824, 826-828, 830-832, 835, 844-847; спр. 14 арк. 1101-1102; спр. 15 арк. 651-652, 1173-1174, 1337-1338; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, СА 3862 арк. 14, 30-30адв, 69адв-70; СА 11649; [Spis...], s. 136-137.

⁵⁹⁰ Даўні занёманскі Рынак не існуе як асобны планіровачны элемент. На яго месцы стаяць кляштар францысканцаў і жылыя пабудовы, узведзеныя ў 20 ст. Пра гарадзенскае занёманскае прадмесце пісалі: Р. Borowik, *Lewobrzeże Grodno w XIV—XVIII w. Stan wiedzy i postulaty badawcze* // Gryfita, nr 20/21, 1999, s. 7-13; Ю. Гардзееў, *З гісторыі помнікаў францішканскай парафіі г. Гродна* // КЗ, в. 4, Гродна, 1997, с. 66-75. Гісторыю архітэктуры гарадзенскага францішканскага касцёла даследавала Марына Япушкевіч, *Kościół O.O. Franciszkanów w Grodnie* (магістарская праца, абароненая ў Ягелонскім універсітэце ў 1999 г.).

⁵⁹¹ ПКГЭ, т. II, с. 56.

звяртае ўвагу на тое, што занёманская частка горада была заселена задоўга да правядзення памеры Себасцянам Дыбоўскім і Лаўрынам Войнам, а правядзенне яе планіровачнага ўпарадкавання было паскорана дзякуючы падпарадкаванню гэтых вулічных пляцаў замку.

Пасля ўзвядзення ў 17 ст. комплексу кляштара французскагаў функцыянальны характар занёманскага Рынку змяніўся радыкальным чынам. Крыніцы другой паловы 18 ст. падаюць наступную раскладку рынкавых пляцаў: яго паўночны бок, ля Горніцкай вуліцы, займалі тры гарадскія ўчасткі, усходні быў забудаваны палацам вялікага літоўскага гетмана Міхала Казіміра Агінскага, на паўднёвым размясціліся два пляцы гарадской юрысдыкцыі, пляц Агінскага і фальварк айцоў-французскагаў, а на заходнім крыніцы натуюць 6 гарадскіх ды 2 пляцы кляштара французскагаў⁵⁹².

Іл. 64. Занёманскі Рынак. Фрагмент плана Гародні 1780 г.

Навадворская вуліца⁵⁹³

Вуліца выходзіла з паўднёва-заходняга боку Рынку. Інвентар Гародні сярэдзіны 16 ст. налічвае на ёй 46 стандартных пляцаў плошчай па 2 прэнты². Аналіз плана Гародні 1780 г. схіляе да думкі

⁵⁹² РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, СА 11649.

⁵⁹³ Сучасная вуліца Гагарына.

аб тым, што ў адзначаны час вуліца страціла функцыю камунікацыйнай лініі. Яна складалася з шасці гарадскіх „*усеўных грунтаў*” і чатырох грунтаў, якімі, хутчэй за ўсё, валодаў надворны літоўскі маршалак Ігнацы Патоцкі⁵⁹⁴.

Лабенская вуліца⁵⁹⁵

Вуліца выходзіла з паўночна-заходняга рага занёманскага Рынку і ішла паралельна з Навадворскай вуліцай. У заходнім ускраінным пункце прабега, Лабенская межавала з гарадскімі выганамі і грунтамі літоўскага надворнага маршалка Ігнацыя Патоцкага. У адрозненне ад Навадворскай, яна была размешчана на ніжняй нёманскай тэрасе. Крыніцы 18 ст. звяртаюць увагу на факт змяншэння колькасці вулічных пляцаў, выкліканае іх аб’яднаннем. У 16 ст. на Лабенскай вуліцы налічвалася 47 пляцаў. План Гародні 1780 г. падае толькі 32 участкі: 22 сядзібы належала гораду, па 4 знаходзілася ў валоданні Агінскіх і надворнага літоўскага мааршалка Ігнацыя Патоцкага, па 1 — у Храптовіча і Гарадзецкага. Паміж вулічнымі пляцамі і берагам Нёмана знаходзіліся пляцы кармелітаў і Масальскіх. Тарыф падымнага падатку Гародні 1790 г. даволі грунтоўна паведамляе аб засяленні вуліцы. У той час яна складалася з 20 гарадскіх пляцаў, 25 пляцаў Агінскіх, 11 — Патоцкіх, 1 — Храптовіча, 1 — Гарадзецкага, 5 — Масальскіх, 4 — кармелітаў босых, 1 — гарадзенскай эканоміі⁵⁹⁶.

Шляхта пачала набываць нерухомасць на занёманскім прадмесці ўжо ў 17 ст. Напрыклад, у другой палове 17 ст. тут склаўся вялікі зямельны комплекс літоўскага падчашага Крыштофа Патоцкага, які валодаў шэрагам участкаў на Лабенскай вуліцы⁵⁹⁷. У першай палове 18 ст. свае сядзібы за Нёманам заснавалі віцебскі ваявода Марцыян Міхал Агінскі і старадубскі харужы Андрэй Літавор Храптовіч⁵⁹⁸. У першай палове 18 ст. вулічнымі пляцамі валодалі таксама ружанастоцкія дамініканцы⁵⁹⁹.

На вуліцы знаходзіўся гарадскі звярынец, аб якім паведамляюць матэрыялы сярэдзіны 16 ст. У 1646 г. кароль Уладзіслаў IV запісаў дзве сажалкі на Звярынцы гарадзенскім брыгіткам. Упамінанне аб звярынцы зафіксавана ў рэвізіі Гародні 1680 г. У першай палове 18 ст. абшарам старадаўняга Звярынца валодалі кармеліты босыя⁶⁰⁰.

⁵⁹⁴ ПКГЭ, т. II, с. 61; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

⁵⁹⁵ Сучасная назва — вуліца Леванаберажная.

⁵⁹⁶ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, СА 11649.

⁵⁹⁷ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 501.

⁵⁹⁸ Тамсама, Ф. 1761 воп. 1 спр. 8 арк. 867-868; спр. 10 арк. 29-31.

⁵⁹⁹ Тамсама, спр. 8 арк. 935-936.

⁶⁰⁰ ПКГЭ, т. II, с. 62, 197; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 227; спр. 8 арк. 867-868; Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 593.

Горніцкая вуліца (Рылаўцы)⁶⁰¹

Вуліца, якая злучала паўднёва-ўсходні рог Рынку са скарбовай аўстэрыяй, належала да групы найстарэйшых вуліц прадмесця. Раскладка вулічных пляцаў на працягу 16—18 ст. фактычна не змянілася. У сярэдзіне 16 ст. паабал вуліцы ляжала 39 пляцаў, у канцы 18 ст. — 44.

У гарадскіх актах 1672 г. гэтая занёманская частка называлася вёскай ці прадмесцем Рылаўцы (Занёманнем/Панямоннем), а рэвізія Гародні 1680 г. сцвярджае, што „*пляцы вёскі Рылаўцы да замка належаць*”. Заўважым, што найчасцей назва „*Рылаўцы*” выкарыстоўвалася ў адносінах да Горніцкай вуліцы⁶⁰². Рылавецкае насельніцтва валодала 45 валокамі зямлі. Інвентар гарадзенскага замка 1712 г. апісвае прадмесце так: „[...] *на гары ад аа. Францысканцаў расцягваецца да перавозу, якое funditus Маскалі спалілі і ніхто тут не будзе, з-за ўчынення прыкрасцей рознымі войскамі, грунты аднак засяваюць*”⁶⁰³. Калі верыць тагачасным падлікам, на тутэйшай замкавай юрыдыцы стаяла толькі 6 сядзіб⁶⁰⁴.

Пакрысе занёманскае прадмесце пачало адбудоўвацца. Паводле дадзеных 1780 г., 8 пляцамі валодаў горад, 11 — Агінскія, па 1 мелі Патоцкія і Радзівілы і аж 23 належала Гарадзенскай эканоміі. Па звестках тарыфу гарадзенскіх дымоў 1790 г., панарама маёмасных адносін выглядала наступным чынам: горад — 10 пляцаў, Агінскія — 14, Патоцкія — 2, скарб — 27. Акрамя таго, паміж вуліцай Адэльскай (другая назва вуліцы Горніцкай) і перавозам знаходзілася 6 эканамічных пляцаў, 7 — Патоцкіх і 13 участкаў Радзівілаў⁶⁰⁵.

Рабяёўская вуліца⁶⁰⁶

Вуліца Рабяёўская ляжала недалёка ад пераправы і ішла ва ўсходнім кірунку. Яе назва паходзіла ад імя ўладальніка сядзібы — Рабея Гнойніцкага. Паводле плана горада 1780 г., вуліца складалася з 9 пляцаў віленскага ваяводы Кароля Станіслава Радзівіла. Паміж канцавым пунктам прабегу вуліцы і пераправай знаходзілася радзівілаўская карчма. Да 1790 г. вуліца разбудавалася. У той час Радзівіл валодаў 16 пляцамі, па аднаму пляцу было ў руках Патоцкага, ксяндза Кажанецкага, ваўкавыскага скарбніка Дзяконскага і скарбу⁶⁰⁷.

На паўднёвым баку вуліцы ляжалі „*моргі*” Радзівілаў. З усходу, на ўзвышшы, да іх прымыкала юрыдыка віленскага ваяводы

⁶⁰¹ Сучасная назва — вуліца Леванаберажная.

⁶⁰² НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 2 арк. 32; спр. 8 арк. 1079-1080; ГАСА, КА П/187; ПКГЭ, т. II, с. 197.

⁶⁰³ ЛДГА, СА 11291 арк. 6адв.

⁶⁰⁴ ЛДГА, Ф. 110 воп. 1 спр. 194 арк. 1.

⁶⁰⁵ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, СА 11649.

⁶⁰⁶ Сучасная назва—вуліца Збожавая.

⁶⁰⁷ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, Ф. 1280 воп. 2 спр. 511 арк. 2; СА 11649; ГАСА, АР, Адз. XVIII 303 арк. 1.

Кароля Станіслава Радзівіла, якая была набыта ў гарадзенскага маршалка Казіміра Яна Кярдзея яшчэ ў другой палове 17 ст. Участкі юрыдыкі былі заняты палацам „мураваным на два паверхі дахоўкай крыты”, афіцынай і кухоннай афіцынкай.

Іл. 65. Занёманскі палац Радзівілаў. Фрагмент плана Гародні 1706 г.

Варшайская вуліца⁶⁰⁸

На фарміраванне гэтай артэрыі, якая знаходзілася ў паўднёва-ўсходняй частцы занёманскага прадмесця, аказаў уплыў шэраг прычын. Да іх ліку адносіўся заняпад старадаўняй пераправы, якая на прадмесці пераходзіла ў новы паштовы тракт⁶⁰⁹.

Упершыню вуліца трапіла на план Гародні 1793 г. Прабег вуліцы пачынаўся непадалёку ад нёманскай пераправы, а яе паўночны пункт замыкала скарбовая аўстэрыя. План горада 1795 г., што прыкметна, адзначае рэгулярную, шчыльную забудову абодвух вулічных бакоў⁶¹⁰.

Вуліцы занёманскага прадмесця характарызавала драўляная забудова. У 1790 г. на прадмесці стаяла 70 жыдоўскіх дамоў, 65 дамоў хрысціянскага насельніцтва, 11 заезных дамоў і 6 дворыкаў: вялікага літоўскага гетмана Міхала Казіміра Агінскага ў Рынку, рэчыцкага харужага Тадэвуша Даўнаровіча на Лабенскай вуліцы, ксяндза Кажанецкага, ваўкавыскага скарбніка Дзяконскага і Ёгана Фрыдрыха на Рабяёўскай вуліцы.

⁶⁰⁸ Сучасная назва—вуліца Шчаснага.

⁶⁰⁹ Dziennik Handlowy, R. 1, cz. 1-3, 1786, s. 90.

⁶¹⁰ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21873, 21874.